

ALMAIG

ESTUDIS I DOCUMENTS

XVII

Commissio d'icco anno

M. ccc. lxxi. p. i. y. b. a. d. v. l. h. d. l. a. c. m. m. d. x. l. i. c. m. i. p. n. e. s.
Johan m. m. m. p. e. l. p. e. d. i. n. i. g. n. e. l. c. m. e. p. r. e. l. l. d. o. b. i. a. d. l.
p. o. n. t. e. f. a. r. i. n. l. o. p. m. d. l. f. s. e. n. s. n. i. l. l. a. p. u. i. a. r. e. c. o. p. p. o. n. i.
J. u. r. a. m. e. n. t. a. m. e. f. e. r. r. o. u. d. e. g. e. a. l. l. s. f. o. r. m. e. g. u. a. r. f. u. n. t.
e. e. l. l. e. t. c. a. g. t. t. e. n. p. o. d. e. i. p. m. i. d. e. l. h. o. n. o. r. e. n. t. o. n. s. f. e. b. r. u. a. r. i. a.
d. l. a. d. i. p. u. b. l. i. c. a. d. e. l. b. e. n. e. f. i. c. i. a. r. a. b. a. r. i. l. a. o. b. i. a. d. e. l. p. o. n. t. e.
e. q. u. a. t. r. e. d. i. e. b. d. e. M. a. r. t. i. p. r. i. m. e. n. i. s. f. e. r. r. e. s. o. r. t.
p. e. n. a. d. l. a. f. l. o. y. n. t. e. t. v. o. l. u. n. t. q. u. o. d. n. o. d. i. z.
p. o. n. t. n. o. h. a. n. t. i. m. b. a. r. s. e. g. o. n. s. e. l. a. c. o. n. v. e. n. t. u. l. a. r. e.
f. e. h. r. y. a. n. a. r. l. a. d. e. u. p. o. n. t. f. i. g. u. r. a. p. r. e. e. b. d. e. i. d. e. s. p. i. g. e.
d. r. o. r. y. s. t. e. p. u. b. l. i. c. f. o. r. m. a. d. i. g. n. i. t. e. t. d. e. q. u. a. l. i. t. e.
n. o. t. i. d. e. a. g. t. t. e. p. u. b. l. i. c. a. p. o. s. t. e. r. i. t. a. t. e. t. c. o. m. m. u. n. i. t. a. t. e.
d. l. a. d. d. i. s. e. n. t. o. n. s. f. e. b. r. u. a. r. i. a. d. e. l. i. n. y. e. a. n. o. d. o. d.
e. e. l. l. e. t. t. q. u. i. n. i. d. e. l. a. d. i. p. u. b. l. i. c. a. n. o. n. e. p. r. a. d. i. c. a. t. a. p. r. i. m. i. s.
f. o. n. t. e. p. u. b. l. i. c. a. d. e. l. a. d. i. p. u. b. l. i. c. a. c. o. n. v. e. n. t. u. l. a. r. e. t. o. f. o. l.
p. o. d. e. r. i. f. i. c. a. t. a. d. e. l. a. d. i. p. u. b. l. i. c. a. p. o. s. t. e. r. i. t. a. t. e. t. c. o. m. m. u. n. i. t. a. t. e.
d. l. a. d. i. n. y. f. e. r. r. e. s. p. e. n. a. d. d. e. l. i. n. y. e. a. n. o. d. o. d.

N. o. l. o. b. h. o. n. o. r. e. n. t. i. n. h. o. n. y. m. a. s. p. r. e. g. i. n. d. r. e. n. p. a. r. a. d. i.
e. h. m. o. d. e. l. a. d. i. p. u. b. l. i. c. a. d. e. l. i. n. y. e.

Pere Ribera, de Xàtiva, i Joan Muntanyés, mestre d'obra i picapedrers que dirigeixen la construcció del pont sobre el riu d'Ontinyent, presten jurament als jurats de la vila d'Ontinyent d'acabar les obres abans del 4 de març de 1501. Arxiu Municipal d'Ontinyent, Llibre d'Administració dels Jurats 1492-1566, f. 40.

La NOSTRA TERRA vol commemorar els 500 anys d'un dels monuments més importants del nostre patrimoni: "EL PONT VELL" (1501-2001)

ONTINYENT - Festes de la Puríssima 2001

ESTUDIS I DOCUMENTS

SUMARIO

Pròleg

José Antonio Benavent Oltra Pag. 5

Reconeiximent a

Francisco Ferri Martínez Pag. 6

Actualitat i perspectives per al museu comarcal de Benissoda

Marilen Ases Ferri Pag. 7

Francisco Ferri Martínez (1902-2000) i el museu de Benissoda

Emili Casanova Pag. 9

El canónigo Vicente Ellín

Fernando Goberna Ortiz Pag. 12

L'antic plafó ceràmic de la Trinitat, Ontinyent

Joan-Manuel Belda Pag. 29

Pureza de María (1901-2001). Un siglo al servicio de la educación en Ontinyent

Rafael A. Gandía Vidal Pag. 34

Treballs del museu arqueològic d'Ontinyent - La Vall d'Albaida durant 1998.

Agustí Ribera Pag. 39

El magisteri ontinyentí a l'època moderna

Alfred Bernabeu i Sanchis Pag. 44

L'ús del valencià als rètols dels comerços, empreses i serveis del nucli urbà d'Ontinyent

Josep Sanchis Carbonell

David Gironés Micó Pag. 47

Una sèrie inèdita de panells de ceràmica dels dolors de la Mare de Déu, a l'ermita de Sant Vicent Ferrer d'Agullent.

E. López Catalá Pag. 51

"Si vas a les danses no tingues que ballar..."

Sergi Gómez i Soler Pag. 53

L'empremta morisca (de moriscs i esclaus)

Ignacio Gironés Guillem Pag. 65

Els límits meridionals de la província de Xàtiva

Carles Tormo i Camallonga Pag. 71

Historia de la industria textil. La real cédula de 1804

Josep Gandía i Calabuig Pag. 78

Un retaule per a la Puríssima (1808)

Vicent Terol i Reig Pag. 81

Notes sobre la situació educativa a la vall d'Albaida durant la dictadura de Primo de Rivera (II)

M^a del Carmen Agulló Díaz Pag. 84

La asociación de Cronistas Valencianos

Alfonso Vila Moreno Pag. 89

Segunda República en Ontinyent: Hacia el debate historiográfico

José Lendoiro Salvador Pag. 96

L'aportació lèxica dels narradors ontinyentins a la llengua literària valenciana

Emili Casanova Pag. 106

"Col·leccions de ceràmica arquitectònica en l'església de Sant Miquel i Santa Maria d'Ontinyent"

Ignasi Gironés Sarrió Pag. 112

Literatura de tradició oral a la Vall d'Albaida: rondalles i romanços

Rafael Beltrán Pag. 120

Notes per a un catàleg tipològic de les rondalles valencianes, II: rondalles de la Vall d'Albaida i l'Alcoià.

Rafael Beltran Pag. 124

Rondalles Meravelloses a la Vall d'Albaida

Laura Gallego

Amparo Rico Pag. 134

Rondalles costumistes i faules a la Vall d'Albaida

Estela Pérez Bosch

Mª Carmen Barcos Pag. 142

La pervivència del romancer vulgar a partir de tres exemples recollits a Montaverner

Teresa Sáez Pag. 147

"En torn a la Rondalla de Rondalles"

Ricardo Rodrigo Mancho Pag. 155

Edita:

ASOCIACIÓN DE FIESTAS DE LA PURÍSIMA- ONTINYENT

Dirige:

"LA NOSTRA TERRA "

Edición a cargo de:

MANUEL REQUENA
RAMÓN MORA

Comité de Redacción:

JOSÉ LUIS GARCÍA
ALFRED BERNABEU SANCHIS
JOSÉ ANGEL GIRONÉS
FERNANDO LLISO
LUZ ORTIZ
EMILI CASANOVA
ENRIQUE MARTÍ

Maqueta:

JAIME BERNABEU

Depósito Legal:

V-4092-2001

ISSN:

1139-2487

Imprime:

GRÁFICAS BORMAC, S.L.

"EL PONT VELL" (1501-2001)

Foto: Ester García

La Nostra Terra no asume necesariamente las opiniones que en sus trabajos exponen sus respectivos autores.

PRÒLEG

Una vez más *ALMAIG* nos presenta la rica variedad cultural de la Vall d'Albaida abordando una temática plural en el marco unitario de nuestra querida Comarca. En su número 17, primer espécimen de nuestra publicación con el que inauguramos el s. XXI y el tercer milenio de nuestra era, se recogen un total de 24 artículos, de los cuales, 7 son de lengua y literatura valencianas, 9 de historia, 4 de arte, 3 de museística y 1 de folklore. Mosaico literario científico plural que compone con sus piezas una visión singular de lo que fuimos y de lo que somos los habitantes de este rincón incomparable de la Tierra Valenciana.

En esta ocasión, junto a los asiduos y veteranos colaboradores (E. Casanova, F. Goberna, C. Agulló,...) comparten las páginas de este número noveles escritores e investigadores que aportan por vez primera sus trabajos. Todos ellos de contrastada calidad, como podrá comprobar el lector que explore sus contenidos, y todos ellos, impregnados de un desinteresado amor y entusiasmo por descubrirnos aspectos inéditos de nuestra Vall d'Albaida.

La atención que siempre ha prestado *ALMAIG* a la lengua valenciana se plasma en este volumen con la aportación de un interesantísimo dossier literario de tradición oral de la Vall, con presentación y cinco artículos realizados por un equipo de doctos investigadores compuesto por R. Beltrán, A. Rico, C. Barcos, E. Pérez, T. Sáez y R. Rodrigo. Esta temática literario-lingüística se completa con una curiosa aportación sobre "Rètols de comerços", de J. Sanchis y D. Gironés.

Como es habitual en nuestra publicación periódica, la historia de la Vall d'Albaida es sección indispensable. Sección que favorece el conocimiento de nuestras raíces y fortalece nuestra idiosincracia como pueblo. En este número encontramos dos preciosas investigaciones de historia de la educación, "El magisteri ontin-

yentí..." de A. Bernabeu y "La situació educativa en la dictadura de Primo de Rivera" de la profesora C. Agulló, así como dos trabajos sobre personajes célebres, "Cronistas de la Vall..." de A. Vila y "Canónigo Vicente Ellín" de F. Goberna. La selección histórica se completa con otros cuatro artículos de temática muy dispar, como son: "L'emprenta morisca", de I. Gironés, "Centenario de la Pureza de María", de R. Gandía, "La Segunda República en Ontinyent", de J. Lendoiro, "Historia textil: Real cédula de 1804", de J. Gandía.

Tampoco podía faltar en este número de *ALMAIG* una ojeada al arte comarcal que en este ejemplar nos ofrece dos interesantes artículos sobre cerámicas. "Antic plafó ceramic de la Trinitat", de J. Belda, "Panells ceramics d'Agullent", de F. López-Catalá. Esta pincelada artística se completa con unos estudios sobre "Un retaule per a la Purísima de 1808" de V. Terol y "Col·leccions de ceràmica arquitectònica en l'església de Sant Miquel i Santa Maria d'Ontinyent" de I. Gironés Sarrió. Finalmente se cierra con tres trabajos sobre museos comarcales, "Fco. Martínez, Museu Benissoda", de E. Casanova, "Museu Benissoda: actualitat", de M. Ases y un artículo sobre folklore, "Si vas a les danses..." de S. Gómez.

Este voluminoso número 17 que estamos presentando se completa con un artículo de geografía histórica "Els límits meridionals de la provincia de Xàtiva" de C. Tormo.

Querido lector, llegado el final de este breve Prólogo, y presentados los contenidos del ejemplar de *ALMAIG* que tienes en tus manos, sólo me resta animarte a que te aventures en su lectura, que te auguro será amena, gozosa e instructiva.

Jose Antonio Benavent Oltra.

Reconeiximent

*En el present Almaig volem recordar i homenatjar tots els
hòmens i dones de la comarca, que des de qualsevol lloc que
han ocupat dins de l'escala social, han tingut com a objectiu
el millorament de la vida col·lectiva de la nostra comarca.*

*I ho volem concretar en una persona,
Francisco Ferri Martínez,
antic col.laborador de l'Almaig,
que va morir als 98 anys l'any passat, i en un museu:
el museu comarcal de Benissoda, donació impulsada a la
Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida pels
fundadors del museu agrícola de Benissoda.*

*Aprofitem la dedicatòria per insistir en la idea de la
coordinació dels museus comarcals de tot tipus
(etnogràfic, tèxtil, cerer, arqueològic...) dins d'una xarxa
comarcal.*

ACTUALITAT I PERSPECTIVES PER AL MUSEU COMARCAL DE BENISSODA

MARILEN ASES FERRI
Etnòloga

Els socis del Casal del Llaurador allà per l'inici de 1970 a través de la seua tasca de recuperació i de constitució d'una vertadera col·lecció, la més representativa possible de la tecnologia agrària valldalbaidina, van ser uns autèntics precursors -almenys en l'àmbit del País Valencià- iniciant aquesta tendència de creació de museus que coneguem i observem per tot arreu de la comarca i més enllà. Pensar avui a realitzar un museu del tèxtil, del vidre o de la ceràmica és cert una iniciativa respectable, però aquesta obeeix a una sensibilitat patrimonial totalment assimilada. Quan en una època els sentiments generals cap a un patrimoni avui percebut com significatiu, no superaven les consideracions d'inutilitats incòmodes, el Casal del Llaurador, des del xicotet poble de Benissoda, va encetar un moviment un tant visionari cap a la cultura material d'aquesta zona.

El patrimoni adquirit, poc menys de 600 peces, abraça bona part del que erà del llaurador preindustrial: són nombroses les eines pròpies de l'agricultura, com les de la neteja i preparació de la terra per al conreu. La secció

d'aparells per als animals és també variada així com la dels elements de transport. La indústria i el comerç tradicionals també estan representats: una almàssera, eines relacionades amb l'espart i tot un conjunt d'instruments per a pesar i mesurar. El quotidià femení i domèstic també està reflectit a través una gran varietat de vaixela, d'eines emprades a la llar, de mobles tradicionals i d'utensilis propis a les feines de la matança i la bugada.

La majoria d'aquests objectes poden considerar-se corrents, són fruits d'unes feines rutinàries totalment abocades a la funcionalitat. No és però el cas de totes les eines del camp, el patrimoni del nord -Galícia, Astúries o Cantàbria- que pertany a l'anomenat art pastoral, destaca pels embelliments i altres operacions estètiques elaborades pels propis usuaris. Aquests jous, gaiatos, corns o aixades es veuen ornamentats de la mà i del ganivet del propietari i esdevenen així l'escenari d'unes expressions incrustades delicioses.

Si bé la col·lecció museogràfica que ens ocupa no es distingeix per

uns valors estètics o artístics, no deixa de representar un gran interès per l'exhaustiva cobertura d'algunes de les tasques tradicionals com ara el cicle del cereal des de la sembra fins a la seua transformació en pa. Algunes de les peces són una vertadera relíquia com l'alarde amb rella de fusta. La secció de peces i mesures presenta alguns elements curiosos com la cadena d'agrimensor o elaborats com són dos rellotges de paret elegantment pintats. Alguns altres són rics d'informació social i de pràctiques avui impensables com els caragols marins gastats per a fer aldarull públic a l'ocasió de les segons núpcies d'un vidu.

La col·lecció representa majoritàriament les feines pròpies del camp i del llaurador, els altres oficis tradicionals hi tenen poca cabuda, són quasi inexistent les ferramentes del ferrer, del picapedrer per dir-ne alguns. La secció de l'espart, tan fortament dinàmica en alguns dels nostres pobles mereixeria una ampliació, els conreus de la pansa i de la seua elaboració per exemple tampoc no hi són representats.

En definitiva, es tracta d'una col·lecció digna que caldria anar ampliant poc a poc, al ritme de la consolidació de la institució. És una tasca imprescindible, per apropar-se a totes les realitats viscudes a la Vall i perquè sense col·lecció no hi ha museu.

La recatologació dels objectes a la fi d'adequar-los als nous criteris del Servei Valencià d'Inventaris va permetre a la col·lecció ser reconeguda per la Generalitat i així accedir a diferents subvencions disponibles. L'estat dels objectes que portaven vora 25 anys traginats amunt i avall i deixats en ambients pocs idonis per a la seua conservació van sofrir una sèrie de danys que van necessitar l'intervenció d'unes restauradores. Paral·lelament a l'adequació dels objectes es va procedir als primers plantejaments expositius per al futur museu. Així, durant diversos mesos, es va treballar per a la neteja, restauració i protecció dels objectes que havien sigut seleccionats per a preparar la propera exposició. Un dels primers plantejaments va ser pensar el model de museu que es volia. Les possibilitats no són múltiples, els museus es divideixen en mostres permanents o temporals. La decisió de fer d'aquesta institució un lloc viu on periòdicament s'oferirà una nova història relacionada amb la Vall d'abans i d'avui, ens va fer optar per un model d'exposicions temporals, la temporalitat de les quals dependrà òbviament de les predisposicions econòmiques de la Mancomunitat.

El tipus d'exposicions que iniciarà aquesta institució també ens ha obligat a emprendre unes reflexions sobre els museus d'etnografia en general i l'aportació del Museu Comarcal en particular.

Els museus locals són nombrosos i molts d'ells es van realitzar sense tècnics i segurament sense l'exhaustiva i exigent tasca d'arxivament que es va dur en aquesta col·lecció de Benissoda. Muntar un museu etnogràfic clàssic, en el sentit que els seus objectes estan exhibits obeint a una lògica de taxonomia d'ús i de funció de les eines (que és generalment la mateixa utilitzada per a la classificació de la col·lecció) i que són agrupats dins d'espais temàtics, no necessiten especialment d'un tècnic. El personal que va estar treballant en les tasques de descripció, interpretació i catalogació dels objectes, posseïx uns coneixements de la col·lecció moltes vegades superiors al de qualsevol especialista. I segurament gaudirà de sentit comú per a distribuir temàticament i estèti-

cament els objectes seleccionats, creant nuclis coherents i homogenis. Dit això, què pot aportar un tècnic en museus?

Aquest pot interrogar-se sobre els seus sentiments i pensaments o sobre la seua mancança després d'una visita a qualsevol museu d'etnografia.

¿Ens diuen alguna cosa la juxtaposició d'objectes que pertanyen a una mateixa sèrie temàtica o que són variacions d'una mateixa classe d'objecte, i la pretensió de la qual és recrear de forma més o menys exhaustiva un àmbit bàsic de la vida rural preindustrial, o demostrar la diversificació material de la cultura popular? Dit d'una altra manera, ¿ens comuniquen alguna cosa deu forques penjades a la paret, els diversos estris que es gastaven per a fer bunyols dins d'una vitrina, o una almàssera i el seu joc d'esportins amb unes fotos de l'haca i de l'oli premsant-se?

La juxtaposició de ferramentes agrupades en base a criteris lògics d'arxivament no sol despertar més sentit i emoció que el de la pròpia taxonomia. "Àmbit domèstic", "caça", "llaurança", "neteja i preparació de la terra"... són cert categories observables i objectives que ens permeten raonablement la descripció de formes i pràctiques de vida, però no ens ofereixen més informació que la de la pròpia forma dels objectes. Veient la reconstitució d'una cuina tradicional, què coneguem de la vida d'aquesta dona que hi cuinava, de les hores que hi passava, de les cançons que hi cantava, de les innovacions que va conèixer aquest espai al llarg de tota la seua vida, del que preferia cuinar, de quina manera incitava les seues filles, de com s'intercanviaven informació entre dones, de quina cassola preferia per tal recepta i quina tècnica personal gastava per tal altra, de l'ambient d'aquest espai en vespres de festes?

¿Com convidar-los a emocionarnos, instruir-nos, sorprendre'ns? ¿Com entendre'ls sinó som uns iniciats o uns apassionats nostàlgics de les formes de fer d'abans? Com fer per que aquest alardó que el visitant té davant els ulls i que se sembla a la majoria dels alardons del país i d'altres nacions, li desperte qualsevol interès?

És obvi que una producció museogràfica es basa principalment en la cultura material i per tant no pot abraçar-ho tot, ja que no es tracta d'un estudi etnològic exhaustiu. Però si el

seu llenguatge es limita a l'únic aspecte tridimensional dels objectes, està necessàriament condemnada a un cert avorriment i a una *necropolització* dels objectes. Perque fins i tot, una de les principals crítiques fetes als museus resideix en la seua tendència mortífera.

Dins de l'auge de patrimonialització que estan vivint Espanya en general i València en particular, els museus d'etnografia es centren quasi exclusivament en les tasques de recuperació, descripció i estudis dels treballs i dels objectes dits tradicionals. El museu comarcal de Benissoda no vol ser menys, però decideix aprofitar aquesta cultura material també per a pensar-se com a societat que ha mantingut i manté unes relacions ambivalents amb la seua cultura material. L'ha creada i usada, però també oblidada, despreciada, redescoberta o idealitzada. Es tracta de parlar de nosaltres en el passat i en el present a través dels objectes de la col·lecció.

L'altre eix de reflexió gira al voltant de la projecció comarcal d'aquesta institució en gestació. Quines són les funcions i deures d'un museu que vol abraçar una territorialitat comarcal?

L'element de descentralització cap als pobles per mitjà de tot tipus d'activitats com ara xicotetes mostres o diverses accions didàctiques i patrimonials sembla imprescindible. La creació d'un centre d'acumulació d'informació que dependrà certament de les necessitats i il·lusions dels diferents col·lectius culturals que treballen en la Vall podria ser una altra via de representativitat comarcal. Informació de tota mena, música, fotos, memòria oral i coneixements tradicionals diversos oberta a l'investigació i a la curiositat.

Un museu pot ser perillósament viu, dinàmic, representatiu, qüestionador, descentralitzat, pot contribuir a fer comarca i desfer prejudicis, les possibilitats d'acció són infinites, però sempre depenen dels mateixos impulsos: el de la voluntat civil i el del necessari recolzament de les autoritats polítiques.

FRANCISCO FERRI MARTÍNEZ (1902-2000) I EL MUSEU DE BENISSODA

EMILI CASANOVA

0.- Francisco Ferri Martínez va rebre en 1999 tots els honors del seu poble: la dedicació d'una plaça i l'edició d'un llibre arreplegant tota la seua producció escrita. A canvi, Francisco Ferri, ajudat per molts benidosencs, en especial Pepe Espí, va aportar al seu poble autoestima ("No t'afrontes de dir qu'eres fill de Benissoda, per qu'es chicotet, afronta't de no fer res per a engrandir-lo"), fama i visites (amb les exposicions a Iberflora) i una obra pionera en la Comunitat Valenciana (la creació del primer Museu Agrícola), hui seu del Museu Etnogràfic de la Vall d'Albaida.

Volia tant Benissoda que li va costar molts anys -i seguretats legals, que el Museu sempre estaria i seria del seu poble- cedir-lo a la Mancomunitat de Municipis, després de comprendre que era la millor cosa que podia fer, en esta època de fusions i d'associacions de municipis, per al futur del Casal del Llaurador.

Ara en honor de la seua memòria vaig a intentar mostrar el que acabe

de dir a partir de coneixences personals i dels papers que em va deixar.

1.- La donació del Museu a la Mancomunitat de Municipis:

El senyor Ferri, en un primer moment, desitjava donar el Museu al seu poble "con todas las piezas, trofeos, muebles y utensilios que posee, así como el edificio en construcción que le ubica y terreno libre que le circunda". Volia que de l'edifici que consta de dos plantes i un semiseller, es reservara la primera planta per al Museu, i la segona "se reserve para centro de cultura y recreo, que debe conservar la denominación de Casal del LLAURADOR, en atención a ser este el primer Centro Cultural creado en el Pueblo, y caso de no interesar como tal centro, se agregaría al MUSEO". També volia que "el terreno anejo al Museo se destinará a ensanche, jardín y adorno del mismo, pudiéndose destinar el espacio que en buena lógica se precise, para ensanche del último tramo del camino de la Fuente, embellecimiento de la misma, y junto con ella, crear el más agrada-

ble espacio verde del Pueblo". I pensant en la seua transformació en Museu de la VALL D'ALBAIDA, demana que l'Ajuntament, conservant en tot moment la propietat sobre peces i edifici, pugui cedir la seua explotació i ús a la Mancomunitat. El lliurament de les peces es faria previ catàleg.

El 31 de març de 1990 l'ofereix a l'Ajuntament i este, el 4 de juny del mateix any manifesta la seua predisposició a acceptar-lo. Però les converses posteriors per a concretar la cessió no quallaren.

Per això, després de diverses converses amb el President de la Mancomunitat i amb mi mateix -jo era a més d'assessor seu en el Museu, conseller de la Mancomunitat-, el 28 de setembre de 1992 el Museu "Casal del Llaurador" de Benissoda era donat a la Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida. El Plenari d'esta institució l'acceptà el 5 d'octubre de 1992 previ informe de l'arquitecte d'Agullent Vicent Riera Ayora amb les condicions següents: que la Man-

comunitat es farà càrrec del deute de 1.820.000 pessetes, i que “la Mancomunitat destine la citada finca a Museo etnográfico y de costumbres”. La recepció definitiva es va fer el 5 de març de 1993. N’era president Manuel Reguat i president de l’Associació “Casal del Llaurador” Francisco Martínez.

El senyor Ferri que de cor volia donar el Museu al seu poble, però que racionalment pensà que tindria més futur si era donat a la Mancomunitat, demana i aconseguix, per resolució de 15 d’abril de 1993, que el vicepresident del Patronat del Museu siga l’alcalde de Benissoda, i que mentre no es nomena personal per a l’administració i la vigilància estes correspondrien a l’alcalde del municipi. També que es pose una placa que diga “Este Museo se creó el año 1970 por iniciativa de don Francisco Ferri Martínez y de don Vicente Vidal Bonet, y colaboración de don José Ferri Lluch, don Alberto Milla García, don José Espí Guerola, don Vicente Pla Pla, don Vicente Gil Mascarell, don Rafael Ferri Martínez, don Joaquín Lluch Martínez, don Manuel Martínez Espí, don Vicente Espí Guerola, don Tomás Martí Ferri, don José Guerola Roig, don Antonio Espí Ferri, doña Pepita Camallonga Pont y don José Mª Soler Martínez. Asimismo se rotularán dos salas del Museo con los nombres de sus promotores don Francisco Ferri Martínez y don Vicente Vidal Bonet. Y serán nombrados miembros honorarios del Museo a la actual Junta directiva y don Francisco Ferri Martínez, director honorario”, i que el Museu radicara sempre en Benissoda.

També per acord del ple de la Mancomunitat del 28 de juny de 1994 que en cas de dissolució d’esta institució el valor de l’immoble que es va valorar en 12.367.899 pts: “esta Mancomunitat es compromet a que aquest valor no entre a formar part com un actiu a distribuir entre els municipis conforme determinen els Estatuts de la Mancomunitat per al cas de dissolució, sinó que passaria directament a l’Ajuntament de Benissoda”. En setembre de 1994 firmarà davant del notari la cessió definitiva, després de 4 anys de converses i de lluita pel seu poble.

Han passat set anys de la donació definitiva i la Mancomunitat lamentablement ha perdut uns anys en provatures i en catalogacions ja anteriorment fetes sense posar en marxa el museu, i Francesc Ferri ha mort sense

vore complit el seu somni de vore el Museu del seu poble en marxa com a referent davant de la comarca i davant del país. Esperem que ara que s’ha cedit la seua direcció a la Xarxa de Museus prompte es facen algunes activitats, com l’exposició prevista sobre la batuda.

2.- El Casal del Llaurador en Iberflora i en la premsa.

L’octubre de 1977 el Casal del Llaurador exposa per primera vegada en Iberflora amb la finalitat que “sencillament que el hombre de hoy se detenga y contemple los arados,...la cadena de agrimensor...” (*Las Provincias*, 21-9-77). *Levante*, per la seua banda, deia: “Interesante y ejemplar. A lo mejor este “Casal del Llaurador” es en fecha próxima una “parada y fonda”, en los itinerarios turísticos”. Com deia el senyor Ferri “son conscientes de la importancia que tiene el recoger y guardar todo lo que ya esta desapareciendo en razón de cambios y perfecciones del tiempo, ya que están haciendo historia viva”.

En *Valencia Fruits* del 15 d’octubre de 1978 José Espí i Francisco Ferri expliquen tots els plans del Museu i l’interés de l’alcalde de València Ramon Izquierdo i del president de la Diputació Ignacio Carrau de fer-lo museu provincial.

El 18 de novembre de 1980 en *Canfali* d’Elx llegim: “cuando hablamos con este hombre de su museo, es tan grande la fogosidad de sus palabras y el ímpetu arrollador que les imprime a las mismas que no dudamos ni un solo instante en que conseguiremos todo lo que se propone que no es otra cosa que hacer del “Casal del

Llaurador” el gran Museo que se merece la huerta valenciana... El transportar todos estos objetos, incluida una almazara, desde Benissoda hasta el recinto de la feria y volverlos a llevar al sitio de origen una vez clausurada la exposición, les ha supuesto a estos hombres un elevado costo, que tendrán que sufragar ellos particularmente... Bendito quijotismo, merced al cual, algunos hombres son capaces de realizar y llevar a cabo las más bellas y nobles empresas como ésta!”.

Encara en 1984 va visitar Iberflora.

En *Crònica* de 1989, jo mateix demanava, ja d’acord amb el senyor Ferri, que el “Museu Agrícola, una de les glòries culturals de la Vall, deu ser conservat, potenciat i divulgat perquè servisca d’instrument d’aprenentatge a les joves generacions”, i deia que s’hauria de crear un consorci-patronat que el promocióne.

En el *Llibre de Festes de Benissoda* de 1996, el seu col.laborador José Espí, sempre dispost a mostrar el Museu a qui vulguera vore’l, feia una semblança del tio Francisco i deia que “aquest home és exemple a seguir en el bon servici a la comunitat”. L’any 1999, l’Ajuntament de Benissoda i l’IEVA editaren una recopilació de la seua obra en “Tradicions i dades per a la història de Benissoda”, llibre de 117 pàgines amb moltes fotos.

3.- Benissoda i el Museu reben visites il.lustres gràcies al Museu:

El 19 d’abril de 1981 es traslladen a Benissoda el diputat Ricard Abellan, el cap de Publicacions Manuel

Cerdà i Enric Pla Ballester. I amb l'alcalde Manuel Lluch Espí anuncien que ajudaran a construir el nou edifici del museu. Pensen vostés que encara la Diputació de València no havia creat el seu Museu d'Etnologia, situat a la Beneficència de València.

I rebia el Museu visites com l'Institut d'Estudis Valencians, el 16 de març de 1983. I d'altres, com es reflecteix en el "Llibre d'or del casal del Llaurador de Benisò", on firmaren els valencians més importants i representatius del moment, i una gran quantitat de persones amb fimes il·legibles. En posaré uns exemples:

José Luis Albiñana, president del Consell Preautonòmic, octubre 1978: "Realment fa falta vore aquesta exposició per a descobrir l'història del nostre poble i la seua riquesa".

Il·legible: "Muchas gracias a los valencianos que trabajan por su tierra y costumbres. Muy agradecido".

M. C. García: "Es una muestra magnífica de los utensilios típicos de nuestro Reino, y un acierto el exponerlos para que las nuevas generaciones los puedan conocer".

Mª A. Moreno, licenciada en Filosofía: "Magnífica colección de aperos de labranza la que ha realizado Benissoda en esta feria. Deseo que obtenga la ayuda necesaria para que lleguemos a tener un importante Museo Agrícola en Valencia".

Belén Vendrell: "Yo nunca había visto ni sabía que existían estas cosas y gracias a esta exposición las he podido admirar".

Director del Colegio Marni: "Muy agradecidos todos los escolares valencianos por permitir ver y conocer a los niños las usanzas y costumbres agrícolas de nuestros antepasados".

Mª Amparo Peris, RNE: "Cuando se es valenciano de verdad se siente algo muy especial viendo las cosas que utilizaron nuestros mayores. Esta es una obra que agradecemos de corazón. Vixca Benissoda. Vixca Valencia".

Antonio Bellveser, periodista: "Saber que en un pueblo de nuestra tierra se siente la necesidad de guardar el recuerdo de las pequeñas cosas íntimas de la vida cotidiana es confortador. Para esas cosas íntimas, vaya hoy nuestra alegría al reconocerlas, que es tanto como acercarnos

a la juventud pasada. Con mi agradecimiento a Benissoda".

Pere Delmonte Hurtado: "Anirá el món seguint l'eterna moda i ab ella el llaurador, fent trajectòria seguirà donant vida i nova glòria perquè ell és pa i és eix de tota roda. Mes si volem saber la seua història hem de tornar els ulls a Benissoda! Ab la sincera admiració d'un valencià de cor".

Emili Beut, president de Lo Rat Penat, 1979: "Considero de trascendental importancia el Museo del Casal del Llaurador de Benissoda, perquè és interessantíssim replegar totes les manifestacions que representen els costums dels pobles del Regne de València".

Joan A. Calabuig, diputat: "Avant, i enhorabona per tan interessant iniciativa. Benissoda ha donat un bon exemple".

Manuel Girona, president de la Diputació: "Amb la satisfacció i alegria que dona el re-trovar l'història de un poble, em comprometo a ajudar iniciatives d'aquest tipus".

Ricard Abellan, diputat: "La il·lusió que esteu portant farà possible que aquest Casal del Llaurador vaja siguint important".

Pere Fito, Universitat Politècnica de València: "Amb la il·lusió de trobar un fet moltes vegades ensomiat però mai fet realitat: un museu de l'esforç del llaurador al País al llarg dels temps. Vos desitje els majors èxits".

Salvador Borràs (cronista d'Otos): "En visitar la fira de plantes i flors de València m'he trobat amb la sorpresa de veure un autèntic museu d'eines velles, ferramentes usades pels llauradors de la nostra terra, que sempre auguren una agricultura molt profitosa, organitzada pel cronista de Benissoda i atres entusiastes, especialment Francesc Ferri".

Agustín Alaman, en 1983: "Benissoda, poble agrícola benivolgut d'un vertader valencià, poble que ha tingut un folklore musical molt interessant".

Enric Pla Ballester, Director del servei d'Investigació Prehistòrica: "Com sempre que veig la col·lecció agrícola de la casa del Llaurador, de Benissoda, quede sorprès pel treball realitzat per en Francesc Ferri, don Paco, i per llur il·lusió juvenívola i tan efectiva".

Mª Esperanza Merino, mestra de Benissoda: "Es una satisfacción muy grande el haber podido traer hasta este precioso Museo del Labrador del Pueblo de Benissoda a los niños, padres y madres del pueblo y yo al frente de ellos para poder engrandecerlo y admirar la fuerza que puede demostrar una persona para llevar a su querido Pueblo a una feria tan grande y nombrada como es IBERFLORA- AUPA Benissoda".

Luz Ortiz de Gil Mascarell. "Me enorgullece ver como la iniciativa privada ha sido capaz de reunir y conservar el patrimonio cultural etnográfico de nuestro Vall d'Albaida para los que han de vivir en el siglo de la técnica".

4.- Benissoda és i serà la seu central del Museu Etnogràfic de la Vall d'Albaida, perquè ha estat el nucli pioner d'esta important iniciativa que la Mancomunitat espera vore inaugurada ben prompte, ara que ja té solucionat el problema de direcció i de coordinació. La idea que va convèncer definitivament el senyor Ferri és que a la Vall d'Albaida anaren creant-se espais etnogràfics, com el del molí d'Agullent, el vidre de l'Olleria, el de la sarga del palomar, el de les gerres de Castelló, el del textil d'Ontinyent,.../ i que tots estarien coordinats amb el Museu de Benissoda, de manera que els nostres escolars i els visitants de la Vall d'Albaida podrien completar un recorregut de diversos itineraris visitant al mateix temps que esglésies, palaus i monestirs com el de Llutxent, pobles com Bocairent i serres com el Benicadell, museus com el de Benissoda.

El senyor Ferri desitjava col·laborar en el funcionament del Museu com a director honorari. Ara que ell no està, crec que és de justícia que la Mancomunitat nomeni director honorari -i col·laborador efectiu- l'home que més va ajudar el senyor Ferri en tot, en la catalogació i en la publicitat del Museu, el senyor José Espí Guerola, mestre i antic regidor del poble. La Mancomunitat té la paraula.

— 7 —

Don Vicente Ellín Presbitero Canonigo Racional del III° Cabildo de la Insigne Colegial Iglesia de Santos Marcial de la Ciudad de San Felipe.

Dextifico. Que por deposición que ha hecho don Josef Morata Abad Maestro de Capilla de esta Santa Iglesia Colegial, me ha hecho constar. Que los empleados en dicha Capilla que son don Thomas Cúñanas, don Vicente Juan, y don Juan Senabro, Presbiteros, Bernando Farbeja, y Joaquin Camero Ministrales, han cumplido con los deberes de su obligación en las funciones de la III° Ciudad, en el proximo medio año que ha transcurrido desde primero de Enero ultimo, hasta el presente. Y lo firmo, y sello con el de mi oficio en la Aula Capitular de dicha Iglesia Colegial, á los treinta dias del mes de Junio del año mil ochocientos y dos.

Vicente Ellín
Racional del Cabildo

Escrito de Ellín, fechado en 1802 y dirigido a la Ilustre Ciudad de San Felipe, cuando era racional del cabildo de la Colegiata de esta ciudad. (Archivo Municipal de Xàtiva).

EL CANÓNIGO VICENTE ELLÍN

(ONTINYENT, 1743 - EL COLLADO DE BOCAIRENT, 1809)

FERNANDO GOBERNA ORTIZ

Vicente Ellín¹ Donat fue un eclesiástico nacido en Ontinyent en 1743, pertenece, por lo tanto, a la misma generación del deán Ortiz² (Ayelo de Malferit, 1739 - Valencia, 1822). De hecho, y así lo comentaré en los apuntes biográficos que seguirán a esta breve introducción, ambos pudieron mantener una relación de amistad incluso desde su juventud, pues quizá llegaron a conocerse en sus años de estudiantes en Ontinyent o después en la continuación de sus respectivos estudios en Valencia; pero de lo que no cabe duda es de que tuvieron esta relación en los años en los cuáles coincidieron en la Villa y Corte, ya que Ortiz comenzó a residir allí en 1784, año en el cual regresa de Italia después de seis años (tiempo que empleó para preparar la versión española de la obra de arquitectura de Vitruvio), mientras que Ellín lo estaba haciendo desde 1773 por los motivos que

luego comentaré. Los años, pues, en los cuáles coincidieron en Madrid, fueron entre 1784 y 1788, año éste último en el cual Ellín se traslada Xàtiva para residir allí al haberle otorgado el rey Carlos III una de las canonjías vacantes en la Colegiata de esta ciudad, mientras que Ortiz, por su parte, continuaría en la Villa y Corte hasta 1804, año en el cual también traslada su residencia a esta ciudad al haber sido nombrado por el rey Carlos IV deán de su Colegiata dos años antes. Por lo que más adelante mencionaré ambos pudieron ser incluso vecinos, en la calle Cava Baja, en estos años de residencia en Madrid. Luego, cuando Ortiz estaba en Madrid y Ellín en Xàtiva, es muy posible que mantuvieran correspondencia aunque lo cierto es que yo no la he encontrado. La última etapa en la relación de ambos, por todo lo dicho, será en la propia Xàtiva, y llegará hasta la muerte de Ellín ocurrida en 1809.

También tengo la certeza, por lo que también comentaré más adelante, de que Ellín era pariente del pintor y calcógrafo Bartolomé Saiz Ureña, sobre el cual me ocupé con anterioridad en esta misma revista³, y de hecho creo que el motivo por el cual Bartolomé fue a estudiar a Madrid, alrededor del año 1776 en la Real Academia de Nobles Artes de San Fernando, fue por la residencia allí de su pariente tal y como también comentaré en las páginas que siguen.

En otro orden de cosas también he de decir que Ellín, durante su etapa en Valencia, entre 1762 y 1773, fue, entre otras cosas colegial del Colegio del Corpus Christi, estudiante de la Universidad de Valencia, en la cual obtuvo el grado de doctor (también obtuvo este grado en la Universidad de Gandia), llevó a cabo la realización de varios ejercicios literarios en las oposicio-

nes para cátedras a las cuáles se presentó, suplió a varios catedráticos en las aulas de la propia Universidad de Valencia, regentó la academia pública de teología escolástica y dogmática fundada en el Palacio Arzobispal de esta ciudad, y asimismo fue capellán del colegio de Santo Tomás de Villanueva.

De su etapa en la Villa y Corte, entre 1773 y 1788 como he dicho, destacaré, aparte de la citada amistad con Ortiz, el hecho de que fue preceptor de los hijos de los señores condes de Campo Alange, y capellán de una capilla en la Real Iglesia de San Isidro de la cual era propietaria esta misma familia, así como que predicó en varias iglesias y conventos de Madrid, como por ejemplo en el Real Monasterio de la Encarnación.

Por último, de su etapa como canónigo de la Colegiata de Xàtiva, entre los años 1786 y 1809, comentaré su labor en los diferentes cargos que allí desempeñó, su vida en Xàtiva en aquellos años, sus probables visitas a su ciudad natal Ontinyent (tenía allí una casa), y la continuación de las relaciones con Ortiz.

Que duda cabe que conocer la biografía de Vicente Ellín, la cual casi con toda seguridad se podrá ir completando en el futuro con nuevos datos que se irán conociendo, creo que es interesante para conocer más sobre esta generación de valencianos que vivieron los años de la llamada *ilustración española* durante los reinados de Carlos III y Carlos IV, aunque en su caso no conozcamos, al menos yo no la conozco, que dejara alguna obra impresa.

Empecemos, pues, por el principio, es decir su familia, infancia y primeros estudios en su Ontinyent natal.

SU FAMILIA, INFANCIA Y PRIMEROS ESTUDIOS.

El hecho de que llegara a ser colegial del Colegio del Patriarca me ha permitido conocer bastantes datos sobre su familia y primeros años de su vida, ya que constan en su *expediente de limpieza de sangre*, el cual se llevó a cabo en 1769 después de ser admitido por el tribunal¹. En efecto, en este expediente consta su inscripción de bautismo, en la parroquia Santa María de

Ontinyent, copiada del *Quinque Libri* correspondiente a los bautizados desde 1734. Según esta copia, el 22 de enero de 1743 el presbítero Vicente Tortosa bautizó en dicha parroquia a un niño nacido el día anterior hijo legítimo de Vicente Ellín y María Donat, consortes y ambos nacidos en Ontinyent (respectivamente en 1710 y 1720); sus padrinos fueron Juan Bautista Torró y Josefa María Torró mujer de Vicente Soler. Sus abuelos paternos, según las copias de las inscripciones de sus nacimientos que también constan en este expediente, eran Antonio Ellín, nacido también en Ontinyent en 1659, y Rosa Mompó, que lo había sido en 1672 y era natural de Ollería; y por lo que respecta a los maternos eran Antonio Donat y María Saiz, ambos también nacidos en Ontinyent en 1696 y 1701 respectivamente.

Es precisamente esta abuela materna, María Saiz, la que creo que fue el nexo familiar entre Vicente Ellín y Bartolomé Saiz al que me he referido. Mi principal argumento a este respecto es que el padre de esta María Saiz, abuela materna de Ellín, fue José Saiz según consta también en este expediente, y el padre de Bartolomé Saiz se llamaba también José Saiz; esto, unido a que he podido constatar que el apellido Saiz es poco frecuente encontrarlo en estos años en Onteniente, me hace pensar en esta relación familiar entre ambos. Por otro lado, y tal y como se recordará por lo que mencioné en mi escrito que he citado sobre este pintor y calcógrafo, Bartolomé Saiz nació en Ontinyent once años después del nacimiento de Vicente Ellín, es decir en 1754.

Otro dato interesante incluido en este expediente es el referido al matrimonio de sus padre, ceremonia oficiada por el vicario de la parroquia de San Miguel, en el mismo Ontinyent, mosén Juan Insa en el año 1735, siendo testigos Carlos Cantavella, Antonio Mollá, Vicente Moltó entre otros. También se dice

en el mismo que el contrayente, Vicente ellín, era labrador.

Respecto a si Ellín tuvo o no hermanos, he podido constatar, por lo que más adelante diré, que al menos tuvo un hermano, el cual parece que se llamaba Hilario y también fue labrador.

Las declaraciones de los testigos que constan asimismo en el expediente son fundamentales para conocer algo más sobre su familia y sus primeros años y estudios. El primero en declarar fue el reverendo padre fray Mariano Roig, religioso profeso sacerdote de la orden del padre Sto. Domingo, y conventual del de San Juan y San Vicente del mismo Ontinyent. Este padre declaró, al ser preguntado, que conocía a Vicente desde niño por frecuentar el convento y que también conocía a sus padres y abuelos, y respecto a Rosa Mompó, abuela paterna la cual había nacido en Ollería como he mencionado pero residía desde su infancia en Ontinyent, este padre dominico dice que la había conocido, entre otras cosas, por haber dado leche a un hermano suyo. Otro de los testigos fue D. Alonso Colomer y Bernal, vecino de Onteniente de 68 años, el cual declaró que el abuelo de Ellín, Antonio, cultivaba tierras de su propiedad, y de ahí la relación que tenía con su familia. Por su parte, el regidor perpetuo de la Villa, el Dr. Francisco Nadal de 70 años, otro de los testigos, mencionó que había tenido trato con su abuelo paterno, es decir este mismo Antonio, por haber sido mediero y haber cultivado también su heredad, y además, también había tratado a sus padres en cuya casa había entrado en muchas ocasiones. Por último, el religioso del convento de San Juan y San Vicente, fray Jacinto Gandía, de 60 años, después de haber obtenido la licencia del prelado de su convento para declarar, dijo que había frecuentado la casa de sus padres y por lo tanto que conocía bien a Ellín.

Firma del eclesiástico Vicente Ellín al pie de un protocolo del escribano Vicente Bartolomé. Presencia de fecha 15 de diciembre de 1785. (Archivo Municipal de Ontinyent).

Por todo lo dicho por los testigos, lo cual he resumido, podemos conocer, por lo tanto, que tanto su abuelo Antonio como su padre Vicente eran labradores, que la casa de sus padres estaba cercana al convento de los Dominicos, convento que por entonces tenía una espaciosa y rica iglesia, y además era casa de estudios de la provincia con la obligación de enseñar filosofía y teología a los hijos del vecindario, y que, por todo esto, Ellín seguramente estudió con estos padres dominicos en sus primeros años de juventud. Otro dato que se desprende de la declaración de los testigos es que su padre había muerto antes de que Vicente cumpliera los veintiséis años, pues en la fecha en la cual se lleva a cabo este expediente los testigos se refieren a su padre en términos de pasado.

Por lo que respecta al hecho de que pudiera continuar sus estudios en Valencia, seguramente se debió a la mediación de estos padres dominicos y quizá también por la ayuda de algunas personas pudientes de la villa, tales como el regidor D. Francisco Nadal o el propietario de tierras D. Alonso Colomer y Bernal a los cuáles hemos citado como declarantes.

Sobre si en estos años de su juventud ya pudo conocer a Ortiz, el cual estudió con los padres jesuitas de Ontinyent entre 1754 y 1756, es posible, aunque no creo que fuera mucha la relación entre ambos en estos años, ya que les separaban cuatro años de edad, y al menos, por lo que he dicho, en los estudios no coincidieron.

SU ETAPA DE ESTUDIANTE EN VALENCIA

Según una relación de sus méritos literarios impresa en la imprenta valenciana de Monfort años después⁵, en el año 1762, es decir cuando tenía diecinueve años, Ellín estaba ya en Valencia para continuar sus estudios. Ese mismo año fue examinado de latinidad y principios de filosofía tomística en su Universidad, luego, hasta el año 1765, continuó con los estudios de filosofía en cuyo tiempo defendió dos actos públicos de lógica y física en el teatro de la misma, y a fines de este año 1765 defendió toda la filosofía para grados de bachiller, y maestro en artes, los cuáles obtuvo con todos los honores y título *paupertatis*.

A partir de este año fue alumno de los cursos de teología escolástica y dogmática, y durante el tercero de estos cursos, es decir el del 1767 - 68, Ellín, sin que yo al menos sepa el motivo, se trasladó a Gandía en cuya Universidad se presentó a examen obteniendo allí los grados de bachiller y doctor en teología con todos los honores y asimismo con el título *paupertatis*.

Otra vez en Valencia en 1769, el que era recién graduado doctor, se presentó al concurso oposición, que había sido anunciado por entonces, para una de las plazas de colegial del Colegio del Corpus Christi. El tribunal que tenía que examinar a los solicitantes se reunió el 3 de febrero de este año, en el aposento rectoral, presidido por el rector del Colegio el Dr. Tomás Carra (dicho tribunal estaba formado por los colegiales perpetuos y demás electores de la colegiatura de becas⁶). Días después, el 9 de febrero, volvió a reunirse el tribunal, precedida la Santa Misa, en el aula del Colegio con el fin de ejecutar la provisión de la referida beca. Una vez prestado el juramento los electores pasaron a votar por medio de *cedulillas* escritas y rubricadas por el archivero del Colegio, y el resultado fue obtener la mayoría de los votos el Dr. Vicente Ellín.

Como consecuencia de esto, y para poder gozar de la beca, se tenía que llevar a cabo los correspondientes *autos de limpieza de sangre* a los cuáles ya me he referido. Para esto fue comisionado el sacerdote y colegial perpetuo Dr. Juan Francisco Izquierdo el cual tenía también el cargo de síndico del Colegio. Así pues, en cumplimiento de esta comisión el Dr. Izquierdo fue a Onteniente a finales de este mes de febrero con el fin de obtener toda la información referida a Vicente Ellín y a sus antepasados, y para esto, en compañía del presbítero de la iglesia Santa María Vicente Tortosa, consultó los *Quique Libri* de la misma, así como también visitó, con este mismo propósito, la parroquia de la Ollería; asimismo tomó declaración a los testigos que anteriormente he citado.

Hecho todo esto, fue presentada dicha instrucción en el Colegio, mediante auto del notario Vicente Pont en la fecha 22 de febrero de este mismo año, siendo leída y aprobada el día 1 de marzo con lo cual le fue concedida la beca a Ellín

con dicha fecha según anotó el archivero del Colegio el presbítero Juan Bautista Pérez de Culla, y así, algunos días después, el 9 de marzo por la noche, entró en el goze de dicha beca.

Un requisito para ser colegial, según las constituciones del tiempo del fundador del Colegio, el patriarca S. Juan de Ribera, era que los mismos tenían que entrar tonsurados, quizá por esto, ese mismo mes de marzo solicitó en la diócesis el obtener la primera tonsura eclesiástica. Por la información recogida en este expediente⁷, Ellín había residido en Valencia en el ámbito de la parroquia de S. Martín, y por esta razón, en esta parroquia, se hizo público el edicto correspondiente el domingo 5 de marzo, tras lo cual, el presbítero de la misma, el Dr. Pascual Sanz, informó al instructor de que no había ningún impedimento para lo solicitado por el pretendiente. También constan como testigos, y por tanto conocían a Ellín, los clérigos Pedro Colomer, Carlos Cabrera y Francisco Colomer, éste último parece ser que era el prefecto de estudios del Colegio del Patriarca tal y como ahora comentaré.

Ellín fue colegial del *Patriarca* hasta el día 19 de octubre de 1770, es decir aproximadamente un año y medio, tiempo establecido para el goce de la beca. Durante este tiempo, aparte de al citado rector Tomás Carra, Ellín también trató al prefecto de estudios Dr. Francisco Colomer, al vicario del coro Dr. Domingo Escrivano, y al sacristán Dr. Valero Talens; asimismo fue puntual en su asistencia a las conclusiones que sobre teología y filosofía se defendían todos los sábados en el Colegio, arguyendo sobre las mismas en cuantas ocasiones le fue ordenado por el prefecto de estudios, y además, en el último año en el que fue colegial, o sea en 1770, estudio la lengua hebrea y la teología moral, defendiendo un acto público todas las semanas.

En este mismo mes de octubre de 1770, en el cual Ellín dejó el Colegio del Patriarca, obtuvo en la Universidad de Valencia los grados de bachiller i el de doctor en teología con todos los honores, defendiendo ante el tribunal un número importante de conclusiones, y cuatro principales sobre la doctrina del regicidio y tiranicidio⁸. Era rector de la Universidad por entonces el

Dr. Demetrio Lores y los componentes del tribunal fueron los profesores Vicente Mas, Eugenio Tombau, Tomás Lop, Miguel Mas, Carlos Beneyto, Juan Bautista carbonell, Manuel Miralles y Vicente Cano. La prueba era por el llamado método de los *puntos*, es decir que los temas que tenía que defender el examinando era determinado por el azar, luego los miembros del tribunal votaba con bolas negras y blancas según si creían conveniente aprobar al examinando o reprobarlo.

Obtenido el grado de doctor por la Universidad de Valencia, lo tenía también por la Universidad de Gandía como se recordará, Ellín solicitó en la diócesis, en diciembre de este mismo año, el poder presentarse en los siguientes exámenes con el fin de obtener la tonsura para los cuatro menores y subdiaconado, a título de patrimonio, instruyéndose, con tal motivo, otro expediente en la diócesis⁹, pues, al parecer, el fiscal había puesto algunos inconvenientes a una solicitud suya anterior a este respecto, estando los mismos relacionados con la suficiencia del patrimonio que había presentado, lo cual indicaría la falta de recursos económicos de la familia de Ellín (su padre, como he dicho antes, ya había fallecido). Fuera como fuese, en su exposición Ellín mencionaba también ahora el hecho de tener aprobada una oposición para el congreso de un beneficio eclesiástico, y que, para obtener el mismo, era condición indispensable ser presbítero, y por todo esto suplicaba se le concediera a la menor brevedad el recibir dichas órdenes menores y subdiaconado para lo cual presentaba la *extra tempora* y demás documentos.

Según este mismo expediente Ellín, desde que salió del Colegio del Corpus Christi, residía en el ámbito de la parroquia de San Bartolomé Apóstol, y por este motivo declaró como testigo el vicario de la misma el Dr. Juan Bautista Ferrer el día 3 de diciembre de 1770 manifestando que el solicitante, a quien conocía bien, era un sujeto de buena fama y costumbres, habiendo dado muy buen ejemplo con la frecuencia de los sacramentos, así como haber usado de hábitos talarés y decentes al estado eclesiástico. Asimismo declaró el prefecto de estudios del Colegio del Corpus Christi en ese año (el 22 de noviembre de 1770) Dr. Carlos Beneito, el cual señaló

que Ellín había estudiado allí la teología moral, tal y como prevenían las loables constituciones del Colegio, así como también había mantenido la probidad de vida y costumbres que se mandaban en dichas constituciones.

Admitido, pues, Ellín para los cuatro órdenes menores y epístola, su expediente ya aprobado pasó al archivo de la curia del Palacio Arzobispal con fecha 7 de diciembre de este mismo año, y de esta manera, admitida su solicitud para ser promovido al presbiterado (era juez sinodal, entre otros cargos, D. Luis Adell y Ferragut, siendo arzobispo D. Tomás Azpuru, sucesor del arzobispo Andrés Mayoral fallecido 6 de octubre del año anterior¹⁰), se colocaron los edictos correspondientes en la parroquia de Onteniente y en la parroquia de S. Andrés, en la cual era regente cura de almas el doctor Joseph Marcos, y los testigos en esta ocasión fueron el doctor y presbítero Ignacio Bellido, vecino de Valencia el cual conocía a Ellín desde que llegó a esta ciudad para estudiar el curso de filosofía; en su declaración dijo sobre él que era de buenas costumbres, cristiano que había dado buenos ejemplos en varias ocasiones, y de gran bondad, el doctor y diácono no D. Vicente Ricart, asimismo vecino de Valencia, el cual dijo que lo conocía desde hacia ocho o nueve años, que era hombre bueno, y que a pesar de haber estudiado siempre juntos no le había oído palabra mala, y el también vecino de Valencia Vicente Calbo, que lo hizo en parecidos términos. Con

todo esto, Ellín recibió finalmente la ordenación sacerdotal en mayo del siguiente año 1771.

En este punto, después de todo lo que llevó dicho, he de comentar algo sobre Ortiz, sobre quien dije que podía haber conocido a Ellín ya en sus años juveniles de estudiante en Ontinyent. Ortiz, después de un intento de obtener el grado de doctor en la Universidad de Valencia en el año 1757 y siguientes, cosa que no pudo conseguir por su afición al dibujo (acudió a las aulas acondicionadas para tales enseñanzas en el propio edificio de la Universidad para dichas enseñanzas) y la subsiguiente oposición de sus padres a que continuara residiendo en Valencia, lo obtuvo finalmente, en derecho canónico y civil, en la Universidad de Orihuela. En 1765 estaba otra vez en Valencia y en los años siguientes, hasta 1769, año en el cual recibió la ordenación sacerdotal, estuvo estudiando teología al mismo tiempo que participó en todo lo relacionado con la llamada Junta Preparatoria para la creación en Valencia de una Real Academia de las Nobles Artes, cosa que en efecto se consiguió al aprobar el rey Carlos III los estatutos de la misma en este mismo año de 1769 en el cual recibió la ordenación sacerdotal. Durante estos años en Valencia residió en el ámbito de la parroquia de San Bartolomé al igual que, como he dicho anteriormente, lo hizo Ellín, es más, el Dr. Juan Bautista Ferrer, vicario de dicha parroquia como también he mencionado y uno de los testigos que constan en el expediente de Ellín, fue también

La Capilla del Colegio del Corpus Christi. (De la obra de Ramón Robles Lluch: *San Juan de Ribera. Patriarca de Antioquía, Arzobispo y de Valencia. 1532 - 1611*, Barcelona, Juan Flors editores, 1960.

uno de los testigos que en el año anterior 1768, declaró cuando se instruía el de Ortiz para que pudiera obtener los *quatro menores y sub-diaconado a título de patrimonio*. Por lo tanto es muy posible que coincidieran en alguna ocasión en la parroquia de San Bartolomé en este año de 1769, pues luego, Ortiz comenzó a ejercer su ministerio sacerdotal en varias parroquias de la diócesis, y Ellín, después de su ordenación, continuó en Valencia ocupado en diversos cargos relacionados con la Universidad y, en general, con la docencia.

SU ACTIVIDAD DOCENTE EN LA UNIVERSIDAD Y OTROS CARGOS QUE OCUPÓ HASTA SU TRASLADO A LA VILLA Y CORTE.

Según la relación de sus méritos literarios que he citado antes, Ellín durante este año de 1770, y mientras esperaba recibir su ordenación sacerdotal, llevó a cabo dos oposiciones a cátedras de filosofía, defendiendo, además de los temas señalados en el edicto de convocatoria, muchos teoremas de estática, hidrostática, aerometría, mecánica, óptica, catóptrica i dióptrica; durante el año siguiente, año de su ordenación, repitió la oposición a la misma cátedra defendiendo la lógica de Luis Verney, la metafísica de Antonio Genuense, un cuerpo de conclusiones de física de Pedro Van - Musschenbroek, así como otras de astronomía; asimismo, en este mismo año de 1771, una vez ordenado sacerdote en mayo, el arzobispo Tomás Azpuru le nombró, previa aprobación del consejo, capellán conciliar del Colegio Santo Tomás de Villanueva.

En el siguiente año 1772 se presentó por tercera vez a una oposición en la referida cátedra de la Universidad, defendiendo en esta ocasión las anteriormente dichas conclusiones de lógica y la metafísicas, más lo más selecto de la obra del citado Pedro Van-Musschenbroek, de Enrique Amato Paulian, así como muchas disertaciones físico-matemáticas del caballero Newton. Por este mismo tiempo fue elegido regente de la academia pública de teología escolástica y dogmática fundada en el Palacio Arzobispal, y también regentó durante estos años academias públicas de filosofía en la propia ciudad de Valencia, instruyendo en las mismas a los cursantes de cuatro aulas con notorio aprovechamiento,

Grabado que representa la plaza de Santo Domingo de Madrid en el siglo XVIII (cercana a la calle de la Cava Baja donde, al parecer, tenía su vivienda Ellín). De la obra: *Descripción de la Provincia de Madrid* por D. Tomás López impresa en la imprenta madrileña de Joaquín Ibarra en 1763 (edición facsimilar hecha por la Asociación de Libreros de Lance en 1988).

según lo acreditaban los 25 actos públicos que presidió en el teatro de dicha universidad, o el honor que otros muchos merecieron en la obtención de grados de bachiller, maestros en artes, doctores en sagrada teología, leyes, cánones y medicina. Fue, además, examinador de la Universidad para pasar de curso a curso en la filosofía, y mereció que los catedráticos de la misma, y tres de la de teología, le confirieran muchas veces que fuera su sustituto en las aulas.

Esta relación de sus méritos o *título de letra i actos positivos del Dr. D. Vicente Ellín*, tal y como decía este impreso, fue certificada por su catedrático (de filosofía) el Dr. D. Ignacio Bellido, por el presbítero archivero del Real Colegio del Corpus Juan Bautista Pérez de Culla a quien ya he mencionado, y por el Dr. Pascual Abraham, director del real Seminario de Santo Tomás de Villanueva, en las fechas 12, 15 y 23 de marzo de 1774 respectivamente.

Lo cierto fue que Ellín vivió en estos años la evolución de la enseñanza de la escuela tomista en la Universidad de Valencia, en la cual tuvo un papel destacado, entre otros, Vicente Blasco, el cual era catedrático desde 1763, así como otro grupo de opositores que fueron obteniendo las cátedras en años posteriores, como Ibáñez Falomir, que la obtuvo en 1765, Gregorio Monzó en 1767 y Juan Bautista Muñoz que lo hizo en 1769. Por

esto, en las oposiciones a cátedra era frecuente citar, y así lo hace Ellín, las obras de autores como Newton, Jacquier, Verney, Jorge Juan, Genovesi, Wolf (autor de un conocido *Compendium* de matemáticas) o Musschenbroek (profesor de la Universidad de Leiden muerto en 1761), lo cual indicaba, entre otras cosas, el desplazamiento del sistema cartesiano por la filosofía de Newton y en general por la física experimental¹¹, prueba de esto es también el estudio de materias como la estática, dinámica, hidrostática, hidrodinámica, óptica, catóptrica, dióptrica y perspectiva, algunas de las cuáles, como hemos visto, mencionadas asimismo por el propio Ellín (para su estudio se consultaban, entre otras, la del padre Tosca en su *Compendio*, o para la óptica las *Leçons* del célebre astrónomo francés Nicolas- Louis de Lacaille (1713 - 1762).

SUS AÑOS EN LA VILLA Y CORTE (1773 - 1788)

Al igual que los citados Vicente Blasco, el cual se trasladó a Madrid en 1768¹², y Juan Bautista Muñoz que lo hizo en 1770¹³, también Vicente Ellín se trasladó a Madrid por estos mismos años, probablemente porque la Villa y Corte ofrecía mejores oportunidades para un eclesiástico de formación universitaria como era su caso (quizá influyó también el no haber obtenido alguna cátedra a cuyas oposiciones, como he dicho se presentó).

Sobre su actividad en el Madrid durante estos años, existe un expediente a propósito de su solicitud para obtener una canonjía vacante en la Colegiata de San Felipe (Xàtiva) en el año 1786. Por este expediente¹⁴ sabemos que su llegada a la Villa y Corte tuvo lugar en el año 1773, y todo parece indicar que desde su llegada fue instructor de los cuatro hijos del conde de Campo Alange¹⁵, a los cuáles impartió humanidad, filosofía, matemáticas, religión, historia y otros conocimientos útiles. La instrucción a los hijos de esta familia noble fue durante nueve años continuos, es decir hasta el año 1782 o 1783, y como muestra del aprovechamiento de sus enseñanzas Ellín cita, en la mencionada exposición de fecha 6 de octubre de 1786, un acto público celebrado en la Corte en el cual, tres de estos hijos del conde, defendieron un total de 216 preposiciones filosóficas, las cuáles, por orden de S. M. Carlos III, fueron dedicadas al Serenísimo Señor Príncipe de Asturias e impresas; además, fruto en parte de esta instrucción que les impartió, resultó, según añade Ellín, la notable utilidad pública de que en la última guerra sirvieran los tres de capitanes, y edecanes con honor, merecieron los tres el grado de teniente coronel¹⁶.

También tenía el conde de Campo de Alange una capilla en la Real Iglesia de San Isidro¹⁷, la cual había sido fundada por la Sra. Doña María de Ampuero, y según certificó, el colector y presbítero de la misma, el Dr. D. Bernardo Nadal (en la fecha citada de octubre de 1786), Ellín celebró la Santa Misa asiduamente en dicha iglesia desde principios del año 1782, cumpliendo varias memorias fundadas en la misma, siendo, en la fecha del 3 de julio de 1785, cuando el conde le nombró capellán de la referida capilla.

Por otra parte, desde su llegada a Madrid en agosto de 1773 Ellín residió en el ámbito de la parroquia de San Justo y Pastor, tal y como también certificó, en esta misma fecha del 6 de octubre de 1786, su párroco el Dr. D. Alvarez de Castro. Esta iglesia, que ya no existe por haber sido demolida en el siglo pasado, estaba situada en el barrio de San Justo y calle del mismo nombre. Se da la coincidencia de que, el que yo creó que fue su pariente, el pintor y calcógrafo Bartolomé Saiz Ureña, también residía en el ámbito de esta parroquia, pues

tenía su vivienda en calle de la Cava Baja de dicho barrio. Esto me hace pensar que Bartolomé Saiz, el cual llegó a Madrid alrededor del año 1776 para continuar sus estudios en la Real Academia de Nobles Artes de San Fernando, lo debió de hacer por tener allí a su pariente, e incluso, es muy posible que ambos llegaran a residir en la misma casa de la citada calle.

A propósito también de esta parroquia de San Justo y Pastor, y de la anteriormente citada Real Iglesia de San Isidro, Ellín menciona en su exposición que, desde el 17 de septiembre del siguiente año al de su llegada, fue confesor para personas de ambos sexos tras haberle sido concedida la correspondiente licencia en el arzobispado.

Asimismo tuvo Ellín, durante estos años, una notable actividad como predicador, así por ejemplo, y según lo certificado por el sacristán mayor del Real Monasterio de las Señoras de la Encarnación¹⁸, D. Manuel Eusebio de la Peña, en la fecha de 5 de octubre del susodicho año de 1786, predicó allí varios sermones, tanto panegíricos como morales, con pleno lucimiento y general aprobación y edificación del auditorio.

Otra iglesia en la que también predicó fue en la de San Antonio de los Alemanes¹⁹, la cual estaba situada en la corredera de San Pablo o corredera baja, pues según lo certificado por el Dr. D. Gabriel Rodríguez, colector de dicha iglesia, el 4 de septiembre del antedicho año 1786, Ellín lo hizo con mucho celo y fervor un día de la octava celebrada al santo de la advocación, es decir a San Antonio, durante ese mismo año de 1786.

Por último, también predicó en el Real Hospital de Monserrate, iglesia de la Corona de Aragón en la Villa y Corte²⁰ situada en la plaza de Antón Martín. En esta ocasión lo certificó, el 4 de octubre de mismo año 1786, el capellán de honor de S. M. y administrador de la iglesia el Dr. fray Luis Bertrán, el cual menciona que Ellín predicó el 19 de mayo de ese año en los solemnes cultos que anualmente se tributaban en esta iglesia a Nuestra Señora de los Desamparados.

Aparte de todo esto Ellín, durante al menos diez años tuvo la

aspiración de obtener algún beneficio eclesiástico, por esta razón había merecido de la Real Cámara el que se le consultara para cuatro prebendas correspondientes a la catedral de Cartagena, y particularmente las tres últimas canonjías vacantes en la colegiata de San Felipe (Xàtiva), siendo la última de las tres ésta que Ellín solicitaba ahora en octubre de 1786. Añadía en su exposición que así podría cuidar de su pobre madre, la cual tenía 66 años años por entonces, y de nueve sobrinos de menor edad que no tenían otro amparo que el suyo (seguramente Ellín se refería a la familia de su hermano Hilario, al cual me referiré más adelante). Por lo dicho en su exposición parece ser, que tanto su madre como la familia de su hermano, residían ya en Xàtiva o comenzaron a residir en esta ciudad con motivo de su nombramiento de canónigo de aquella Colegiata. Es interesante mencionar a propósito de esto que Ellín poseía por entonces una casa en el arrabal de Ontinyent, la cual estaba situada en la calle de Andani, cercana, al parecer, al convento de San Juan y San Vicente de la orden de los dominicos y, por lo tanto a la que fuera su casa natal. La poseía por la compra que había hecho a dos hermanos, Manuel y José Tortosa, ambos jornaleros del campo, en mayo de 1781 por medio de su apoderado en Ontinyent el abogado Dr. Domingo Osca, al cual le había otorgado tales poderes por escritura ante el escribano de Madrid Antonio Thomás Gonzalez de San Martín. Dicha casa lindaba por un lado con la casa de Félix Aliaga, por el otro con otra de Vicente Martí, y el terrado daba a un horno que había en la vecindad. Cuando la compró estaba cargada con un censo capital de 18 libras, pagaderos cada 8 de abril, para el beneficio fundado en la iglesia Santa María a la invocación y magnificencia de la Transfixión de Nuestra Señora, censo que había sido cargado por Gertrudis Soler, viuda de Joseph García, según escritura de fecha 7 de abril de 1701 ante el escribano Joseph Sanz. También tengo constancia de que, durante este tiempo, Ellín viajó a Ontinyent al menos en una ocasión, pues en diciembre de 1785, aprovechando este viaje, otorgó otra vez poderes al citado Dr. Domingo Osca.²¹

Al año siguiente al de este viaje a su ciudad natal, es decir en 1786,

fue cuando, tal y como he comentado, solicitó la canonjía vacante de la Colegiata de San Felipe. Al final del susodicho expediente se puede leer que el Dr. D. Cayetano de la Peña y Granda, presbítero inquisidor ordinario y vicario de la villa de Madrid y su partido, en nombre del arzobispo de Toledo y Primado de España el Exmo. Señor Francisco Antonio de Lorenzana, presentaba la solicitud de Ellín, con la fecha del 7 de octubre del referido año 1786, para ser testimoniada en la Real Cámara del Patronato de Aragón; allí, con la fecha del 15 de octubre, el Conde de Campomanes, su presidente, anotaba de su puño y letra que remitía el memorial de Ellín, y los demás documentos que lo acompañaban, al conde de Valde llano para que fuera presentado en la Real Cámara para la aprobación del rey Carlos III. No obstante, hasta 1788 Ellín no obtuvo el nombramiento real para la referida canonjía de la Colegiata de Xàtiva.

Ortiz, por su parte, había estado en Italia entre 1778 y 1784. Su viaje había sido motivado por querer ofrecer a España una versión traducida y comentada de la obra de arquitectura de Vitruvio tal y como mencioné al principio de este escrito; estando allí había conseguido que el conde de Floridablanca, en nombre del propio rey Carlos III, le concediera una pensión en 1780 para que pudiera acabar dicha empresa, regresando a España en 1784. Desde entonces había comenzado a residir en Madrid, pues, por deseo real, iba a imprimirse dicha obra en la Imprenta Real (se publicó en 1787). Pues bien, al poco tiempo de su llegada a la Villa y Corte Ortiz habitó la vivienda de un edificio de la calle de la Cava Baja, siendo vecino, desde entonces, del pintor y calcógrafo Bartolomé Saiz, el cual, como he comentado anteriormente, es muy posible que fuera pariente de Vicente Ellín y que ambos habitaran en la referida vivienda de esta calle de Madrid, o al menos lo haría hasta el año 1787, año en el cual Bartolomé Saiz contrajo matrimonio²². De ahí la probable relación de amistad entre Ortiz y Ellín entre 1784 y 1788, año este último en el cual Ellín se traslada a Xàtiva por el motivo de la canonjía, y no olvidemos que además, desde 1787, Ortiz era académico de la Real Academia de San Fernando en la cual había estudiado Bartolomé Saiz.

Por otra parte, Ortiz también

viajó a San Felipe en el verano de este año de 1788, y digo también porque Ellín lo hizo por entonces para tomar posesión de su canonjía, así que incluso pudieron hacer el viaje juntos. El motivo del viaje de Ortiz era comenzar allí su proyecto de viaje por España para estudiar sus monumentos de la antigüedad, es lo que él llamó el *Viaje Arquitectónico Anticuário de España*, para el cual había obtenido la aprobación real; asimismo también llevaba los dibujos hechos por los arquitectos de la Real Academia de San Fernando, especialmente su amigo Pedro Arnal, según los bocetos que él había traído de Italia, para la construcción de la fachada principal de la Colegiata, cosa que le habían pedido la Junta de Administración de dichas obras cuando él estaba en Italia.

LOS AÑOS EN LOS QUE ELLÍN FUE CANÓNIGO DE LA COLEGIATA DE XÀTIVA (1788 A 1809).

Todavía estando ambos en Madrid, Ellín escribió, con la fecha del 20 de mayo, al cabildo de la Colegiata. En esta carta informaba a sus miembros de que había obtenido la gracia de dicha canonjía, añadiendo palabras de cortesía para aquella corporación eclesiástica que presidía el deán D. Félix Molla. El cabildo, por su parte contestó, asimismo con palabras amables, con la fecha del 25 de mayo²³.

La iglesia mayor de Xàtiva había sido erigida en Colegiata por el papa Benedicto XIII (Pedro de Luna) por bula dada en Peñíscola en diciembre de 1413, en la cual establecía para la misma tres dignidades, la de deán, con la cura de almas de toda la ciudad, la de chantre y la de sacristán, más doce canonicatos; además, para la primitiva fábrica del templo gótico, (antigua mezquita mayor de la ciudad consagrada a Santa María de la Asunción por el rey Jaime I), concedió el diezmo de los frutos que en la catedral de Valencia percibía el arcidiacono de la iglesia de Xàtiva, añadiendo una renta anual que le sería asignada al vicario perpetuo de la misma. Todo esto fue confirmado más tarde por el papa Martino V.

También el papa Calixto III, nacido en la propia ciudad de Xàtiva, concedió al cabildo de la Colegiata, en 1457, el uso de los mismos hábitos corales que el de

los canónigos de la catedral de Valencia, así como, por bula de fecha 8 de marzo del mismo año, varias reliquias como la de algunos apóstoles o la del mártir San Lorenzo.

Otra fecha significativa en la historia de la Colegiata de Xàtiva había sido la del 16 de octubre de 1596, fecha en la cual los jurados de la ciudad acordaron la construcción de un nuevo templo en el lugar que ocupaba la antigua Colegiata, ampliando así notablemente el recinto para la misma²⁴.

A todo esto hay que añadir la antigua aspiración de la ciudad para que su iglesia volviera a ser catedral, ya que, en efecto, existía constancia de haber tenido obispo la ciudad en el siglo IV, tiempo en el cual sus preladados acudían a los concilios de Toledo, de cuya iglesia había sido sufragánea la de Xàtiva. Después vinieron los tiempos de los sarracenos, y más tarde, en los de Jaime I quedó agregada al obispado de Valencia y éste a la iglesia de Tarragona.

No obstante, a finales del siglo XVIII y principios del XIX, la iglesia colegial de Xàtiva era una iglesia importante y bastante bien dotada económicamente, su templo continuaba en obras con el fin de ampliarlo con naves y capillas, y la ciudad deseaba para el mismo una fachada principal, digna de una catedral, en la entrada por la plaza de la Seo. Sus 79 beneficios eclesiásticos fundados en la misma, sus plazas congruas para músicos de capilla, sus plazas para infantillos y demás empleados en el servicio de la iglesia, sus rentas sobre tierras y casas, sus señoríos directos, sus fincas rústicas, y las varias fundaciones particulares la hacían sin duda merecedora de serlo.

Los canónigos electos, como en el caso de Ellín, en el acto de posesión de su canonjía presentaban en el cabildo la real cédula de su nombramiento, el despacho de colaciones firmado por el *ordinario* así como el certificado de la escritura por la cual quedaban obligados a pagar la anualidad. Examinados estos documentos se procedía a la ceremonia de la toma de posesión la cual consistía en lo siguiente: arrodillado, con la mano puesta sobre los Santos Evangelios, pronunciaban el juramento acostumbrado, para luego, acompañados del canó-

nigo más antiguo y de otro canónigo que hacia las veces de su padrino en la ceremonia, iba al Altar Mayor mientras el resto de los canónigos quedaban en el aula capitular; allí en el Altar procedía a tocar el cáliz y ornamentos sagrados y a leer la oración de la Asunción de Nuestra Señora, para, a continuación, dirigirse al coro con el fin de que se le señalase su asiento, recibiendo entonces del *bohero* un simbólico real de plata de distribución, el cual solía entregar el nuevo canónigo de limosna para el *plato de las almas*, además, ofrecía un *ósculo de paz* a cada uno de los canónigos, con lo cual se le admitía con voz, voto y asiento en el cabildo. Todo esto era escrito por un notario²⁵.

A partir de ahí, su obligación era igual a la del resto de los canónigos, esto es, asistir a los oficios divinos los cuáles eran al menos de tres horas canónicas diarias: maitines, misa y vísperas, así como la de asistir a las reuniones del cabildo que eran anunciadas por el pertiguero, y cumplir con el empleo que se le asignara cada año para el gobierno de la iglesia colegial, como por ejemplo el de racional, síndico, archivero etc..., los cuáles se distribuían a comienzos de año para cumplirlos desde mayo de ese año a mayo del siguiente.

Las festividades religiosas durante el año eran muchas y, por lo tanto, las procesiones y sermones señalados para las mismas, así por ejemplo, había sermón en enero por la festividad del día de la Circuncisión, de la Epifanía y de S. Antonio Abad, en febrero en el día de la Purificación y en el domingo de la Bula, en marzo, el día 23 por la tarde, el sermón en conmemoración de los terremotos padecidos en la ciudad, en mayo el día de la Asunción, en junio el de la Santísima Trinidad, en agosto, el día 6 por la tarde, el de la patrona dentro del novenario a Nuestra Señora, en septiembre en el día de la natividad de Nuestra Señora, en octubre en el último domingo de Almas, en noviembre en el día de Todos los Santos, y en diciembre en el día de S. Esteban y en las Dominicas de Adviento. Respecto a las procesiones, las principales eran las de las Auroras en marzo, las de Semana Santa con la asistencia de las cofradías, las del Corpus con la de los gremios, y la de Nuestra Señora en agosto²⁶.

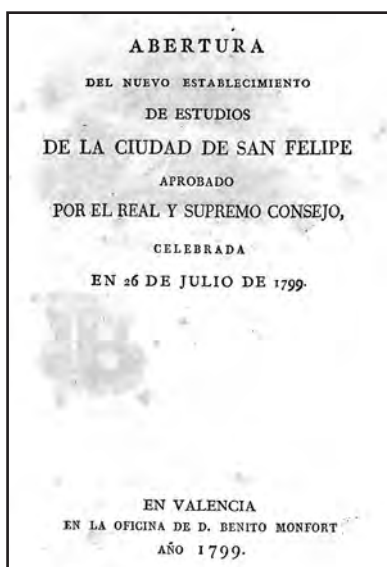
En la ciudad existían también tres vicarías colativas, la de la Colegiata, la de la iglesia de S. Pedro y la de Sta. Tecla, y además, en el arrabal, estaba la iglesia de S. Juan atendida por uno de los beneficiados de la Colegiata (en estos años Antonio Manuel Gordo), asimismo había seis capillas u oratorios públicos dentro de la población y cinco ermitas con capilla pública en el término de la misma.

Ellín debió, pues, de tomar posesión de su canonjía por el mes de julio de este año 1788. En la ciudad encontró su residencia en una casa de la calle de la Correjería, también llamada calle mayor por entonces; dicha casa era propiedad de la propia Colegiata cuyo cabildo la alquilaba para vivienda (más adelante mencionaré algo más sobre esta vivienda de Ellín en Xàtiva).

Por su parte, Ortiz llegó a la ciudad a principios de agosto, pero antes, casi con toda seguridad, había estado en su pueblo natal, de ahí que cabe la posibilidad de que hicieran el viaje juntos desde Madrid tal y como he dicho anteriormente. Fuera como fuese el hecho cierto es que Ortiz enfermó a finales de ese mismo mes de agosto, de unas calenturas intermitentes de origen palúdico, cuando ya había comenzado a estudiar, haciendo dibujos y tomando notas, el antiguo castillo de la ciudad. Durante los peores momentos de la enfermedad se llegó a temer por su

vida, pero el caso fue que en noviembre, con el tratamiento del polvo de la quina que le habían prescrito los médicos, comenzó a sentirse con algunas fuerzas y fue cuando escribió a algunos amigos de Madrid, entre ellos a Antonio Ponz a la sazón secretario de la Real Academia de San Fernando, cartas en las cuáles comentaba lo que le había ocurrido y que, por esta razón, no podría iniciar por entonces su proyectado viaje por España. Además, también por aquellos días ocurrió la muerte del rey Carlos III, lo cual contribuyó asimismo en la decisión de Ortiz de regresar a Madrid para convalecer de su enfermedad. Antes de regresar, los administradores de la fábrica de la Colegiata le nombraron primer director de las obras (los dibujos que había traído de Madrid para la fachada principal de la Colegiata habían sido muy alabados por los miembros de dicha Junta), dirección que iba a resultar difícil por su ausencia de la ciudad, aunque pensaba compensar esta dificultad con la correspondencia que pensaba mantener con los miembros de esta junta de administradores y amigos suyos, Manuel Conejero y Antonio Mateo Pueyo, y quizá también con Vicente Ellín. De los dos primeros si que se ha conservado parte de esta correspondencia, pero desgraciadamente no de la mantenida seguramente con Ellín.

Era deán del cabildo desde 1766 era D. Félix Mollá y por entonces vivía en la calle de Moncada. Cuando Ellín tomó posesión de su canonjía todavía acudía este deán a presidir los cabildos, pero poco tiempo después, a partir de 1790, ya no lo hizo por su delicado estado de salud²⁷. Del resto de los canónigos que componían el cabildo durante estos años citaré a D. Francisco López, dignidad de sacristán, D. Benito Ruesta, dignidad de chantre, D. Manuel Lobera, canónigo decano, D. Luis Aliaga, D. Timoteo Esteve, D. Lorenzo Cebrián, D. José Canet, D. Pedro Redondo, D. Manuel Roa y Fabian, D. José Fernández de Mesa, D. Julián Cabellos, D. Juan Lledó, y D. Antonio José Sarrió. En los libros de actas, acuerdos y determinaciones capitulares se recogían las decisiones que tomaban los canónigos reunidos en el aula capitular. Los asuntos que allí se trataban eran muy variados: económicos, obras en el templo, lectura y

Publicación, impresa en la imprenta de D. Benito Monfort, con motivo de la solemne apertura en San Felipe del nuevo establecimiento de estudios el 26 de julio de 1799.

comentarios de las cartas, circulares y memoriales que se recibían, sobre el orden de los oficios divinos etc... El propio rey enviaba en ocasiones, como al resto de las catedrales y colegiatas que había en España, circulares en las cuáles anunciaba algún acontecimiento notable, tal fue el caso por ejemplo de la recibida en marzo de 1794 en la cual, el rey Carlos IV, se complacía en anunciar el nacimiento, el día 10 de ese mes en el Real Sitio, de un infante a quien, en el bautismo, le habían puesto los nombres de Francisco de Paula Antonio María y que, por la divina misericordia, gozaba de buena salud.

No siempre los asuntos que allí se trataban eran de fácil solución y, por lo tanto, en ocasiones había controversia entre los miembros del cabildo. Tal fue el caso de lo ocurrido en relación con el arzobispo de Valencia D. Francisco Fabián y Fuero, el cual lo era desde el año 1773, el mismo año en el que, como he comentado, Ellín se trasladó a Madrid. De este arzobispo sea ha destacado su carácter severo, que le inclinaba hacia formas de religiosidad muy rígidas, y un cierto escolasticismo en su pensamiento. Durante su prelatura fue inaugurado, el 4 de noviembre de 1790 fiesta de San Carlos Borromeo, el Seminario Conciliar en Valencia, así como es conocido el hecho de que dio protección a los eclesiásticos franceses que llegaron a Valencia huyendo de las consecuencias de la Revolución Francesa, lo cual, por otro lado, le creó enemistades en la ciudad (de hecho hubo un tumulto en contra de los franceses residentes en la ciudad en febrero de 1793), y que, finalmente, tuvo diferencias con algunas de las autoridades de propia ciudad de Valencia, más en concreto con el Regente de la Audiencia, Antonio Ignacio González de Yebra, a propósito de la casa profesa que había sido de la Compañía de Jesús, y con el capitán general duque de la Roca, todo lo cual le llevó a renunciar a la mitra, por sugerencia del papa Pío VI, en enero de 1794²⁸.

En Xàtiva, por cierto, también hubo alborotos en contra de los franceses residentes en la ciudad. Ocurrieron en marzo de 1793, y por lo tanto coincidieron con los ocurridos en Valencia. En los mismos hubo intentos de asaltar las casas de éstos, por lo cual, un des-

cendiente de franceses, Vicente Bordonove, encargado de recaudar los caudales de la bula de la Santa Cruzada, tuvo que huir de su domicilio, pues parece que la población no veía con buenos ojos que un descendiente de franceses estuviera al cargo de caudales españoles²⁹

El asunto al que me refería ocurrido en el cabildo de la Colegiata a finales de 1794 fue el siguiente: dos de los canónigos, Francisco López y Manuel Roa, tenían relación de parentesco con el propio arzobispo, pues ambos eran sobrinos suyos, y otros dos, Pedro Redondo y Julián Cabellos tenían asimismo algún tipo de relación familiar con el prelado, el cual les había proveído sus canonjías. Esto ocasionaba frecuentes debates en las reuniones del cabildo por intentar éstos imponer sus criterios frente a los del resto de los canónigos, entre ellos Ellín, lo cual estaba creando una situación bastante incomoda para todos sus miembros. Por esta razón la mayoría acordó retirarles el voto, lo cual no fue aceptado por aquellos. Hubo, por todo este asunto, representaciones dirigidas al capitán general de Valencia, el citado duque de la Roca, así como al mismo Godoy en demanda de alguna solución³⁰, pero lo cierto fue que los citados canónigos continuaron con sus canonjías.

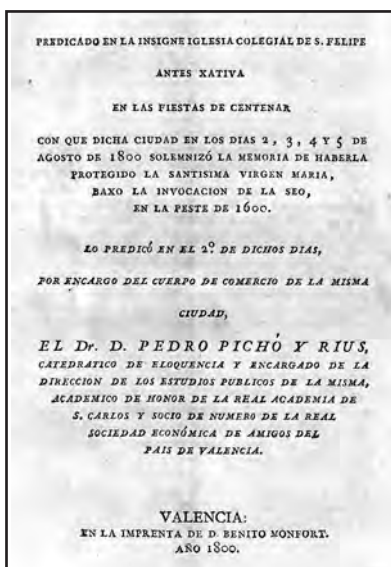
Mientras esto ocurría en el cabildo de la Colegiata el papa Pío VI nombró arzobispo de Valencia a D. Antonio Despuig y Dameto, hasta entonces obispo de Orihuela, en sustitución del arzobispo Fabián y Fuero. El nuevo arzobispo tomó posesión de la prelatura el 30 de junio de 1795 por poderes (lo hizo en su nombre el canónigo de la catedral de Valencia Francisco Cebrián), y su entrada en la ciudad fue el 30 de agosto, aunque ya estaba en la misma desde el día 8 del mismo mes. No obstante, el tiempo en el cual estuvo al frente de la diócesis fue muy breve, pues el Papa le nombró enseguida arzobispo de Sevilla al quedar vacante aquella prelatura, y para la diócesis de Valencia nombró al que, a la sazón lo era de la de Segovia, D. Juan Francisco Ximénez del Río, el cual, tal y como ahora comentaré, murió al poco tiempo.

Todo parece indicar, sin embargo, que el arzobispo Antonio Despuig, antes de su entrada en Valencia pasó brevemente por

Xàtiva, pues en la reunión del cabildo del día 3 de este mes se acordó pedir al Real Monasterio de la Valldigna un tiro de mulas para su recibimiento y preparar lo necesario para que descansara en casa del canónigo Lorenzo Cebrián en la misma plaza de la Seo³¹.

Ellín tenía por entonces el empleo, según la elección llevada a cabo a principios de 1795, de síndico capitular, es decir el encargado de los intereses económicos del cabildo, mientras que el empleo de racional lo tenía el canónigo Lorenzo Cebrián, el cual también era electo en la junta de los administradores de la fábrica del templo. Por su parte, el deán Mollá, que como he dicho ya no asistía a las reuniones del cabildo, tenían el empleo de clavario del Santísimo Sacramento. A propuesta del propio Ellín se nombró al eclesiástico Vicente Pueyo para ayudarle en su tarea de síndico. Otros empleos que tenía la Colegiata por entonces eran el de ayudante de archivero, que lo era el anteriormente citado Antonio Manuel Gordo, el de apuntadores del coro que lo eran Manuel Pla y Francisco Pastor, el de racional de misas que lo era Francisco Pérez, el de maestro de ceremonia que lo era Agustín Aliaga, el celador trastero y credenciario que lo era Vicente Pons, el Clavario de la Santas Reliquias que lo era el citado Francisco Pérez, el de clavario de la cera y vino que también lo era el mismo Pérez, el asistente de capa que lo era el citado Vicente Pueyo, el de sacramento que lo era el citado Pérez, el de colector de entierros y de fábrica que lo era el citado Francisco Pastor y el de administrador de las obras de las cosas de la Iglesia que lo era Juan Peralta³².

Durante el siguiente año, de mayo de 1796 a mayo 1797, Ellín tuvo el empleo de racional. Coincidió este tiempo con la entrada en Valencia, el 7 de agosto de 1796, del nuevo arzobispo, de carácter austero y muy devoto de la Inmaculada Concepción, Juan Francisco Ximénez del Río. También ocurrió por entonces lo que comenta C. Sarthou Carreres respecto al propio Ellín³³. En efecto, parece ser, según este historiador, que el provisor de la archidiócesis, quizá D. José Ribero y Medrano, ordenó a los curas párrocos que se negasen a librar los papeles de sus archivos parroquiales en solicitudes como

Publicación, impresa en la imprenta de D. Benito Monfort, del sermón predicado por el Dr. D. Pedro Pichó y Rius con motivo de las fiestas conmemorativas de la protección de la Virgen María en tiempos de la peste del año 1600.

las hechas por los miembros del cabildo de Xàtiva, lo cual ocasionó que Ellín, en nombre del cabildo, presentara una representación en el arzobispado en relación a este asunto. Posteriormente hubo al parecer un intento de iniciar un proceso al respecto, aunque finalmente, el cabildo envió una súplica al Secretario de Estado, consiguiéndose así una real orden, de fecha 12 de diciembre de 1796, para que Ellín, en nombre del mismo, pudiera ver los referidos archivos a pesar de la prohibición. Todo parece indicar, pues, que fue un episodio relacionado con las competencias del cabildo de la Colegiata.

En octubre de 1798, entre los días 11 al 13 de este mes, hubo grandes temporales con intensas lluvias lo cual ocasionó grandes destrozos en los términos de los pueblos de la gobernación de Xàtiva, y por lo mismo hubo humedades y otros perjuicios en el templo de la Colegiata tal y como recogen los *Libros de Actas* de estas fechas. En este mismo año el rey Carlos IV aprobó el plan de estudios de latinidad y escuela de primeras letras que desde hacia una década se deseaba para la ciudad de San Felipe. Había sido precisamente el regidor del ayuntamiento y boticario Antonio Matheo Pueyo, amigo de Ortiz y con quien mantenía correspondencia como he mencionado, el que, ya en 1788, pro-

puso este plan cuyos estatutos ahora había aprobado el rey. No obstante todavía hubo diferencias de criterio en el ayuntamiento sobre el edificio destinado para estas escuelas y sobre el presupuesto para la misma. El deán D. Félix Mollá se excusó por motivos de salud respecto a formar parte de la Junta de Educación lo cual le correspondía por su cargo eclesiástico, siendo nombrado en su lugar el canónigo decano D. Luis Aliaga. Finalmente. Después de superadas estas dificultades, pudo ser inaugurado el 26 de julio del año siguiente 1799 en solemne acto celebrado en el salón consistorial del Ayuntamiento con la presencia de los cabildos eclesiástico y civil (también con la presencia de Ellín por lo tanto), miembros de la nobleza, autoridades, comunidades religiosas, militares y público³⁴.

La Guía del Estado Eclesiástico seglar y regular, de España en particular, y de toda la Iglesia Católica en general, para el año de 1799 (obra impresa en la Imprenta Real en el año 1799), todavía menciona que la Iglesia Colegial de San Felipe tenía 3 dignidades con canonjía anexa, 15 canonjías, y 79 beneficios eclesiásticos, pero lo cierto es que por los decretos sobre reducción de estos beneficios eclesiásticos de este año y siguientes, dichos beneficios eclesiásticos fueron reducidos a un número muy inferior, a 27 plazas. Por otra parte, y como señala Vicente Pons, en el escrito que he citado anteriormente, a partir de 1801 se incluye en la Colegiata de Xàtiva, al igual que había ocurrido en otras iglesias españolas, varias prebendas u oficios, sin variar el número de los canónigos, eran las de doctoral, la de magistral y la de penitenciario, las tres de patronato eclesiástico.

En otro orden de cosas, existe constancia de que en la primavera de este año, 1799, Ellín viajó a Madrid por asunto que no he podido determinar, pero que quizá fuera en cumplimiento de alguna comisión del cabildo e incluso es posible que ésta estuviera relacionada con la catedralidad para la ciudad de Xàtiva, ya que visitó el Real Sitio de Aranjuez en donde, por aquellos días, estaba la Corte. Desde allí escribió al canónico

decano D. Luis Aliaga y al canónigo D. Juan Lledó, que por entonces tenía el cargo de racional, en carta³⁵ fechada el 9 de abril, para comunicarles su determinación de dejar la casa que habitaba, que como he dicho era en la calle de la Correjería y pertenecía a la propia Colegiata, para San Juan o cuando quisiera habitarla algún otro inquilino, el motivo era que deseaba mudarse a otra que le tenía prevenida su hermano³⁶

Al Real Sitio de Aranjuez acudían, por entonces, los que deseaban presentar algún memorial al secretario de estado Mariano Luis de Urquijo; así por ejemplo, por aquellos mismos días, en marzo, lo hizo el naturalista Alejandro de Humbolt el cual presentó un memorial a Urquijo explicando el motivo que le impulsaba a emprender el que después sería su conocido viaje al Nuevo Continente³⁷. También Ortiz, a quien sin duda visitó Ellín en este viaje a Madrid, escribió por entonces un memorial a Urquijo por el asunto de su empresa de *Viaje arquitectónico-anticuario por España*, el cual deseaba iniciar sin más demoras, aunque para esto aún tenía que solucionar el asunto relacionado con su plaza de oficial bibliotecario en la Real Biblioteca (finalmente le fue concedido el título de bibliotecario honorario y cierta ayuda económica de los fondos de la misma Real Biblioteca). Por todo esto, es posible incluso, aunque de esto no tengo constancia, que en el Real Sitio de Aranjuez estuvieran ambos en aquellos días de abril de 1799.

Otra prueba de la relación de amistad de ambos es la de que, el 3 de mayo, cuando Ellín estaba de vuelta en Madrid después de su viaje al Real Sitio, acudió al escribano de la Villa y Corte Antonio Martínez de Ariza³⁸ por el motivo de desear otorgar poderes al abogado Lorenzo Tadeo Villanueva, el cual, como es conocido, era natural de Xàtiva y hermano de Joaquín y de Jaime Villanueva; pues bien, este escribano era el mismo al cual acudía Ortiz para los mismos fines de otorgar poderes; por otro lado, el propio Lorenzo Tadeo Villanueva tenía relación de amistad con Ortiz ya que, como consecuencia de la preparación de los tres últimos tomos de la célebre *Historia General de España* del padre Juan de Mariana, en la edición de la imprenta valenciana de Monfort,

Grabado que representa el Altar Mayor de la Colegiata de San Felipe en 1819, su autor Francisco de Paula Martí y Mora. (Museo Municipal de Xàtiva).

Grabado que representa el Altar Mayor de la Colegiata de San Felipe en 1819, su autor Francisco de Paula Martí y Mora. (Museo Municipal de Xàtiva).

encargo que había recibido el propio Ortiz, Lorenzo Tadeo colaboró para la misma trabajando uno de los apéndices para el tomo VII, el titulado: *Synópsis cronológica de las Cortes de Castilla y de los resuelto en ellas en el Reynado de D. Juan Segundo*, aunque por el mucho volumen que tenía este tomo se dejó para el siguiente y finalmente no se llegó a publicar³⁹. Todo esto indicaría, por lo tanto, la relación de amistad, a la cual me he referido, entre Ortiz, Lorenzo Tadeo Villanueva y el propio Ellín.

Ellín debió de regresar a San Felipe hacia el mes de junio de este mismo año 1799. Antes de emprender este viaje de regreso Ortiz le comunicaría con toda seguridad su intención de viajar allí muy pronto con motivo de la referida empresa del viaje por España. Y en efecto, la licencia del Rey para que pudiera visitar el reino de Valencia durante cuatro meses con el fin de examinar algunas antigüedades que le pudieran enriquecer el plan de su *viaje anticuario*, fue firmada, en su nombre por Urquijo, en San Lorenzo del Escorial el día 3 de octubre de este mismo año. Poco después, a finales de este mismo año Ortiz llegaba a San Felipe. Allí se detuvo poco tiempo, quizá unos días para ver el estado en el cual se encontraban las

obras de la fachada principal de la Colegiata de la cual era todavía su director y para saludar a sus amigos en esta ciudad, luego pasó a Valencia y a Sagunto, ciudad ésta última en la cual se detuvo varios días para examinar sus antigüedades, especialmente su antiguo teatro. Antes de regresar a Madrid, cosa que hizo en febrero o marzo del año siguiente 1800, estuvo en San Felipe otra vez, así como en su pueblo natal Ayelo de Malferit.

Con Ortiz en Madrid se celebraron en Xàtiva, en los primeros días de agosto de este año 1800, las fiestas en conmemoración de la protección de la patrona, Nuestra Señora, en tiempos de la peste en el año 1600. Seguramente para entonces ya debía de estar Ellín de vuelta en San Felipe pues, al menos en junio de este año, estuvo en los baños de Bellús con el fin de restablecer su salud pues había padecido unas calenturas palúdicas, lo cual fue certificado por un médico de apellido Govér⁴⁰. Para las referidas fiestas se colocaron iluminarias en el campanario y fachada de la Colegiata, y así, el día primero de agosto, ya con gran afluencia de forasteros, hubo volteo de campanas, concierto de orquesta, salvas de artillería etc... , el día dos predicó, por cuenta de los catalanes residentes en San Felipe, el carmelita fray Carlos Morata que además era calificador del Santo Oficio de la Inquisición de Valencia, por la tarde divertieron al pueblo y forasteros las barcas de los labradores del mercado y demás gremios, el día tres, a instancia de los comerciantes, predicó el ya citado catedrático de retórica y poética Pedro Pichó y Rius⁴¹, el día cuatro, por los labradores, lo hizo el padre Francisco Fortea de Villarreal de la Plana y el día cinco, día de la Virgen, el altar mayor del templo que estaba iluminado con doce grandes arañas con luminarias, se celebró la misa, de gran solemnidad, con el acompañamiento de orquesta y voces, predicando, por el ayuntamiento, el provincial de los mercedarios que había llegado a este propósito de Valencia. La procesión fue por la tarde, por esta razón la frontera del templo estaba tapizada de damascos, alfombras, bolas y luces; también estaba adornada la fachada del Hospital y otras casas y palacios de la carrera por donde iba a transcurrir la misma. La imagen fue llevada sobre andas de plata, que lle-

vaban varios clérigos revestidos de dalmática, bajo el palio que portaban ocho prelados de la comunidad religiosa.

Coincidieron estas fiestas con el nombramiento, por Pío VII el día 2 de agosto, del nuevo arzobispo de Valencia fray Joaquín Company y Soler (su antecesor, Juan Francisco Ximénez del Río, había muerto el 1 de abril de este año). Era de la orden franciscana y nacido en Penáguila, y era en esos momentos arzobispo de la diócesis de Zaragoza. En su nombre tomó posesión de la mitra, el 6 de noviembre, el canónigo de la seo de Valencia D. Antonio Roca y Pertusa, y su entrada en la ciudad fue el 23 de ese mismo mes. Tal y como comentaré más adelante, el nuevo arzobispo visitaría San Felipe tiempo después.

Desde mayo de 1802 a mayo de 1803 Ellín tuvo otra vez el cargo de racional. De este periodo se conserva un documento con su firma, fechado en el aula capitular el 30 de junio de 1802, el cual es un certificado dirigido a la ilustre corporación de la ciudad sobre los empleados de la capilla de música de la Colegiata. En efecto, el presbítero y maestro de esta capilla era por entonces D. José Morata, y a instancias suyas Ellín certificaba en este documento que los empleados que tenía la referida capilla, que eran D. Tomás Cuirana, y D. Vicente Juan, y los ministriles Bernardo Farbega y Joaquín Cameno habían cumplido los deberes de sus obligaciones, en las funciones de la ilustre ciudad, en el próximo medio año que había transcurrido desde el primero de enero último hasta el momento de la firma⁴².

Otro hecho ocurrido durante este tiempo de su empleo de racional fue el nombramiento, otorgado por el rey Carlos IV, a Ortiz para ocupar el deanato de la Colegiata. Los hechos ocurrieron como siguen: el deán D. Félix Mollá, de 90 años de edad, había empeorado en su salud en junio de 1802, y esto hizo que se esperara su muerte de manera inminente. Ortiz que estaba en aquellos momentos tratando de conseguir recursos económicos para proseguir su proyecto de viaje por España recibió carta de San Felipe, posiblemente del propio Ellín o de algún otro amigo, en la cual le informaban de la esperada muerte del deán Mollá. El 19 de

junio Ortiz escribió al primer secretario de estado, por entonces Pedro de Ceballos, en el cual le comentaba asuntos relacionados con este proyecto suyo para estudiar los monumentos arquitectónicos de España; pues bien, a propósito de esto, en una parte de su escrito Ortiz menciona el hecho de que, caso de fallecer el deán Mollá, con la dotación económica de aquel deanato quizá podría continuar con este proyecto en los meses de verano.

Cuando Ortiz escribía esto el deán Mollá ya había fallecido, pues lo hizo el 16 de junio a la una de la tarde y, en efecto, la sugerencia de Ortiz fue atendida por el ministro el cual solicitó que se preparara el correspondiente expediente de nombramiento para que fuera firmado por el rey. Se dio la circunstancia de que toda la familia real, acompañada por Godoy, viajó a Barcelona por aquellos días para recibir a los príncipes napolitanos que se habían casado por poderes con la infanta Isabel y el príncipe Fernando, así que éste expediente tuvo que ser enviado allí siendo firmado por el rey en Barcelona el 27 de septiembre de este año.

El mismo día que la *Gazeta* publicaba su nombramiento (la del 12 de octubre del mismo año) Ortiz escribía al cabildo de la Colegiata para anunciarles la gracia que le había concedido el rey y que deseaba que le reconocieran por uno más de los componentes del cabildo, aunque por el nombramiento fuera el primero de la silla, pues está, según añade: *bien persuadido de que en la casa del señor todo grado es supremo*. Días antes, el 9 de octubre, también escribió al cabildo municipal informándoles asimismo del nombramiento⁴³.

No obstante, Ortiz continuaría residiendo en Madrid durante algún tiempo ya que tenía pendiente la publicación de varias obras suyas, entre éstas su descripción del teatro antiguo de Sagunto, obra que formaría parte del referido *Viaje arquitectónico-anticuario de España*. En su nombre recibió la colación, y *protesto de la fe*, en el arzobispado de Valencia su amigo, el canónigo de la Seo de Valencia y rector de la Universidad, Vicente Blasco. Su toma de posesión de la silla en el cabildo de la Colegiata se produjo durante el

viaje que hizo a San Felipe, Valencia y Sagunto en la primavera del siguiente año 1803, más en concreto el 22 de abril de este año, mientras que el primer cabildo que presidió fue el del día 30 de ese mismo mes, al cual acudió también Ellín⁴⁴.

A mediados de mayo Ortiz todavía estaba en San Felipe, pues en la reunión del cabildo del 17 de mayo, también con la presencia de Ellín, Ortiz presentó, para que fuera leída en el mismo, la Real Orden del 8 de abril anterior, firmada en nombre del rey por el citado D. Pedro de Ceballos, por la cual mandaba su majestad no le impidieran hacer las excavaciones en los terrenos que estimaré oportunos, señaladamente los de la villa de Murviedro, con el fin de que pudiera llevar a cabo el encargo que le tenía confiado, por reales órdenes anteriores, para la mejor instrucción de la historia y artes, con tal de que diera satisfacción por el trabajo que se realizara y por los daños que se causaran en plantíos y sembrados. Poco después se trasladó a Valencia, y entre los días 6 y 15 de junio volvió a ir a Sagunto para rectificar las mediciones que había hecho en el teatro en su viaje anterior y también para continuar examinando las antigüedades de esta ciudad, aunque finalmente las excavaciones que también pensaba hacer no las pudo llevar a cabo por falta de recursos económicos.

Por otra parte, durante su estancia en Valencia tuvo una entrevista con el arzobispo fray Joaquín Company sobre asuntos relacionados con la iglesia colegial de San Felipe, tales como, por ejemplo, el nuevo arreglo de misas de la Colegiata, solicitar el permiso para que aquel cabildo pudiera enajenar alhajas pertenecientes a la misma o una representación que pensaban presentarle sobre unas instrucciones para el mantenimiento de la gravedad y circunspección con la cual debían celebrarse los divinos oficios y funciones pertenecientes al coro y altar en aquella iglesia; además durante esta estancia de Ortiz en Valencia, y a propósito de estos asuntos, mantuvo correspondencia con aquel cabildo.

En este viaje a Valencia también le acompañó el doctoral Vicente Bordes, el cual se encargó de lo

relacionado con cierta enajenación de bienes pertenecientes a la Colegiata, y es que, como diré más adelante, los malas cosechas agrícolas de estos años empobrecieron notablemente la economía de la Colegiata de Xàtiva.

Ortiz volvió a San Felipe en los primeros días de julio y poco después regresó a Madrid, pues, tal y como ya mencioné anteriormente, su residencia definitiva en la ciudad sería en la primavera del año siguiente 1804.

Por lo que respecta a Ellín he constatado en los *Libros de Actas, Acuerdos y Determinaciones Capitulares* que no acudió a las reuniones del cabildo en buena parte de estos meses de junio, julio, agosto y septiembre. El motivo lo podemos conocer por un certificado, del anteriormente citado médico Govér, el cual fue leído en la reunión del cabildo del 3 de septiembre, y según el cual Ellín había padecido unas calenturas remitentes de las cuáles había recaído por dos veces y había tenido, por lo tanto, que trasladarse a otro clima para recobrar su salud.

También visitó San Felipe para convalecer de una enfermedad, en este verano de 1803, Joaquín Lorenzo Villanueva. Su estancia la aprovechó para estudiar un fragmento de cruz de piedra blanca con una bajo relieve, que representaba un cordero con la cruz, el cual había sido hallado con anterioridad al realizar unas excavaciones en la antigua *Setabis* cerca de la ermita de San Félix. Luego escribiría una memoria sobre este fragmento de una cruz para leerla en la junta de la Real Academia de la Historia del 27 de septiembre del año siguiente, siendo nombrado académico en la del 12 de octubre de este mismo año. Ortiz también era académico desde noviembre de 1802, y es posible que coincidieran en San Felipe en este verano de 1803 antes de que ambos regresaran a Madrid.

Aquellos inviernos de comienzos del siglo XIX fueron bastante fríos con heladas en los campos en la gobernación de San Felipe, y así, por ejemplo fue notable la nevada del 22 de diciembre de 1802 la cual cubrió los montes de la Mariola y de la sierra Aitana. También informó la *Gazeta* del 1 de noviembre de 1803 de unos temblores de tierra, de leve intensidad,

en San Felipe ocurridos el 18 de septiembre; como consecuencia de los mismos la población, con gran pánico, corrió a refugiarse imprudentemente, tal y como dice la información de esta publicación, en los templos en donde pasaron la noche de ese día.

Poco después, el 15 de febrero de 1804, visitó San Felipe el arzobispo fray Joaquín Company procedente de Castellón de Xàtiva. La entrada en la ciudad la hizo acompañado por ambos cabildos (Ellín también debió de estar, por lo tanto), de la comunidad de San Francisco, y de timbaleros y clarineros. En la Colegiata ofició una misa de pontifical, concluida la misma fue acompañado al convento de San Francisco. En días sucesivos, hasta el día 23 en el cual dejó la ciudad para dirigirse a Puebla Larga, Carcagente y Alzira, entre otras actividades confirió la confirmación en la Colegiata e iglesias de Santa Tecla, San Pedro y San Juan del Arrabal.

En la madrugada del 31 de agosto de ese mismo año, por lo tanto cuando Ortiz ya residía en la ciudad, volvió a visitar San Felipe con motivo de regresar de un viaje a Madrid. En esta ocasión no quiso que tocaran las campanas de las iglesias de la ciudad, tan sólo celebró misa ayudado por el vicario Dr. Moliner, por el canónigo dignidad de sacristán Dr. Francisco López y por el presbítero beneficiado Miramón; en el altar mayor se iluminó, con este motivo, la imagen de Nuestra Señora. Acabada la misma pasó a casa del canónigo Cebrián, en la misma plaza de la Seo, en donde tomó chocolate para después continuar su viaje a Valencia⁴⁵.

En efecto, como ya he dicho Ortiz había regresado a San Felipe en la primavera de 1804 para residir definitivamente allí, habitando desde entonces una casa, que había comprado en su viaje anterior, situada en la calle de Santo Domingo y muy cerca, por lo tanto, de la plaza de la Seo. Su llegada en mayo coincidió con una nueva ausencia de Ellín por motivos de salud, pues en la reunión del cabildo del 12 de abril de este año, cuando Ortiz todavía estaba en Madrid, se leyó un certificado, firmado por el médico titular de Novelda, el cual decía que para lograr el alivio de sus dolencias el Dr. Vicente Ellín debía de conti-

nuar allí con el fin de conseguir el restablecimiento de su salud.

Ortiz, además de académico de la Real Academia de San Fernando, de la Real Academia de la Historia, bibliotecario honorario de la Real Biblioteca, y miembro de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia, acababa de ser nombrado (noviembre de 1803) académico de la Real Academia de San Carlos en Valencia. Una de las cosas que le ocupó en estos primeros meses de su residencia en la ciudad, aparte de las relacionadas con la Colegiata y demás iglesias de la misma y de otros asuntos como los de la Junta de Educación de la cual formaba parte por el hecho de ser el deán, fue la preparación de la célebre *Oración* sobre las *nobles artes* que pronunció en el salón principal de la citada academia de San Carlos el domingo 4 de noviembre de 1804 (al año siguiente fue impreso en la imprenta de Monfort incluido en las actas de esta solemne sesión).

Como ya he dicho las penurias económicas en estos años fueron muchas por las malas cosechas. La *Gazeta* informaba a este respecto, en su número del 13 de agosto de 1805, sobre la creación de una Junta de Beneficencia en el invierno de ese año en la ciudad de San Felipe. La Junta estaba presidida por el coronel D. Diego Navarro Sagan, gobernador político y militar de la ciudad (había tomado posesión de este cargo el 28 de febrero del año anterior 1804), y en la misma estaba representado el cuerpo político y religioso de la ciudad. Se trataba de atender en lo posible la miserable situación de los jornaleros del campo durante el invierno por la falta de trabajo, especialmente los días de lluvia continuada. No obstante, esta junta tuvo dificultades para recaudar fondos económicos suficientes para tales fines a pesar de las donaciones hechas por el arzobispo, los dos cabildos y de personas generosas de la ciudad, pues, habiendo proporcionado hasta 597 jornales durante seis días de lluvia continuada dichos fondos se habían agotado. Por todo esto se habían hecho nuevas cuestaciones para, en los días serenos que seguían a las lluvias dar empleo bien en trabajos en los que se utilizaba el esparto, o en la apertura de caminos o paseos en terrenos al pie de la colina. A propósito de esto cabe decir que

a principios del año 1805 hubo un temporal con abundantes lluvias, tanto es así que en el cabildo del 12 de enero se menciona el hecho de que la encajonada de la Colegiata estaba descompuesta por la humedad, encargando, entonces, el cabildo al deán que la examinara para tratar del modo de recomponerla. También a finales de este año, entre el 14 y el 17 de noviembre, hubo temporal de lluvias⁴⁶.

Por cierto que, a pesar de que su estado de salud no era muy bueno por entonces, y de las condiciones climatológicas citadas, Ortiz viajó a Madrid en este mes de noviembre de 1805. El motivo fundamental era examinar los trabajos que se llevaban a cabo en la Imprenta Real para imprimir su obra sobre el teatro antiguo de Sagunto, para la cual, además, se estaban grabando varias láminas. Durante su estancia allí mantuvo correspondencia con el cabildo de la Colegiata, pues les envió una carta fechada el 18 de febrero en la cual, entre otras cosas les decía que estaría de regreso para el domingo de Ramos, y otra con la del 24 de ese mismo febrero en la que comentaba que al enterarse de la muerte del canónigo Sr. Briz había mandado celebrar tres misas por su alma, y además, que había mandado imprimir el *Apendix* (libro que contenía la información sobre la liturgia anual) y que lo llevaría a su regreso⁴⁷.

Durante su estancia en Madrid tuvo lugar en Xàtiva el solemne acto de apertura del Seminario Patriótico, el cual iba a ser un centro de enseñanza, de grado medio, para los jóvenes de la población y pueblos de la gobernación. Su creación había sido posible por los trabajos de la Junta de Educación de la Ciudad, y así, previa consulta con el arzobispo se presentaron los estatutos a Su Majestad, el cual los había aprobado por real carta de agosto de 1804. El deán, como miembro de la junta⁴⁸, había participado en todo lo relacionado con su creación, especialmente en las consultas con el arzobispo a propósito de obtener el permiso para establecer una capilla en el edificio que iba a servir para la instalación de dicho centro de enseñanza (en una casa propiedad de Doña Rosa Garrido). No obstante, el impulsor de la creación de dicho seminario había sido el catedrático de retórica y poética, el anteriormente citado,

Pedro Pichó y Rius.

El solemne acto de apertura fue en el salón del ayuntamiento el 13 de febrero de este año de 1806, y en el mismo hubo un discurso del propio Pedro Pichó y otro del catedrático de sintaxis D. Juan de Vargas, así como poesías de D. Esteban Chaix, del dominico fray Mariano Rais y del seminarista D. Peregrín Meliana; luego hubo un tedéum en la Colegiata y un oficio religiosos en la capilla del seminario⁴⁹.

En la reunión del cabildo del 17 de mayo de 1806, ya con Ortiz presidiéndolo otra vez el cabildo después de su regreso de Madrid, se mencionó que el gran tabernáculo, construido en los años anteriores para el altar mayor del templo, estaba ya concluido, y por tal motivo se debía disponer todo lo necesario para situar un altar provisional para la celebración de las misas mientras se llevaban a cabo las obras para colocar el citado tabernáculo. Los primeros trabajos comenzaron en agosto de este año y la primera misa en el altar mayor, con el tabernáculo ya colocado, fue en agosto de 1808 con motivo de la festividad de Nuestra Señora de la Seo.

Otro hecho destacable de aquellos días del verano de 1806 fue la carta que envió al cabildo el maestro dominico fray José Quiles (firmada en el propio convento de Xàtiva el 2 de julio). El motivo era el expediente de beatificación del también dominico fray Jacinto Castañeda, el cual, como es bien conocido, había nacido en Xàtiva en 1743 y murió, mártir, en la capital del reino de Tonkín el 7 de noviembre de 1773 después de haber viajado, por aquellas tierras y por el archipiélago de las Filipinas, durante diez años en misión apostólica. El papa Pío VI había pronunciado una alocución el 13 de noviembre de 1775 en la cual hizo referencia al mártir xetavense, y ahora, en 1806, se trataba de conseguir su beatificación. El dominico padre Quiles manifestaba en dicha carta el vivo deseo que tenían en el convento de ver elevado a los altares a su hermano fray Jacinto; en su contestación, fechada el 12 de julio, el cabildo le comunicaba que habían decidido nombrar una comisión, al frente de la cual estaría el canónigo Vicente Ellín, para tratar todo lo relacionado con la causa del martirio del venerable fray Jacinto

Castañeda⁵⁰.

En julio de 1807 Ortiz llevó a cabo el que sería su último viaje a Madrid. El motivo fue la presentación de su obra sobre el teatro antiguo de Sagunto que acababa de ser impresa en la Imprenta Real, la cual había dedicado al propio Godoy. Por cierto que Joaquín Lorenzo Villanueva, compañero suyo en la Real Academia de la Historia como ya he dicho, había podido leer el manuscrito de esta obra antes de que fuera publicada, pues Ortiz le había dejado el mismo (también leyeron el manuscrito otros académicos amigos suyos) en su anterior viaje a Madrid.

Poco después del regreso de Ortiz a San Felipe, en noviembre, también viajó allí Villanueva, ya que, entre otras cosas, quería seguir recogiendo documentos para su conocida obra *Viaje literario a las iglesias de España* la cual trabajaba por entonces en colaboración con su hermano el dominico fray Jaime Villanueva. Debió de ser hacia finales de 1807, pues según menciona Villanueva en su obra *Vida Literaria*, en aquellos días llevó a cabo, en compañía de Ortiz, algunas excavaciones en las inmediaciones del templo de San Félix, donde, según Villanueva, estuvo la iglesia colegial en tiempo de los godos. El resultado fue encontrar muchos capiteles, pedestales y otras piedras labradas, decidiendo ambos, en consecuencia, que las excavaciones deberían de hacerse con más detenimiento y, como Villanueva tenía que regresar a Madrid que fuera él quien expusiera el asunto en la Real Academia de la Historia, para que desde allí se solicitara ayuda económica al Real Consejo para tal fin; no obstante, tal y como dice Villanueva, todo fue desbaratado por el comienzo de la Guerra de la Independencia, cosa que ocurrió poco después.

En efecto, a mediados de mayo de 1808, es decir días después de la revuelta popular del día 2 de ese mes en Madrid, llegaban a San Felipe noticias sobre éstos y otros sucesos relacionados con el comienzo de esta guerra. También por entonces, y así se menciona en la reunión del cabildo del 20 de mayo de 1808, se leyó la orden del capitán general de Valencia para que se procediera a la fumigación de los templos con tal de evitar el

contagio de la *fiebre amarilla*, enfermedad que fue un constante peligro por aquellos años.

El 27 de mayo comenzaba a actuar en Valencia la Junta de Gobierno allí creada, la cual ya no seguía las órdenes del gobierno establecido en Madrid que había pactado con las autoridades militares francesas. Dos días después, el 29, con gritos de vivas a Fernando VII se creó en San Felipe una junta ciudadana en la cual estaban representados todos los estamentos de la ciudad; por parte del clero tenía que haber ido el deán Ortiz, pero se excusó por motivos de salud, así que acudió en su nombre el canónigo, con dignidad de sacristán, Francisco López acompañado del canónigo Pedro Escoin.

Durante toda la guerra fueron apremiantes las solicitudes de las autoridades civiles y militares para que el cabildo de la Colegiata contribuyera con medios económicos para las necesidades propias de dicha situación. Asimismo fue una preocupación el tener en lugar seguro las alhajas y la plata de la iglesia, y de hecho a principios de julio de 1808 ya se ocultaron por el peligro de que las tropas mandadas por el general Moncey pudieran entrar en Valencia.

También fueron muy frecuentes los tedéums celebrados en la Colegiata por motivos como la instalación de la Suprema Junta Central en el Real Sitio de Aranjuez el 29 de septiembre de 1808 u otros relacionados con triunfos de las armas españolas. Dichos tedéums fueron oficiados ya en el altar mayor, pues como comenté anteriormente, el tabernáculo había sido ya colocado en el mismo y de hecho, la primera misa se celebró con motivo de la festividad de Nuestra Señora de la Seo el 5 de agosto de este año 1808.

Por cierto que durante estos días Ellín tenía otra vez el empleo de racional, fue de mayo de 1808 a mayo de 1809, mientras que el deán Ortiz continuó por entonces con decaimientos en su salud y por lo tanto tuvo muchas ausencias en las reuniones del cabildo. Sobre este tiempo, he encontrado un intercambio de cartas entre los comisionados de la ilustre ciudad, Cristóbal de Chaves y José Llacer, y el propio Ellín en representación del Cabildo. El asunto fueron unos ofi-

cios religiosos con la finalidad de llevar a cabo rogativas públicas, y así, en la reunión del cabildo del 26 de septiembre de este año 1808, se leyó un oficio de la ilustre ciudad en la cual participaban sus representantes que, en virtud de una orden circular recibida del Real Consejo, fechada el 6 de este mismo mes, se mandaba que, por las atrocidades que en estos reinos habían cometido las tropas francesas y en desagravio de las mismas, debían de celebrar una función para implorar del Altísimo su divina misericordia. Después de haber consultado la ilustre ciudad dicha orden con la Junta Suprema del reino se había acordado que los dos comisionados citados se pusieran de acuerdo con el cabildo sobre la celebración de las mencionadas rogativas. El cabildo eligió, por su parte, a los canónigos Julián Cabellos y Pedro Escoin para tratar sobre el asunto, y en este sentido contestó a la Ilustre Ciudad con la fecha del 29 de septiembre (dicho escrito llevaba la firma de Ellín); finalmente fueron nueve días de rogativas públicas, siendo las del primer día por la ilustre ciudad y cabildo eclesiástico, y los demás días por las comunidades religiosas en el orden acostumbrado.

Después de este empleo de racional, es decir a partir de abril de 1809, Ellín fue elegido para desempeñar otra vez el de síndico capitular. De su actividad como tal en estos meses hay algún dato en los *Libros de Actas, Acuerdos y Determinaciones Capitulares*, como por ejemplo, la mención que se hace, en la reunión del cabildo del 2 de julio de 1809, de que el señor síndico escribiera a cierto cura de Alcoy señalándole un corto plazo para el pago de la pensión vencida en la Navidad del año anterior. También con asistencia de Ellín, en la reunión del cabildo del 28 de julio, se hace referencia al hecho de haber llegado a la Ciudad la noticia de la victoria conseguida por las armas españolas en el campos de Talavera los días 27 y 28 del pasado junio, por la cual habían siendo extraordinarias las manifestaciones de júbilo de todos los moradores de la ciudad, y por todo esto se creía conveniente celebrar un tedéum, pues, además, sobre las cinco de la tarde del día anterior, había conferenciado con el racional señor Roa el comisario de Fiestas más antiguo con el fin de acordar tal celebración, la cual fue se ofi-

cio, en efecto, al día siguiente.

En septiembre de 1809, Ortiz, restablecida en parte su salud, cumplía otra vez con sus obligaciones de deán. Prueba de esto es que en la reunión del cabildo del 1 de septiembre de 1809 se decide que él y el canónigo con dignidad de sacristán Francisco López pasaran a cumplimentar al nuevo gobernador de la ciudad D. Manuel de la Cruz, y que dicha visita de cumplido se hiciera sin ninguna pompa. Poco después, en la del 19 de octubre de 1809, Ellín todavía estuvo presente en la misma, Ortiz presentó una carta circular del secretario del Excmo. Sr. Arzobispo en la que participaba que, por un oficio de la Junta Suprema del reino, se había mandado que se hicieran rogativas por el feliz éxito de las armas españolas, las cuáles se harían teniendo expuesto un día el Santísimo Sacramento en todas las iglesias del arzobispado, cantándose una misa al mismo con la oración *tempore belli*, y que por la tarde se recitaran las letanías mayores.

A partir de aquí no conozco el motivo por el cual Ellín salió de la ciudad en los siguientes días, pero lo cierto es que el canónigo con la dignidad de sacristán Francisco López, que tenía el empleo de apuntador canonical por entonces, anotó que el señor Ellín había fallecido en el collado de Bocairente el día 10 de noviembre⁵¹. Quizá fue como consecuencia del accidente del coche en el que viajaba Ellín por aquellas montañas, las cuáles, durante el invierno, son peligrosas por la nieve y el hielo (el collado mencionado por el canónigo López debe de hacer referencia al conocido por el nombre de San Vicente, el cual era un camino que llevaba a la ermita de este pueblo). No olvidemos que Ellín tenía una casa en su pueblo natal, Ontinyent, y quizá se desplazó hacia aquellas tierras por motivos personales.

Un comentario aparte merece, ya para concluir, lo que ocurrió con la vacante de su canonjía durante la ocupación de las tropas francesas. En efecto, a comienzos del año 1812, como es bien conocido, las tropas mandadas por el mariscal Suchet consiguieron la capitulación de la ciudad de Valencia (fue el 9 de enero de ese año siendo el capitán general de la misma Joaquín Blake). En los días siguientes también se establecieron

en Xàtiva tropas francesas y la ciudad quedó bajo el gobierno de sus autoridades militares.

Durante el tiempo que duró la ocupación, que fue de año y medio, las relaciones del arzobispo fray Joaquín Company con Suchet fueron de entendimiento, y esto explica que se recibiera en el cabildo de la Colegita (siendo racional D. Vicente Bordés, y con la ausencia de Ortiz por motivos de salud), una carta⁵² del presbítero D. Mariano Zamora fechada en Valencia el 13 de mayo de ese mismo año 1812. En dicha carta decía que el Excmo. Señor Mariscal Duque de la Albufera había tenido la bondad de presentarlo para ocupar la canonjía de la Colegiata vacante por la muerte de D. Vicente Ellín, y en ese mismo día había recibido la colación eclesiástica del Excmo Señor Arzobispo de la diócesis, añadiendo a continuación palabras de cortesía dirigidas a todos los miembros del cabildo. Y, en efecto, el 10 de abril tomaba posesión, de dicha canonjía, el citado D. Mariano Zamora.

Cuando las tropas francesas abandonaron definitivamente el reino de Valencia a principios de julio de 1813 (días antes ya lo habían hecho de la ciudad de San Felipe) éste D. Mariano Zamora no tuvo otra opción que seguir a dichas tropas, tal y como hicieron otros *afrancesados*, para evitar las represalias. De lo que, posteriormente le ocurrió a este presbítero, no he encontrado más noticias, pero posiblemente pasara algún tiempo hasta que pudo volver a Valencia.

La canonjía vacante por la muerte de Ellín fue, finalmente, otorgada en abril de 1815 a fray José Ribes, fraile de la orden de Montesa nacido también en Ayelo de Malferit, con lo cual se dio la circunstancia de que en estos años, aparte del deán Ortiz, otros dos canónigos del cabildo eran de Ayelo, el citado Ribes y el también citado Andrés Calabuig.

NOTAS

¹En algunos documentos, muy pocos, he encontrado su apellido escrito Hellín e incluso Llín.

²Sobre Ortiz tengo publicados varios escritos, entre los cuáles citaré *El Deán Ortiz. La seua vida i obra* publicado por el ayuntamiento d'Aielo de Malferit en el año 2001, o *El Degà de Xàtiva Josep Ortiz i Sanz (1739 - 1822)*, en la revista *Papers de la Costera (associació d'Amics de la Costera. Xàtiva, abril de 1998)*.

³*El pintor y calcógrafo Bartolomé Saiz Ureña (Ontinyent, 1754 - Madrid, finales del siglo XVIII)*, en la revista *ALMAIG (Ontinyent, Festes de la Puríssima 2000)*, pp. 151 - 160.

⁴Archivo del Colegio del Patriarca: *legajo n 5* (expedientes de limpieza de sangre de los colegiales. Años 1751 - 1769). El expediente de Vicente Ellín es el n 289 (año 1769) y su encabezamiento es como sigue: *Información de testigos y diligencias executadas por D. Juan Francisco Izquierdo Pbto síndico y colegial perpetuo del Rl. Colegio y Seminario del Corpus Christi de la Ciudad de Valencia, en virtud de comisión al mismo para la prueba de limpieza de sangre del Dr. Vicente Ellín colegial de beca nombrado por el referido Rl. Colegio*.

⁵Dicha relación de méritos literarios se encuentra en el Archivo Municipal de Valencia en los fondos *Serrano y Morales* (Sig. Ms. 6823 y 5824), cuyo encabezamiento es el siguiente: *Joseph Miñana, escrivano de S.M. público i reino de Valencia, uno de los ayudantes de su Escribanía Mayor del Ayuntamiento, en lugar, i por D. Thomàs Tinagero, y Vilanova, escrivano mayor del M. I. Cabildo y Regimiento de esta mui noble, magnífica, i fiel ciudad de Valencia, i como á tal secretario de Su Universidad Literaria, i Estudio General, certifico: Que el Dr. Vicente Ellín, Presbítero, i natural de la Villa de Onteniente de este Arzobispado, tiene los ejercicios literarios siguientes ...* (fechado el 26 de enero de 1776 e impreso en la oficina de D. Benito Monfort en Valencia).

⁶Sobre esto puede consultarse, en el Archivo del Colegio del Patriarca, el *Libro de las elecciones de Colegiales perpetuos, Colegiales segundos, Familiares y otras personas del Colegio del Corpus Christi*, f. 266 - 267. El resto de los opositores, entre ellos dos estudiantes de Ontinyent, fueron los siguientes: Fernando Sanchis Vidal (natural de Villalonga del primer año de filosofía), Joseph Sanchis de Joseph (natural de Polop del tercer año de filosofía), Joseph Rico (natural de Castalla del segundo año de teología), Vicente Gramage (natural de Onteniente del segundo año de filosofía), Vicente Ferrer (natural de Sueca del segundo año de filosofía) y Antonio Mas (natural de Onteniente del tercer año de filosofía).

⁷Archivo Diocesano de Valencia: sig. 25/13

(*Autos limpieza de Vita et Moribus ad primum clericalem tonsura de Vicente Ellín*).

⁸Véase sobre esto, en el Archivo de la Universidad de Valencia, el *Libro de Grados* (sig. L. 32, fols. 387 v - 388 v, y 392 r - 393 r). El grado de bachiller lo obtuvo el 13 de octubre de 1770 y el de doctor unos días después, el 19 de octubre de 1770.

⁹Archivo Diocesano de Valencia: sig. 28/39 (*Autos de Vita et Moribus del Dr. Vicente Ellín para recibir la primera clerical tonsura, y quatro menores y subdiaconado, a título de patrimonio*).

¹⁰Estaba en Roma encargado por el rey Carlos III con el fin de defender los intereses españoles en la Curia Romana cuando el Papa Clemente XIV, a propuesta de este rey, le nombró arzobispo de la diócesis de Valencia. Entre los nombramientos del nuevo arzobispo, el cual tomó posesión de la silla episcopal el 13 de mayo de 1770, estaba el de vicario general a favor de don Pedro Barrera y este don Luis Adell. Sobre esto véase la obra de Elias Olmos y canalda: *Los Prelados Valencinos*, Valencia, 1949, p. 242.

¹¹Según Victor Navarro Brotons en el capítulo: *Las reformas de la época de las luces: la recepción de la mecánica newtoniana y la física experimental de la obra colectiva Historia de la Universidad de Valencia*, Universidad de Valencia, 2000, vol. II, pp. 205 - 213, de Newton más que el comentario de sus obras lo que se estudiaba era su sistema defendido por otros autores como el padre francés de la orden de mínimos, residente en Roma, F. Jacquier, cuya obra *Institutiones Philosophiae* (publicada en Roma en 1757) fue muy conocida en los medios universitarios, especialmente en la Universidad de Valencia. Este padre francés era profesor en el Colegio de la Propaganda Fide y demostraba la física experimental en la Sapiencia allí en Roma, tuvo asimismo correspondencia con Voltaire, y Ortiz lo conocerá personalmente durante su estancia allí en Roma entre los años 1778 y 1784, y de hecho fue uno de los presentadores de su opúsculo latino *Abaton Reseratum* publicado en Roma en 1781.

¹²En este año fue agraciado por el rey Carlos III con el cargo de coadjutor de Pérez Bayer, y poco después fue el instructor del infante D. Francisco Javier; al morir este de viruelas lo fue también del infante D. Gabriel. El 3 de octubre de 1780 el rey le concedió también una canonjía en la catedral de Valencia.

¹³En 1770 el rey Carlos III le nombró Cosmógrafo de Indias.

¹⁴Archivo Histórico Nacional: *Consejos*, leg. n 19421.

¹⁵D. Manuel de Negrete y la Torre, Ampuerto y González de Castañeda, conde de Campo de Alange, era Caballero Gran Cruz en 1791, año en el cual se llevaron a cabo las pruebas correspondientes para que el rey le otorgara el ser caballero

de la Real y Distinguida Orden Española de Carlos III. Véase sobre esto en el Archivo Histórico Nacional el expediente n: 487.

¹⁶La última guerra a la cual se refiere Ellín debe de ser la campaña militar para recuperar Menorca en 1782 o los intentos de hacer lo mismo con Gibraltar llevados a cabo por entonces. También hubo en estos años varias campañas militares en contra del Dey de Argel por parte de la escuadra española.

¹⁷La que fuera iglesia de la congregación y colegio de los padres jesuitas antes de su expulsión en 1769 tenía su fachada principal en la calle de Toledo; y desde la expulsión de los mismos pertenecía al cabildo de curas de la parroquia de San Andrés. Durante estos años se veneraba en esta Real Iglesia de San Isidro el cuerpo de este santo y de Santa María de la Cabeza, asimismo tenía una estatua del santo sobre trono de nubes, obra de Juan Pascual de Mena, y un cuadro representando la Santísima Trinidad obra de Antonio Rafael de Meng. Entre sus varias capillas estaba ésta a la cual se refiere Ellín de los condes de Campo de Alange.

¹⁸Este Real Monasterio fue fundado por Felipe III en 1618 a instancias de su esposa doña Margarita de Austria. En el siglo XVII estaba unido al Real Alcazar por un pasillo y lo habitaban las monjas agustinas recoletas (orden Agustiniense). En el siglo XVIII fue reformada su fachada por el arquitecto Ventura Rodríguez el cual la diseñó teniendo en cuenta el orden jónico; asimismo tenía en el altar de su capilla real un retablo en mármol con un cuadro de la Anunciación, obra de Vicente Carducio, y dos ángeles de mármol obra de Mena, y también un tabernáculo cuya construcción dirigió el citado arquitecto Ventura Rodríguez. En esta capilla real se celebraban con gran pompa los oficios divinos, y el monasterio había sido lugar de retiro de personajes ilustres. Estaba situado en la plazuela del mismo nombre. Sobre este Real Monasterio véase la obra de María Leticia Sánchez Hernández: *El monasterio de la Encarnación en Madrid. Un modelo de vida religiosa en el siglo XVII*, San Lorenzo del Escorial, ediciones Escorialenses, 1986.

¹⁹Según Mesonero Romanos: *Manual de Madrid*, Madrid, 1853, p. 190, este hospital había sido fundado en 1606 por mandato del Consejo de Portugal para los patronos naturales de aquel reino. Después de la separación de Portugal de España se dedicó a los naturales de Alemania, y en 1702 lo concedió S. M. a la hermandad del Refugio. Su iglesia, notable, tenía la forma oval y en su bóveda se podían contemplar las pinturas que comenzaron Ricci y Carreño y después retocó y completo Jordan; además podían verse en esta iglesia buenos cuadros dedicados a Santa Ana, Santa Isabel y Santa Engracia, y la estatua de santo en el altar mayor.

- ²⁰Según la citada obra de Mesonero Romanos (p. 189) esta iglesia había sido fundada por don Gabriel de Ponz en 1616 para los naturales de la corona de Aragón. Era también un templo notable por su buena planta y adornos, y en el mismo había dos capillas, una dedicada a Nuestra Señora del Pilar, y la otra a Nuestra Señora de los Desamparados, cuyas imágenes eran servidas por las congregaciones de aragoneses y valencianos en la Villa y Corte.
- ²¹Sobre todo esto véase en el Archivo Municipal de Ontinyent el libro de protocolos del escribano Vicente Bartolomé Presencia correspondiente al año 1781 (2 de mayo), y el de 1785 (15 de diciembre).
- ²²Sobre la vivienda de Ortiz en la calle de la Cava Baja puede consultarse mi escrito: *Josefa Ortiz Arqués (Ayelo de Malferit, 1771 - Valencia, 1859). Su vida en el Madrid del Reinado de Carlos IV*, en el Libro de las Fiestas Patronales de Ayelo de Malferit: *Moros i Cristians. Aiolo de Malferit, del 4 al 9 d'Agost de 2000*, pp.128 - 147. Y sobre el matrimonio de Bartolomé Saiz véase en el Archivo Municipal de Ontinyent el libro de protocolos del escribano Vicente Bartolomé Presencia correspondiente al año 1787 (21 de noviembre).
- ²³Archivo de la Colegiata de Xàtiva: *Libro n 93 (libro en el que se copian las cartas y papeles de la insigne Colegiata de San Felipe con sus respuestas desde el mes de noviembre de 1786 hasta 1806)*.
- ²⁴Sobre esto puede consultarse la obra de C. Sarthou Carreres: *Datos para la historia de Játiva*, Valencia, 1977 (segunda edición), pp. 345 - 365.
- ²⁵No he encontrado el documento de la toma de posesión correspondiente a la de Ellín, aunque sí otras como la del canónigo Andrés Calabuig el cual era nacido, al igual que Ortiz y Sanz, en Ayelo de Malferit (sobre esto véase en el Archivo de la Colegiata de Xàtiva: sig. 2.1. (*Libros de Actas, Acuerdos Capitulares (1470 - 1948)*), véase el cabildo del 9 de febrero de 1803. Cuando me refiera a las reuniones del cabildo en las páginas que siguen lo haré a esta signatura y a estos *Libros de Actas*.
- ²⁶Sobre este calendario festivo se pueden consultar en el Archivo de la Colegiata de Xàtiva: sig. 3.6.6. (*Cuadernos de Apuntaciones Canonicas*. Años 1742 a 1841).
- ²⁷Véase el escrito de Vicente Pons Alós: *Los deanes de la Colegiata de Xàtiva*, en la revista: *Caminem junts (editada por el Consejo Parroquial y Pastoral de la Seu de Xàtiva)*, n 39 (mayo - junio 1999), pp. 33 - 36.
- ²⁸Sobre este arzobispo y sus sucesores en la prelatura valenciana véase la obra de Elias Olmos y Canalda: *Los Prelados Valencianos*, Valencia, MCMXLIX.
- ²⁹Sarthou Carreres, C.: *Datos para la Historia de Játiva*, Játiva, Imp. Sucesora de Bellver, 1935, p. 333.
- ³⁰Véase la nota n. 25 (reunión del cabildo del 12 de diciembre de 1794).
- ³¹Véase la nota n. 25 (reunión del cabildo del 3 de agosto de 1795).
- ³²Véase la nota n. 25 (reunión del cabildo del 7 de enero de 1795).
- ³³Sarthou Carreres, C.: *Datos para la historia de Játiva. Apéndices I a VII por el cronista de la ciudad*, Xátiva, s.f., p. 98.
- ³⁴La imprenta de D. Benito Monfort imprimió en Valencia, en 1799, un folleto con un dibujo alegórico de la diosa Minerva, diosa de la sabiduría y de las artes, dibujado por R. Ximeno y grabado por M. Bradi, cuyo título es: *Abertura del nuevo establecimiento de estudios de la Ciudad de San Felipe aprobado por el Real y Supremo Consejo, celebrada en 26 de julio de 1799*. En este folleto se mencionan los nombres de los catedráticos del nuevo establecimiento de estudios, entre ellos D. Pedro Pichó y Rius, presbítero y académico de honor de la Real Academia de San Carlos, el cual tendría la cátedra de retórica y poética y además se encargaría de la dirección general de los estudios. Fue precisamente Pichó y Rius quien leyó el discurso de presentación del nuevo establecimiento, y luego, con acompañamiento de la orquesta leyeron poesías D. Francisco Bahamonde y Sessé, también académico de la de San Carlos, D. Esteban Chaix y Isnel (hermano del célebre matemático José Chaix), un alumno de latinidad, el subteniente del regimiento provincial de San Fernando D. José Santandreu y Ximeno, para terminar el acto con un razonamiento a cargo del gobernador político y militar de la ciudad de San Felipe y presidente de la Junta de Educación, el coronel de caballería D. Gaspar Pasqual de Bonanza.
- ³⁵Aunque es una carta está incluida en el *Libro de Actas* (véase la nota n. 25) correspondiente al año 1799.
- ³⁶Debe de tratarse de Hilario Ellín el cual era agricultor, y entre las tierras que cultivaba en arriendo había unas que eran de la iglesia Colegial, ya que en la reunión del cabildo del 30 de abril de 1803 se menciona la liquidación de los pagos correspondientes del último arriendo que habían hecho Antonio Fuster e Hilario Ellín.
- ³⁷Alexandro de Humbolt: *Del Orinoco a Amazonas*, Barcelona, ed. Labor (traducción de la segunda edición alemana a cargo de Francisco Payarols), 1982, pp. 5 - 6.
- ³⁸Archivo de Protocolos de Madrid: *Libros de protocolos del escribano Antonio Martínez de Ariza* (véase el correspondiente al año 1799).
- ³⁹El tomo VII se publicó en 1791, el tomo VIII en 1795 y el tomo IX en 1796.
- ⁴⁰Véase la nota n. 25 (reunión del cabildo del 7 de junio de 1800).
- ⁴¹En la imprenta de D. Benito Monfort fue impreso este sermón del Dr. Pedro Picho y Rius en este mismo año de 1800, su título: *Sermón predicado en la insigne iglesia colegial de san Felipe antes Xativa en las fiestas de centenar. Con que dicha ciudad en los días 2, 3, 4 y 5 de agosto de 1800 solemnizó la memoria de haberla protegido la Santísima Virgen María, baxo la invocación de la Seo, en la peste de 1600*.
- ⁴²Archivo Municipal de Xàtiva: *legajo 631 (expedientes y documentos varios sobre el clero y conventos)*.
- ⁴³Los componentes del cabildo eran por entonces el canónigo con dignidad de sacritán era el Dr. Francisco López, el canónigo con dignidad de chantre el Dr. Pedro Antonio Briz, y los demás canónigos el Dr. D. Lorenzo Cebrián, el Dr. D. Pedro Redondo, el Dr. D. Manuel Roa y Fabian, el Dr. D. José Fernández de Mesa, el Dr. D. Vicente Ellín, el Dr. D. Julián Cabellos, el Dr. D. Luciano Cabanes, el Dr. D. Vicente Bordes (doctoral), el Dr. D. Tomás Gascó (penitenciario), el Dr. D. Pedro Escoín (magistral), el Dr. D. Andrés Calabuig, y el correspondiente al Sto. Oficio. También en el Archivo Municipal de Xàtiva: *Libros de Acuerdos*, véase el correspondiente al año 1802 (*sesión del sábado 13 de noviembre*). La corporación estaba formada por entonces, aparte del alcalde mayor Josef Prat, por los regidores Cristobal Chavés, José Llinas, Leonardo Baldoví, Josef Llacer, Vicente Pelegero, Juan Bautista Morales y Félix Roca.
- ⁴⁴Archivo de la Colegiata de Xàtiva: legajo 3.6.6. (*Cuadernos de apuntaciones canonicas*. Años 1470 - 1948), y también los *Libros de Actas* (véase la nota n. 25).
- ⁴⁵Archivo de la Colegiata de Xàtiva: sig. 3.6.6. (*Cuadernos de Apuntaciones canonicas*. Años 1737 - 1841).
- ⁴⁶Sarthou Carreres, C.: *Op. cit.*, p. 333.
- ⁴⁷Véase la nota n. 23.
- ⁴⁸Estaba presidida por el gobernador y, aparte del deán, formaban parte de la misma un regidor, un diputado del común, el síndico personero y el secretario del ayuntamiento.
- ⁴⁹Sarthou Carreres, C.: *Op. cit.*, 325 - 327.
- ⁵⁰El proceso canónico para la beatificación fue muy largo en el tiempo hasta que finalmente fue beatificado, junto a otros siete venerables mártires de esta orden religiosa, por el papa Pío X el 20 de mayo de 1906.
- ⁵¹Archivo de la Colegiata de Xàtiva: Sig. 2.1. (*Cuadernos de Apuntaciones Canonicas*. Años 1737 - 1841).
- ⁵²Archivo de la Colegiata de Xàtiva: *Libro 94 (Libro en el que se copian las cartas y papeles de la insigne Colegiata de San Felipe con sus respectivas respuestas desde 1806)*.

Fig. 1

L'ANTIC PLAFÓ CERÀMIC DE LA TRINITAT. ONTINYENT

JOAN-MANUEL BELDA

Museu Arqueològic d'Ontinyent-La Vall d'Albaida

De vegades, per a que s'enriqueixca la història i el patrimoni d'un poble, només cal fixar-se en xicotets detalls, sovint insignificants pel que fa a la seua vistositat, presents als seus carrers, i fer-los parlar, potser ens donen una informació (escassa o no), però de segur complementària d'una altra que ja teníem, o ens parlen d'un fet del qual encara no es tenia constància.

Així, a l'inici de l'actual carrer de la Trinitat, al barri de la Vila de la nostra ciutat, concretament sobre la casa núm. 4, existeix un plafó ceràmic amb motiu de la Santíssima Trinitat, basat en la pintura d'El Greco conservada al Museo del Prado (Fig. 1).

Aquest, substitueix a un altre anterior (Fig. 2) que s'ha pogut documentar (si més no, parcialment) gràcies a les actuacions del Museu Arqueològic d'Ontinyent-La Vall d'Albaida. Segons les referèn-

cies conservades al Museu i les facilitades per Agustí Ribera (director del mateix), l'any 1990 es va despendre un tros de paret situat immediatament al davall del plafó actual. Mentre es procedia a la seua reparació, d'entre les runes procedents del reblit de la paret, es constatà la presència d'alguns fragments ceràmics, que foren arreplegats per l'arqueòleg municipal. Una vegada netejats i després d'una primera anàlisi, es pogué advertir que es tractava de restes d'un antic plafó ceràmic i que calia estar atents a possibles modificacions de la façana, ja que era més que probable que isqueren més fragments (cal recordar que el despreniment sols afectava a una mínima part de la base de l'actual retaule). Fou l'any 2000, i gràcies a l'inici de les obres de rehabilitació de la façana de la casa on es trobaren els primers, quan es pogueren recuperar la resta d'elements dels que ara disposem (que es troben custodiats al Museu

Arqueològic d'Ontinyent-La Vall d'Albaida), i que són la base d'aquest article. Cal recordar que, malgrat l'acurada recerca a què es procedí, no es pogué recuperar la totalitat de l'antic plafó ceràmic, reutilitzat a la façana de la casa, fet que ens fa pensar que segurament ja en el moment del reaprofitament dels fragments, es perdrien, o es desestimarien una part d'aquells.

Tractarem de descriure aquest antic plafó des de diferents punts de vista, açò ens permetrà, fer-lo parlar, per tal d'establir una cronologia aproximada, així com analitzar distints fets, que d'una o altra manera es trobarien relacionats amb ell.

Abans però, caldria destacar la importància dels "santets" (denominació tradicional que reben els plafons devocionals) presents als carrers de pobles i ciutats, i que tanta predicació han tingut a les nostres terres (no debades la ciutat

de València fou el principal centre de fabricació d'aquestos elements al segle XVIII). Es tractaria de reivindicar una major atenció, de part de tots, a aquestes representacions artístiques i religioses existents als nostres pobles, que si bé són apreciades pels entesos, passen, dissortadament, quasi desapercebudes per a la resta dels ciutadans, que capficats pels seus problemes quotidians han fet dels carrers un lloc de pas; oblidant que en el passat aquestos eren, a més, un lloc on es vivia i on es desenvolupaven gran part de les activitats diàries, una extensió de la pròpia casa. És dintre d'aquest ambient on el plafó ceràmic cobrava tota la seua importància en presidir les reunions de les veïnes que es congregaven de vesprada a la porta de casa per a cosir, xafardejar o trencar ametlles, o les dels hòmens que parlaven del camp, de la propera matança del porc, o picaven espart. Els veïns no dubtaven en posar-se davant del santet a qui es dirigien, per tal de pregar o resar una oració, sentint-se, allí, molt a prop d'ell.

Es tractava també d'una època en què l'església veuria amb bons ulls la col·locació d'aquestes imatges religioses a llocs públics, que a més de constituir (com diversos autors han destacat), una mostra de religiositat popular, per altra banda serien un mitjà immillorable per tal d'estar present en la vida de les persones durant les vint-i-quatre hores del dia, i en tots i cadascun dels moments, desplegant tot el seu poder de persuasió davant el poble. Els plafons constituïrien en certa manera una "publicitat" impagable per a l'església.

Altres dels motius que hi existia per a l'èxit d'aquestes representacions era el fet que, malgrat estar al carrer no ocupaven espai útil, cosa prou important, ja que parlem de carrers molt estrets en la majoria dels casos.

DESCRIPCIÓ I ICONOGRAFIA

El plafó recuperat, com ja hem dit, tindria com a tema el de la Santíssima Trinitat. Pel que fa a les seues dimensions cal dir que seria d'una grandària considerable, si el comparem amb la majoria dels conservats als carrers d'Ontinyent actualment. Les rajoletes d'aquest conjunt (trenta-cinc en total), es caracteritzarien per ser de forma quadrangular i tenir uns 20.5cm. de

costat, aproximadament. Es trobarien col·locades en cinc columnes que contindrien set fileres de rajoletes. El plafó tindria en la seua totalitat 102.5cm. per 143.5cm. formant un rectangle (els dos costats menors serien els horitzontals).

Pel que fa a l'estructura de l'obra, direm que es dividiria clarament en dues parts, la primera, o motiu central, correspondria a la imatge de la Santíssima Trinitat que ocuparia l'espai central de l'obra, un total de quinze rajoletes. Per altra banda, tindriem el que podríem anomenar, la segona part, que estaria formada per les peces situades més a prop del contorn del plafó, el que formaria una sanefa decorativa exterior -amb la funció d'emmarcar la figura de la Trinitat-. En el cas de les rajoletes que integrarien aquesta darrera secció, no conformarien cap afegit realitzat a posteriori per engrandir l'obra, o donar-li major prestància, es a dir, tot el conjunt seria realitzat conjuntament, fet que es pot observar clarament, perquè té una sèrie d'elements que van passant pels dos espais en què hem dividit l'estructura compositiva (per exemple la cinta on es troba la jaculatòria, situada a la banda superior, amb el seu moviment ondulant passa de la zona que hem denominat perimetral, on comença i acaba, fins la central). Les dues parts que conformarien l'obra es trobarien diferenciades clarament per una motllura llisa, en groc i taronja, similar a d'aquella que tanca tot el conjunt (aquest joc de colors simularia l'ombra). Així mateix, la imatge que ocuparia la part interior de l'estructura, en realitat, no plenaria tota la superfície de les rajoletes internes, sinó que des de la línia que marca l'exterior de la motllura que rodeja la imatge de la Trinitat, fins la vora exterior de les quinze rajoletes a les quals emmarca, s'aprecia un espai, molt reduït, però suficient, on els elements iconogràfics desplegats a la banda o sanefa externa del plafó, tindrien continuïtat (en algun cas fins i tot taparien fragments de la motllura de separació), la qual cosa ens indica inequívocament que tota l'obra es realitzaria conjuntament.

Abans que comencem a aprofundir dintre de la iconografia representada, caldrà explicar que el misteri de la Santíssima Trinitat, que segurament entronca amb la tradició que ve d'antic de relacionar la divinitat amb el número tres (per exemple la triada capitolina), sem-

pre ha estat problemàtic pel que fa a la seua representació, per això la forma de realitzar-la ha canviat amb el temps. Comencem a tenir referències a la Trinitat al Nou Testament, (Mt 28, 19; Jn 14, 26; 15, 26; Rm 1,4; 1Cor 12, 4-6; 2Cor 1, 21-22; 13, 13...). Serà l'any 325, al Concili de Nicea quan s'acceptaria el culte per a aquest misteri, molt discutit al llarg de la història per la dificultat d'explicar, dintre d'una religió monoteïsta, el fet que Déu tingués tres representacions possibles, encara que en cadascuna d'elles es destaque una faceta distinta. Al segle XVI, el papat ratificà la festa dedicada a la Trinitat, que es celebraria vuit dies després de la Pentecosta.

La figura central d'aquest plafó (conservada parcialment) estaria composta per les tres figures divines a les que el misteri faria referència -Déu, Jesucrist i l'Esperit Sant-. La primera d'elles, es trobaria representada per un ancià, imatge recurrent des que l'art bizantí, allà pel segle XI, començara a representar així Déu, amb vestidures, cabells i barbes blanques (Da 7,9), sens dubte una referència a l'ancià carregat d'anys o "Anciano de Días", i que seria aprofitat per a fer al·lusió a esta figura, que tants problemes a l'hora de trobar una representació adequada ha creat. En aquest cas concret el trobaríem amb els braços oberts, no s'apreciaria bé si se situa de peus (encara que es molt probable), sostenint el seu fill, Jesucrist. Cal destacar l'aurèola, que se situaria al darrere del cap de Déu (lloc on des dels segles XV-XVI apareixeria dintre de les representacions de la Santíssima Trinitat), en forma de triangle equilàter, en aquest cas de color beix, quasi blanc, amb el vèrtex cap a la part superior, tal i com començaria a col·locar-se al segle XVI. No oblidem que de vegades es fa servir el triangle equilàter, sense cap altra simbologia per a indicar la Trinitat.

La imatge de Jesucrist, faria al·lusió a la d'un jove, així és com es presentaria el fill de Déu formant part de la Trinitat, almenys des del segle XV, amb els cabells llargs, i en aquest cas, una vegada ha sigut descendit de la creu, ja sense vida, i deixant veure clarament les ferides produïdes per la crucifixió, així com la del costat dret. El cos estaria tractat de forma un tant esquemàtica. En aquest període en el qual la tèc-

nica de fabricació dels taulellets es perfeccionaria, sembla que les imatges serien més simples.

L'Esperit Sant, últim integrant de la Trinitat, prendria forma de colom amb les ales obertes, es trobaria situat entre la barba de Déu i el cap de Jesucrist, on sembla que va a posar-se. És un intent d'unificar tots tres individus, no oblidem que l'església en les representacions de la Santíssima Trinitat, ha pretès donar una imatge d'unitat dels components d'aquest motiu iconogràfic, que faria referència a un únic Déu, però que adoptaria tres formes distintes.

Amb aquesta pretensió esmentada al paràgraf anterior, a Occident s'ha representant la Trinitat de distintes formes, amb una figura tricèfala, amb tres cossos però amb el mateix rostre per a tots ells, o amb distintes figures diferenciades, de vegades situades en un mateix pla-nol i altres verticalment una a sobre de l'altra. Aquest últim cas seria el que ens ocupa, a banda de ser el més acceptat per part de l'església catòlica, per ser el que ens mostraria d'una manera més efectiva la unitat de les tres figures.

La imatge adoptada per a representar aquesta verticalitat, també ha variat al llarg del temps, primerament es podia trobar Déu a un tron amb el cos del seu fill damunt dels genolls i amb la creu (tron de gràcia), més tard, la creu desapareixeria i el fill es trobaria recolzat sobre el cos de son pare. Si pensem que una de les funcions principals dels plafons de carrer era la didàctica, el tron de gràcia, amb Jesucrist mort, rebut per Déu, seria la millor forma d'aconseguir que els fidels entengueren la unitat de les tres figures de la Santíssima Trinitat.

Sabem que l'Esperit Sant, (el culte al qual cobraria oficialitat al segle XIV), ha tingut al llarg de la història distintes formes de representació –foc, llamp, núvol, etc-, en aquest cas el trobaríem sota la de colom, l'explicació s'ha volgut veure en una adaptació de les paraules de Sant Marc i Sant Lluc, a la mateixa Bíblia, on compararien amb més o menys claredat aquesta figura divina amb un colom.

Tot el conjunt estaria situat sobre un fons format per núvols, amb predomini del color groc en diverses tonalitats (taronja), i a

sobre d'ells, als dos costats de les imatges centrals ens trobaríem una sèrie d'àngels, representats mitjançant un cap alat, dels quals, cinc estarien situats al costat esquerre de la cara de Déu i un número no precisable d'ells (puix no es conserven) ho farien a la part dreta, a més d'altres situats a la sanefa decorativa que envolta el plafó. Àngels amb aquest aspecte els tindríem des del renaixement, però amb molta més força al segle XVIII. A l'hora de situar-los, cal dir que s'han col·locat en posicions de vegades molt forçades, no es dubtaria a deixar algun àngel sense una de les seues ales, situant-los fins i tot d'esquenes a l'espectador.

Pel que fa als colors emprats, cal remarcar que serien ocràcis per a la carn; groc, blanc i morat per a les

Fig. 2

robes; marró i blanc per als cabells; així com morat, verd i blau a la decoració vegetal i àngels. Cal remarcar la utilització de diverses intensitats dintre d'aquests colors emprats, per tal de representar ombres, d'aquesta forma s'aconseguiria crear unes imatges més creïbles, i es guanyaria profunditat. Les figures es trobarien delimitades per línies de color morat, prou difuminades en alguns casos.

Com déiem abans, la Santíssima Trinitat s'ubicaria al centre de la composició, formant un plafó per ella mateixa, rodejada perimetralment per una línia de rajoles, o sanefa decorativa; on s'apreciaríen motius florals, fruits, cintes amb inscripcions, rocalles que formarien medallons, dues representacions als dos costats verticals d'allò que podríem anomenar pitxers o grans gerros, a més de dos

àngels a cada costat; que envoltarien dos medallons.

Si ens referim a les llegendes, cal dir primerament que l'idioma emprat és el castellà, que no parlaria la majoria d'ontinyentins de l'època i que de segur dificultaria la comprensió d'allò que es volia transmetre, però aquest idioma fou imposat i generalitzat com a únic oficial arran de la desfeta d'Almansa, a principis del segle XVIII, fet que per altra banda és un indicador cronològic. Entre les llegendes existents, a la part de dalt i dintre d'una cinta es trobaria una de les jaculatòries més conegudes, i que es pot trobar acompanyant a molts dels plafons de la Santíssima Trinitat: "S^{to}. Dios S^{to}. F[uerte S^{to}. In]mor[t]al [líbra]nos se[ñor de todo] mal". Com se sap la jaculatòria (súplica de protecció), seria una espècie d'oració que tindria com a missió el que tot aquell que es detenia a venerar la imatge del plafó, la repetira per tal que demanara protecció. També a la part alta es situaria una llegenda, voltada d'una sanefa lineal com les utilitzades per simular els marcs, que formaria un espai circular on se situaria la inscripció de la qual sols es conservaria el següent fragment: "... uno...s...o los tr...tres Son uno".

A la part baixa de l'obra apareixeria una inscripció (no completa) dintre d'una rocalla, simulant un medalló, on es pot llegir "En el Año de...deribò este Portal...de...SS.ma Trini...18...io Siendo Co[misa]-rio...Nicolás Gisbert", que resultaria de gran importància per a extreure distinta informació referent al plafó, junt a una altra llegenda de la qual només es conserva aquesta expressió: "...[A] Expensa[s]...d...", situada en una cinta que recorreria el costat horitzontal inferior de la sanefa decorativa, similar a l'existent a la part superior.

Dues inscripcions més es trobarien situades a la part perimetral del plafó, a l'altura dels peus de Jesucrist, una a la dreta, que diria aproximadament: "[G]loria Alpa[dre, Glo]riaalyJ[o, Glo]ria alesp[iritu S^{to}." i l'altra, a l'esquerra, que resaria: "S^{to}. S^{to}. S^{to}. S^r. [Dios de l]os Exe[r]citos llenos estan los cielos & C...". Correspondrien a dos fragments del Trisagi breu a la Santíssima Trinitat, potser amb alguna variació (que fou indulgenciat pel papa Clement XIV el 26 de juny de 1770), i que íntegrament resaria així:

-Bendita y alabada sea la Santísima Trinidad, Padre, Hijo y Espíritu Santo.

-Santo, santo, santo.

-Señor, Dios de los ejércitos, llenos están los cielos y la tierra de vuestra gloria.

Santo, santo, santo.

-Gloria al Padre, gloria al Hijo, gloria al Espíritu Santo.

-Santo, santo, santo.

-Creo en la Santísima Trinidad.

Abans de finalitzar apartat, encara podríem analitzar el plafó des d'un altre punt de vista, el de la part posterior, visió que moltes vegades queda fora dels estudis realitzats sobre aquesta temàtica, ja que en la majoria dels casos les obres a les quals es refereixen, estan adossades a les parets dels edificis, cosa que faria del tot impossible aquesta visió. En el cas que ens ocupa, al tractar-se de rajoles tretes de la seua ubicació mural, sols tindriem el problema de la seua parcial conservació. No obstant, els fragments estudiats ens mostren clarament que el nostre plafó estaria marcat a la part posterior de dues formes. La primera fórmula seria numèrica i tindria com a finalitat la de controlar cada taulellet per a que una vegada superades totes les etapes de la producció del plafó, en la que les rajoles deurien separar-se, fóra més fàcil tornar a ajuntar-les. Cal indicar que els santets serien fabricats en sèrie, éssent la València del segle XVIII, la ciutat capdavantera en aquesta indústria. Les representacions iconogràfiques, que es prendrien d'altres ja existents en qualsevol suport dels utilitzats a l'època, serien utilitzades per a fer tota una sèrie de plafons ceràmics amb els guanys que això comportaria. Cada peça ceràmica tindria un número, en aquest cas de l'1 al 35 i la numeració aniria de dalt a baix i d'esquerra a dreta. La segona forma amb què cada rajola ceràmica estaria marcada, aprofitaria segurament per a identificar a l'autor (en aquest cas es tracta d'una marca semblant a una "a"), que es trobaria en tots i cadascun dels taulellets (normalment s'utilitzarien lletres o símbols diversos).

La Santíssima Trinitat seria una de les imatges més recurrents, din-

tre dels plafons ceràmics devocionals, als carrers dels nostres pobles, així, es podrien citar distints exemples (Carrícola -Fig. 3-, Otos -Fig. 4-, Xàbia, Xert...), on s'utilitzarien distintes variacions dels mateixos tipus iconogràfics.

ENTORN I CRONOLOGIA

L'estudi del lloc on aquesta obra es trobaria situada, és un aspecte interessant, pel fet que aquest es localitzaria en un indret que ha sofert diverses modificacions al llarg del temps.

En un principi, cal dir que aquesta obra seria hereva d'una antiga capelleta dedicada a la Trinitat, situada a l'inici de l'emblemàtic carrer que duu aquest mateix nom, edificació que estaria ubicada (com

Fig. 3

era costum) al costat d'una de les portes d'entrada a la Vila i que es trobaria, així mateix, formant part del conjunt de l'antiga muralla d'Ontinyent. Són diverses les notícies que ens han arribat pel que fa a esta entrada a la població, així, distints autors haurien situat la construcció d'aquesta, prop de la Torre dels Banys, l'any 1319, moment en què s'autoritzaria la seua obertura, amb la clara intenció de millorar la comunicació entre la Vila i el Raval.

La capelleta dedicada a la Santíssima Trinitat, deuria estar (com ja hem dit), molt pròxima al portal del mateix nom, si es que no es trobava adossada o formava part del mateix. Així, en 1805¹ es decidiria vendre les campanetes de dues antigues capelletes, en aquell moment ja desaparegudes (segons resaria la documentació consul-

tada) la de la Trinitat i la de la Mare de Déu d'Agost, que serien derruïdes al mateix temps que els portals que durien els mateixos noms, situats al mateix sistema defensiu d'Ontinyent.

És també als Cabildos, però ara als de 1790², on primer es parlaria de l'estat llastimós en què es trobaria el Portal de la Trinitat i després s'aprovaria la seua desaparició, dades que d'altra banda no implicarien una immediatesa en l'execució d'aquesta mesura. Gràcies a la troballa del plafó que ens ocupa, podem afegir noves dades que corroborarien, no obstant, que el compliment de l'acord d'enderrocar el Portal de la Trinitat s'executaria immediatament. Així, una de les frases presents al plafó, encara que incompleta, ens contaria com la destrucció del portal es faria éssent comissari Nicolàs Gisbert. Una vegada més, és a l'Arxiu Municipal on podem comprovar com aquest personatge seria elegit Comissari de "Caminos, Calles y Fuentes" per a l'any 1790³. Càrrec, al que li competiria la realització de la demolició del portal, aprovada aquell mateix any, i que Nicolás Gisbert ja no tornaria a ostentar mai més (moriria cap a novembre de 1795⁴). Junta a la informació abans esmentada apareixerien les xifres "18", tot i que en un primer moment ens podria induir a pensar que la desaparició del portal es produiria ja al segle XIX. Una vegada conegudes les dades biogràfiques de Nicolás Gisbert, sembla clar que estaríem parlant d'una data situada dintre de l'any 1790. Així, aquest "18" present al plafó indicaria probablement la data exacta -el dia-, del fet, encara que la formulació d'aquesta hipòtesi seria un tant arriscada.

No tenim cap dada, ni pel que fa als fragments recuperats, que ens indique el moment cronològic exacte en el qual els taulells serien col·locats al carrer, si bé, pel que fa a la seua factura i segons alguns detalls que ens aportaria la informació escrita conservada al propi plafó, aquest moment no deuria trobar-se, segurament, molt allunyat del de la demolició del Portal i Capella de la Trinitat (1790), la manca d'informació, podria estar relacionada amb el fet (d'altra banda prou habitual), que el plafó fora costejat per diners privats ("A expensas") la qual cosa no apareixeria reflectida a la documentació municipal.

Tradicionalment s'ha insistit en que el Portal de la Trinitat seria enderrocat perquè constituiria un perill pel seu estat de deteriorament i perquè ja no resultaria útil en una població que no tindria la necessitat de sentir-se protegida dintre d'una muralla, cosa que no posem en dubte, però creiem que la seua desaparició s'acceleraria amb motiu de les celebracions que al llarg de l'any 1790, anirien preparant-se per a commemorar la Proclamació del rei Carles IV, que inclourien una processó, que es preveia multitudinària. Així, en els diversos itineraris plantejats, aquesta sempre passaria pel lloc on es trobaria situat el Portal de la Trinitat, que constituiria un obstacle per al lluïment, no sols d'aquest acte en concret, sinó de les altres processons que es farien habitualment a Ontinyent.

Així, en maig de 1790⁵, dintre de la discussió sobre l'itinerari de la processó es parla d'enderrocar el portal, si amenaçara ruïna o si els veïns de la zona ho consideraren oportú (realment sembla que existiria la determinació d'eliminar aquesta construcció sota qualsevol pretexte) cosa que s'aprovaria en juny d'aquell mateix any⁶, on a banda d'enderrocar el Portal de la Mare de Déu d'Agost (aquest sí, pel mal aspecte que oferia segurament), es decidiria que el de la Trinitat seguira la mateixa sort, "por el mayor ensanche de la calle, que podrian pasar las Procesiones Generales y principalmente la de la Proclamación". La capelleta existent a la zona també deuria ser un impediment per a la circulació, pel que també creiem seria enderrocada, suposant una millora per a la xarxa viària d'Ontinyent. També a este Cabildo es decidiria col·locar la imatge de la Trinitat (el plafó ací

Fig. 4

analitzat) al lloc on el portal havia estat situat. Aquests taulells, segons indicacions fetes per diversos autors, desapareixerien quan la Guerra Civil principiava.

Hem intentat, aprofitant la troballa de les restes d'un dels plafons ceràmics presents antigament als carrers d'Ontinyent, recuperar la petita història del racó on es trobaria situat.

Creiem que aquest tipus d'anàlisi, sense necessitat d'acudir a grans esdeveniments, resulten útils per a conèixer la quotidianitat de la vida d'un poble en temps pretèrits, ens ajuda també a veure la nostra ciutat des d'un altre punt de vista, a mirar els carrers i edificis d'altra manera, com una herència que ens ha arribat dels nostres avantpassats i que nosaltres no podem balafiar, perquè amb les nostres aportacions haurà de passar a les generacions venidores. Cada detall present als carrers, a les cases més velles del poble, cal tenir-lo present, perquè en qualsevol moment podem trobar un indici que ens òbriga la porta a noves informacions que, en definitiva, ens aprofitaran per a conèixer qui som realment.

BIBLIOGRAFIA

-BERNABEU GALBIS, Alfredo: Edificis històrics i carrers d'Ontinyent. Caixa d'Estalvis d'Ontinyent. p.60. Ontinyent. 1994.

-BERNABEU GALBIS, Alfredo: Els carrers d'Ontinyent : noms orígens i anecdotari. Servei de Publicacions de l'Ajuntament d'Ontinyent. p.149. Ontinyent. 1998.

-CEBRIÁN i MOLINA, Josep Lluís: Els Santets de Canals : Capelletes i plafons ceràmics de devoció popular. Ajuntament de Canals. Canals. 2000.

-DUCHET-SUCHAUX, G./ PASTOUREAU, M.: Guía iconográfica de la Biblia y los santos. Alianza Editorial. Madrid. 1996.

-GANDÍA FRANCÉS, Manuel: Para implorar la salud : oraciones. Edicep C.B. pp. 41-44. València. 1997.

-GARCÍA, José Luis: Cerámicas religiosas de Ontinyent. Almaig (Estudis i documents). III. pp.:8-16. Ontinyent. 1987.

-LLORA TORTOSA, Antonio: Ontinyent y su historia. pp. 208, 486. Ontinyent. 1992.

-PÉREZ GUILLÉN, Inocencio V.: La pintura ceràmica valenciana del siglo XVIII : barroco, rococó y academicismo clasicista. Edicions Alfons el Magnànim. Institució valenciana d'estudis i investigació. València. 1991.

-PÉREZ GUILLEN, Inocencio V.: Ceràmica arquitectónica valenciana : los azulejos de serie (ss.XVI-XVIII). v.I. Diputació de Castelló-Consell Valencià de Cultura. València. 1996.

-REAU, Louis: Iconografía del arte cristiano. t.I/v.I. Serbal ed. Barcelona. 1996.

-RIBERA, A.: La Vila d'Ontinyent : Una aproximació al recinte murat medieval. Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española. Tom. II. Pp. 252-262. Madrid. 1988.

-RIBERA, A.: Urbanismo medieval de Ontinyent. Urbanismo Medieval del País Valenciano. Ed. Polifemo. pp 274-304. Madrid. 1993.

-SEGURA MARTÍ, José María: Catálogo de paneles cerámicos devocionales de l'Alcoià-El Comtat : (Alicante). I.C. Juan Gil-Abert. Alacant. 1990.

-SENDRA BAÑULS, Fernando: Plafons ceràmics i imatges devocionals a la Marina Alta (Alacant). I.C. Juan Gil-Albert. Alacant. 1995.

-VIZCAINO MARTÍ, Mª Eugenia: Azulejería barroca en Valencia. Federico Domenech S.A. València. 1999.

NOTES

¹ AHMO. *Libro de actas de cabildo, 1805/1806.* (Signatura 21/2). Cabildo de 26 de novembre de 1805.

² AHMO. *Libro de actas de cabildo, 1786/1790.* (Signatura 18/3). Cabildos de 2 i 15 de juny de 1790.

³ AHMO. *Libro de actas de cabildo, 1786/1790.* (Signatura 18/3). Cabildo de 18 de desembre de 1789.

⁴ AHMO. *Libro de actas de cabildo, 1791/1795.* (Signatura 19/1). Cabildo de 20 de novembre de 1795.

⁵ AHMO. *Libro de actas de cabildo, 1786/1790.* (Signatura 18/3). Cabildo d'11 de maig de 1790.

⁶ AHMO. *Libro de actas de cabildo, 1786/1790.* (Signatura 18/3). Cabildo de 15 de juny de 1790.

PUREZA DE MARÍA (1901-2001)

Un siglo al servicio de la educación en Ontinyent

RAFAEL A. GANDÍA VIDAL

El miércoles, 2 de enero de 1901, la Congregación de Religiosas de Pureza de María abrían colegio en Ontinyent, el segundo en la península, como fruto de la solicitud que ante su fundadora, Madre Alberta Giménez Alcover y el Rvdo. D. Enrique Reig Casanova, alma de la congregación y más tarde Cardenal Primado de las Españas, llevaron a cabo el entonces Arcipreste y Párroco de Santa María, Rvdo. D. Tomás Valls Valls junto al ilustre abogado y ex-alcalde, D. José Nadal Insa, y que no solo cubriría la doble necesidad educativa que precisaba la entonces Villa dada su expansión urbanística por el actual Poble Nou y la creación de un internado femenino, sino porque "...traería el bien moral, intelectual y también económico...".

Desde que el 5 de septiembre de 1899 crearon en Agullent su primer centro educativo en la península, atrayendo a numerosas familias dado el excelente prestigio pedagógico

del que gozaban las religiosas, las visitas y las conversaciones mantenidas con su rectora M. Martina Janer Marques y los escritos dirigidos al Real Colegio de la Pureza de la capital balear, sede de la congregación, obraron la venida a Ontinyent en diciembre de ese año de M. Alberta, quién conoció in situ las condiciones y las reformas, nada fáciles y rápidas de las casas ofrecidas para ser transformadas en colegio.

Los continuos escritos de la junta creada para patrocinar la fundación, integrada además por el regente de la parroquia de San Carlos, Rvdo. D. José Sanz Gozalbo, el abogado D. Francisco Boscá y el artista D. Vicente Tortosa y que se iniciaron con el remitido el 6 de febrero de 1900 a D. Enrique Reig agradeciendo la visita de las religiosas y la promesa de fundar un colegio, obraron que, con la licencia y autorización necesarias, fuera firmado el 31 de julio, festividad de

San Ignacio, el contrato desplazándose de nuevo para tal evento desde Palma de Mallorca M. Alberta acompañada por M. Monserrat Juan quienes comunicaron, el 10 de agosto de ese año, al Consejo de la Congregación la aceptación del ofrecimiento y la firma de la fundación que se levantaría en el solar adquirido por D. Tomás Valls en 1883 para la formación de escuelas cristianas y un asilo situado junto a la Ermiteta en la calle de San Antonio ayudando, además, a adquirir dos casas situadas entre el asilo y la iglesia. Siendo sufragadas las obras por la Junta de Patronato de D. Francisco Egea con la condición de que se tuviera una escuela dominical para mujeres pobres y se reservasen seis becas para niñas pobres.

Detalles y muestras de preocupación y cariño junto a cuidados e intereses, afloran en el prolífero epistolario que M. Alberta mantuvo con M. Janer en la preparación, inspección de obras, equipa-

miento ...de la nueva casa que llevó en sus cimientos el gran sacrificio de clausurar temporalmente el colegio de Agullent, primera fundación establecida fuera del archipiélago balear, y que de nuevo abriría sus puertas en octubre de 1901 bajo la dirección de M. Juana Frau Muntaner.

A pesar de que el Consistorio Municipal, presidido por el entonces alcalde, D. Blas de Guzmán y Pérez de Lema, analizó, debatió y aprobó el proyecto, que además de un colegio para la educación de señoritas contenía una escuela diaria de párvulos y otra dominical, en la sesión extraordinaria del 4 de abril de 1900 y en la ordinaria del día 7 de ese mes, con la oposición manifiesta de algunos concejales incluido el propio alcalde augurándole escasa vida. No contó con la subvención de 5.000 ptas., pagaderas en cinco o seis años, solicitada, dada la precaria situación que atravesaba el erario municipal y por la cuestión de algunos ediles que consideraban que, con ese importe, podría abrirse una escuela regentada por una maestra de la localidad o para el pago de dos o tres religiosas, de las ya establecidas en la villa, para la instrucción de los infantes de aquella nueva barriada.

Con licencia del Arzobispo de Valencia, Cardenal Sebastián Herrero y Espinosa de los Monteros, fue bendecido el Colegio Pureza de María en la solemne función religiosa que a las diez y media de la mañana del segundo día del siglo XX se celebró en la ermita erigida en el siglo XVII de la que fueron testigos once religiosas de la Pureza de María entre las que se encontraban M. Alberta, M. Monserrat Juan, M. Margarita Miralles y la comunidad de Ontinyent acompañadas por un grupo de niñas, sus familias y algunas amistades estando ausente el Consistorio Municipal, invitado al acto, quien justificaba su ausencia y felicitación tras el pleno celebrado el lunes 7 de enero. Al término del ceremonial, las hermanas se arrodillaron ante las gradas del presbiterio realizando, con voz clara y fuerte M. Juan en nombre de todas ellas, la profesión de fe, recibiendo a continuación las alumnas internas y medio pensionistas, entre las que se encontraban: Amelia Valls Such, las hermanas Carmen y María Nadal Guerrero, Regina y Mª Luisa Puig Latonda, Carmen Alfonso Delgado de Molina, Rosario Mompó Cerdá,

Paquita Mergelina, Manolita Tormo... la banda de colegialas entregada por M. Juan que desde junio de 1880 era, por oposición, Regente de la Escuela de Prácticas agregada a la Escuela Normal de Maestras.

Al día siguiente comenzaron las clases y con ellas el segundo trimestre del curso 1900-01 que finalizaría el 15 de julio en las tres aulas cuya capacidad era de treinta alumnas para la de pensionistas y medio pensionistas, treinta alumnas para la del externado retribuido y sesenta para la de gratuitas, contando además con diecinueve plazas en el dormitorio de internas y treinta en el refectorio. En las tres salas estaban colocadas seis pizarras, tres mesas con sus correspondientes tarimas y sillones, tres bancos para veintitrés niñas en la de gratuitas, diez pupitres de tres asientos en la de externas y veinticinco individuales en la de pensionistas y semi pensionistas, así como dos pianos y una mesa para corte. Las materias educativas e instructivas fueron impartidas por el joven claustro de profesoras formado por las Hermanas Juana Frau Muntaner e Isabel Nadal Martorell ambas Maestras de Primera Enseñanza Elemental y Superior de 26 y 20 años respectivamente, Hermanas Micaela Martí Amer y Aurelia Billón Noguera maestras de Primera Enseñanza Elemental de 25 y 31 años – la Hna. Billón impartía clases de francés y piano- y M. Martina Janer Marques de 31 años, natural de Ciudadela, maestra de Primera Enseñanza Elemental y Superior que como rectora, entre otras funciones, recibía las visitas, preparaba las labores y cuidaba del refectorio de las niñas. Nuestra primera comunidad se completaba con tres religiosas coadjutoras: Isabel Bernat Pericás de 44 años (portera), Francisca Ripoll Ripoll de 29 años (cocinera) e Isabel Garau Ferra de 40 años.

El Colegio Pureza de María y con él su rectora vivieron en sus inicios bajo la aguda polémica anticlerical, centrada en la enseñanza religiosa que llevó a actuar al prelado valentino con energía en toda su diócesis, debiendo presentar en septiembre de 1902, en la Secretaría General de la Universidad de Valencia, la documentación requerida en el Real Decreto del 1º de julio de ese año para poder continuar con su labor educadora, en la que se incluía, entre otras, el plano

de las dependencias, el reglamento del centro, el cuadro de enseñanza y el catálogo del material científico y menaje de las clases y todo lo referente a su directora como partida de bautismo, certificado de estudios, de buena conducta que selló y rubricó el entonces alcalde de la villa, D. Manuel Mompó Cerdá quien además hacía constar que el edificio no se oponía a las ordenanzas municipales ni a las de la Real Orden del 13 de julio de 1901 así como que M. Martina Janer residía en Ontinyent desde 1900 observando en ella una conducta intachable, la del Delegado de Medicina y Cirugía de este distrito, D. José Bonastre Mir, quien anotaba que “...todas las dependencias como: salas para clase, salas para estudio, recreo, dormitorios, enfermería, urinarios, fregaderos etc. etc., reunen las condiciones de sanidad, higiene y salubridad”, además de todo lo concerniente a la Congregación.

La educación e instrucción impartidas, con el correr de los tiempos, ha atraído a un gran número de alumnos/as. Frente a las 124 alumnas que asistían en el curso 1902-03, repartidas en quince internas, catorce medio pensionistas, veinticinco externas y setenta gratuitas hasta 655 alumnos/as en el curso 2000-01 de los que ciento treinta y cinco corresponden a E. Infantil, doscientos sesenta y nueve a E. Primaria, doscientos catorce a E.S.O. veintidós a 1º de Bachiller y 15 a COU.

Objeto de mimo y preocupación por parte de M. Alberta, que continuamente lo dotó con el material didáctico más avanzado y con la formación pedagógica de sus maestras, estuvo a punto de ser ampliado en 1913 y 1916 aunque sería al año siguiente, el 15 de julio, cuando se adquirieron dos casitas lindantes con el colegio y el 25 de septiembre de 1918, una tercera, lo que llevaría a realizar las oportunas obras que configuraron el aspecto que centenares de alumnos/as conocieron hasta que en 1973 cerró sus puertas trasladándose todo el alumnado a las nuevas instalaciones ubicadas en el Balneario de Ntra. Señora de la Salud que con una extensión de 11 hectáreas y 66 centiáreas fue adquirido por la Congregación el 18 de agosto de 1951, donde desde septiembre de ese año ya se encontraba el internado y el bachillerato iniciado el año anterior, y en las que

quince alumnas realizaron en junio el examen de ingreso en el Instituto de Xàtiva al que el colegio quedaba inscrito.

La misión que M. Alberta realizó no escatimó ni trabajos, ni esfuerzos, ni sacrificios, ni personas, ni medios económicos para que Pureza de María fuese una institución formadora e instructora para Ontinyent que, floreciente, fue punto de partida para varias fundaciones, hoy desaparecidas, en la provincia de Valencia, teniendo en todas las religiosas una labor de entrega ni siquiera interrumpido por la Guerra Civil (1936-39), pues dos de ellas entre las que se encontraba la Rectora de esos días, M. Margarita Clar Salvá, estuvieron en nuestra ciudad cuidando enfermos, ancianos y heridos.

El diálogo que en el silencio de corazón se mantiene de aquellos años que bordaron con hilos de luz el alba de los días escolares se halla el ramillete de gorjeos hechos de amores donde se encuentra la sonrisa de las personas de las que se recibió esmerada educación y sólida instrucción, los finales de curso, las exposiciones de labores..., las bellas páginas de los grandes eventos cuando en junio de 1951 el franciscano P. Fernando Alcina, D. Joaquín Esplugues y la Rectora M. Jerónima Oliver examinaron por vez primera a las alumnas de 1º y 2º de Bachillerato, quedando tres años después el colegio reconocido para impartir el Bachillerato Elemental, comenzando una fructífera relación tanto académica como humana determinante de la vida de nuestra ciudad y de nuestra

comarca, suponiendo para las mujeres la posibilidad única hasta esos momentos, casi inexistente, de acceder a la cultura. O cuando en 1968 empezó a funcionar el pabellón edificado en el pinar junto al edificio del hotel del antiguo balneario, o cuando en 1977 se construía el de Primaria cerca del Barranco del Rey...

La hermosa andadura que hoy cumple un siglo estuvo respunteada de difíciles momentos que hicieron peligrar de algún modo la permanencia de las religiosas, algunas de ellas amadrinadas en su emisión de votos perpetuos por personas de nuestra localidad. La ayuda de Dios y de su Madre a la que la congregación, al igual que Ontinyent, tributa profundo amor, han hecho que fueran superados junto a la asistencia

de muchas personas, como cuando por razones de política partidista fue denegado el Concierto Educativo al colegio, que en todo momento quedó adaptado a las exigencias emanadas primero del Ministerio de Educación y Ciencia y después de la Consellería de Cultura, Educación y Ciencia de la Generalitat Valenciana. El recurso interpuesto por la Asociación de Padres obró el fallo a su favor que en sentencia firme dictaminó el Tribunal Supremo en que no solo recuperaba el concierto, sino también el importe económico de la enseñanza y gastos de mantenimiento de esos años, devolviendo de nuevo la luz a una comunidad educativa que dotada con amplias y hermosas instalaciones y fiel a sus objetivos iniciales comienza a andar el camino del nuevo siglo.

SUPERIORAS DE LA COMUNIDAD DE ONTINYENT

DESDE 1901 A 2001

M. Martina Janer Marques.
M. María Vives Pizorno.
M. Mª Concepción Mercadal Ribot.
M. María Vives Pizorno.
M. Mª Concepción Salvador Rubio
M. Mª Consolación Vidal Casanova.
M. María Arbona Oliver.
M. María Barrera Juan.
M. María Garau Llompart.
M. Margarita Clar Salvá.
M. Mª Concepción Salvador Rubio.
M. Josefa Siquier de la Peña.
M. Mª Concepción Salvador Rubio.
M. Jerónima Oliver.
M. Isabel Gelabert Sansó.
M. Juana Ana Mercant Mas.
M. Mª Desamparados Gregori Gregori.
M. Victoria Mir Vanrell.
M. Angeles Beny Montañana.
M. Mª Jesús Terrasa Ferrer.
M. Carmen Campo Eguizabal.
M. Rosa Camús Novella.
M. Emilia González García.
M. Belén Delabat Fernández.

RELIGIOSAS DE PUREZA DE MARÍA NACIDAS EN ONTINYENT

Vicenta Bas Espí
Regina C. Casanova Albert.
Mª Concepción Alcaraz Campos.
Cándida Torró Nadal.
Amalia I. Martínez Reig.
Mª Carmen Buchón Tortosa.
Emilia Torró Carratalá.
Mª Desamparados Pla Soler.
Elena Sempere Ferrero.
María Sempere Campos.
Mª Asunción Sarrió Soler.
Antonia Fité Pastor.
María Morant Salvador.
Mª Isabel Iborra Irlés.
Mariola Revert Revert.

Al igual que hoy, hace un siglo, los padres que optaron por el Colegio Pureza de María conocieron a través del proyecto educativo la instrucción y educación que en él se impartía. Por ser una fuente de estudio y comentario para el conocimiento de la formación de la mujer así como de la época, traemos el Proyecto Educativo del Colegio Pureza de María correspondiente al curso 1900-01

COLEGIO
DE LA
Pureza de María Santísima
BAJO LA DIRECCION
DE LAS HERMANAS DEL MISMO NOMBRE.
ESTABLECIDO
EN LA VILLA DE
ONTENIENTE.

COLEGIO

DE LA
PUREZA DE MARÍA SANTÍSIMA

BAJO LA DIRECCION DE LAS HERMANAS DE ESTE NOMBRE
ESTABLECIDO
EN
ONTENIENTE.

PROSPECTO.

Se impone cada día más la tendencia á generalizar y ensanchar la educación é instrucción de la mujer, como uno de los factores indispensables en el mejoramiento de nuestras condiciones sociales y nacionales. La orientación pedagógica de esta tendencia se dibuja con toda precisión hacia el carácter práctico y útil, como fin, y hacia el sistema intuitivo y gráfico, como medio. Reconócese asimismo la necesidad de rectificar el vicio tradicional en la educación é instrucción femeninas, en las que se ha venido atendiendo con

2

preferencia á los estudios y trabajos que se dirigen principalmente al desarrollo de la imaginación y del sentimiento, que, por cierto, no necesitan ser fomentados sino simplemente dirigidos en la mujer, descuidando en cambio los que van encaminados á esclarecer la inteligencia y vigorizar el juicio.

No nos proponemos formular aquí vanas promesas ni exponer aparatosas teorías con motivo del nuevo Establecimiento de cultura para la mujer que ofrecemos al público: sería inoportuno y no daría el resultado que nos propusiéramos. Diremos tan solo, que hemos conocido el Instituto de Hermanas de la Pureza de María Santísima, hemos podido apreciar de cerca su sistema, su espíritu, sus éxitos, y esto nos permite asegurar que sobre la base de la más acendrada y sólida piedad y del reflexivo conocimiento de la verdad cristiana, cual cumple á un Instituto religioso, saben dichas Hermanas desarrollar gradualmente todas las facultades de la niña y modelar de tal modo su carácter, que resulte el equilibrio apetecido, y ese buen temple de alma tan indispensable en las luchas de la vida, como elemento de la felicidad del hogar y de la acertada educación futura de los hijos.

Lo que á los padres interesa principalmente, después de asegurado el carácter cristiano que ha de tener la educación de sus hijos, es conocer el local en que han de recibirla, los ramos de enseñanza que la han de constituir, la competencia del personal docente, los medios de educación y las condiciones de admisión de las alumnas, de todo lo cual pasamos á tratar.

LOCAL

En la parte más sana de la población, junto á la iglesia denominada vulgarmente "Ermileta", con la que tiene comunicación interior, su punto elevado que recibe de lleno los aires embalsamados de la vecina montaña, se ha construido expresos un edificio capaz y convenientemente distribuido con huerto y patio adjuntos, aguas abundantes y luz eléctrica. Todos los departamentos pueden satisfacer á los mas exigentes en punto á luz y ventilación.

RAMOS DE ENSEÑANZA

Conocimientos ó asignaturas.—Como base de toda educación y de todo conocimiento, se enseñará la Religión y Moral, y como asignatura preferente el idioma castellano, hablandolo siempre y estudiando con detención la Gramática. Además, distribuidas en cinco años, se enseñaran científicamente: Lectura, —Caligrafía, —Historia Sagrada, —Aritmética —Geometría,

3

—Geografía, —Historia universal y de España, —Elementos de Literatura, —Lógica, —Física, —Química é Historia Natural, —Dibujo lineal aplicado á las labores, —Economía é Higiene domésticas —y Trabajos manuales.

Labores.—Las que se enseñarán son: desde la de hacer calceta y costura, hasta lo más difícil y delicado; remendar, zurcir, cortar y coser á mano y á máquina toda clase de prendas interiores, de vestir y trajes de señora; bordar en blanco, felpillas, tapicerías, abalorios, oro, litografía y sadas; hacer diferentes aplicaciones del punto de media y de guiso, mecamé, blondas, objetos de pasamanería y de cabellos, flores y frutas artificiales y cuanto de utilidad, adorno y capricho introduzca la época.

Clases especiales.—La Música, Dibujo, Pintura y Francés constituirán clases especiales que se darán á petición y cuenta especial de los padres ó encargados.

Práctica de quehaceres domésticos.—A petición de los mismos padres ó encargados se dedicará á las alumnas á los quehaceres domésticos, como guisar, lavar, planchar, preparar dulces, pastas, conservas, etc.

COMPETENCIA DEL PERSONAL

Dedicando el Instituto única y exclusivamente á la enseñanza y educación de las niñas, reúnen las Hermanas de la Pureza las condiciones de vocación y formación adecuada de su espíritu para el caso; y en cuanto á su competencia científica, literaria y pedagógica cuentan todas ellas con el título académico, que certifica su aptitud para el ejercicio del magisterio.

MEDIOS DE EDUCACION

Desarrollo físico.—Por medio de ejercicios, juegos, recreaciones y paseos se procurará facilitar la circulación general de la sangre, favorecer el movimiento nutritivo y desarrollar el sistema muscular. Una prudente distribución del tiempo permitirá alternar el recreo con las clases, labor y estudio, contrarrestando de este modo los inconvenientes de la vida sedentaria y de la sobreexcitación del sistema nervioso, que pudiera producir un defectuoso régimen escolar.

Alimentación.—Los manjares serán sanos y abundantes. Se dará chocolate para desayuno; sopa, cocido, un plato y postre para comida; merienda por la tarde, y dos platos y postre para cenar.

Emulación.—Para fomentar en las alumnas el amor á la virtud y al trabajo, se emplearán la dulzura y los medios que se juzgue más convenientes

para excitar la emulación, como son: notas, preferencias en los puestos, diarias ó semanales; distinciones y honores que se concederán mensualmente; exámenes trimestrales, y diplomas, coronas y medallas que se distribuirán á fin de curso.

Formación del carácter:— En todo lugar y á todas horas estarán vigiladas las alumnas por las HERMANAS, quienes trabajarán en inculcarles la franqueza, libertad y confianza que toda joven bien educada debe tener, sin traspasar los límites del respeto, en el seno de su familia, y principalmente con sus padres. Se procurará persuadirlas de que no pueden hallar la propia dicha, sino consiguiendo con sus esfuerzos labrar la de los que las rodean.

CONDICIONES DE ADMISIÓN

Personales:—Para ser admitida una alumna deberá presentar su partida de Bautismo, estar vacunada y no sufrir enfermedad alguna habitual ni contagiosa.

Económicas:—Pensionistas. La anualidad del curso escolar, que empezará el 15 de Septiembre y terminará el 15 de Julio se pagará por mitades en Septiembre y Febrero á razón de 45 pesetas mensuales

Las mediopensionistas abonarán. 25 » »

Las externas 5 » »

Las CLASES ESPECIALES se abonarán por separado con los siguientes honorarios:

Solféo 2'50 pesetas mensuales

Piano 5'00 » »

Dibujo 5'00 » »

Pintura 7'50 » »

Francés 5'00 » »

En caso de enfermedad ligera correrá por cuenta del Establecimiento el Médico, pero no las medicinas.

EQUIPO

Deberán las pensionistas traer el siguiente:

Un colchón de 1'80 metros de largo por 0'90 de ancho.

Una almohada de 0'85 de largo y 0'45 de ancho.

Dos cubrecamas blancos y el abrigo necesario.

Seis sábanas } proporcionadas á las dimensiones indicadas.

Cuatro fundas }
Un cuadro y crucifijo, según modelo.

Una alfombrilla.

Cuatro toallas.

Cuatro servilletas.

Dos sacos para la ropa sucia.

Un cajón con peines y cepillos.

Otro cajón para labor.

Un cubierto de plata, cuchillo y abrazadera, todo ello con las iniciales de la alumna y el número de órden que le corresponda

Un uniforme completo y la ropa necesaria para su uso.

El Establecimiento proporcionará á las alumnas cama-somier y pabellón, jofaina, patanganero y sillas, abonándose por todo ello 30 pesetas por una sola vez á la entrada.

Las medio-pensionistas deberán traer:

Un cajón para labor según modelo.

Servilleta.

Cubierto de plata, cuchillo y abrazadera, todo mareado, como las pensionistas.

Uniforme completo.

Silla según modelo.

Las medio-pensionistas permanecerán en el Establecimiento desde las 8 de la mañana hasta las 7 de la noche y se les dará comida y merienda, como á las pensionistas.

Las externas estarán en local separado y permanecerán en el Colegio tres horas por la mañana y tres por la tarde.

COMUNICACIONES EXTERIORES

Visitas:—Los padres y encargados podrán visitar á las pensionistas los domingos por la mañana, desde Pascua á todos Santos, y por la tarde, de Todos Santos á Pascua.

Salidas:—Todos los meses se permite á las alumnas un día de salida, á juicio de la Madre Rectora. Pueden salir también en sus días y en los de sus padres, en los que median desde el 20 de Diciembre al 2 de Enero y desde el Viernes Santo al Domingo de Cuasimodo.

Correspondencia:—Cuántas cartas reciban ó dirijan las colegialas serán previamente leídas por la Madre Rectora.

Parte á los padres ó tutores:—Cada mes se dará cuenta á los padres

del comportamiento, aplicación y aprovechamiento de sus hijas, y á fin de curso, de las notas y distinciones que hayan obtenido. Se les avisará inmediatamente, en caso de enfermedad. Cuando habitualmente fuesen necesarios medios de rigor, para la educación de una alumna, ó ésta cometiese alguna falta grave de irreverencia, inmoralidad, ó insubordinación, no podría permanecer en el Establecimiento y se avisaría oportunamente á los padres ó encargados para que la retirasen del Colegio.

Incomunicación:—La habrá completa entre pensionistas y medio-pensionistas y externas.

La Vila. Arc de Sant Pere - 50.

TREBALLS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'ONTINYENT – LA VALL D'ALBAIDA, DURANT 1998.

AGUSTÍ RIBERA

EXCAVACIONS I PRINCIPALS INTERVENCIONS DE CAMP.

1)- Excavació Arqueològica de Salvament: C/ Sant Pere – 50. La Vila. (Ontinyent).

Dates treball de camp: maig - juny 1998.

Direcció: Ignacio Hortelano & A. Ribera.

Aquesta actuació estigué motivada per les obres de rehabilitació en aquesta casa del barri de la Vila, davant la necessitat d'obrir unes xanques per a recalçar fonaments. D'antuvi, l'interés de la intervenció es redoblava per ubicar-s'hi un gran arc diafragmàtic, possiblement del segle XIV, així com per situar-se a la vora d'un nucli de sitges andalusines documentat en intervencions anteriors.

Degut a les nombroses tasques que atendre del servei, així com a l'escàs pressupost de l'obra, s'aconseguí que des de la Direcció General de Patrimoni, de la Conselleria de Cultura, s'encomanara la direcció tècnica del treball a l'arqueòleg I. Hortelano, amb la col·laboració d'aquest Museu, participant el personal del mateix (A. Garcia, J.M. Belda), inclòs el voluntari X. Aguilera.

En total es realitzaren quatre cales, tres d'elles a l'interior de l'edifici i l'altra en el patiet exterior, cadascuna de mesures diferents.

S'aprofundí en totes elles fins arribar al terreny natural, sense sobrepassar pràcticament en cap cas el metre de profunditat.

Els resultats, tant a nivell d'estructures documentades com de materials recuperats, foren bastant més pobres del que cabria esperar degut, entre altres, als successius arrasaments i alteracions dels subsòl, fins a èpoques ben recents. Així i tot es pogueren constatar diverses fases d'excavació i amortització de sitges, totes elles de cronologia medieval andalusina, bé que molt parcialment documentades -restes de 3 sitges, en total. Els nivells per sobre de les amortitzacions de les sitges, que deuriem correspondre a presumptes edificacions relacionades amb la construcció de l'arc -anteriors al s. XVI- es constataren molt malament, mentre que l'ocupació privada de l'espai que deuria ser públic -arc d'accés al pas de ronda de la muralla?- amb

construcció de l'habitatge actual, deu situar-se cap al segle XVII o inicis del XVIII. Per últim es testimoniaren altres restes més recents: desaigüe al clavegueram, en tubs ceràmics, paviments d'empedrat, abocador de materials quasi contemporanis, etc. Com a curiositat indicar l'aparició, en els nivells antics, d'un conjunt d'ossos que una vegada analitzats pel Dr. F. Gómez Bellard, corresponen a un fetus d'uns set mesos i mig, llunars, que sembla suggerir el naixement d'un setmesí ja mort o que morí poc després de nàixer.

(Dades parcials, extrems de l'Informe - Memòria).

2)- Excavació Arqueològica de Salvament: Necròpolis andalusina: L'Alba – III. (Ontinyent).

Dates treball de camp: octubre - novembre 1998.

Direcció: A. Ribera.

Per part dels serveis del Museu Arqueològic d'Ontinyent es va realitzar una excavació arqueològica de salvament a la partida de l'Alba, situada al terme d'Ontinyent, aproximadament a 1,5 km. al SW. del nucli urbà, on van aparèixer uns enterraments humans.

La realització d'aquesta excavació va estar motivada per l'aparició de les restes al desmuntar una riba, mentre es feia l'ampliació d'un accés, a l'interior d'una parcel·la. Els propietaris donaren avís a d'aquest Museu, pel que, una vegada verificat l'interès de la troballa, i éssent factible la realització d'una actuació arqueològica que salvava i documentava les restes abans de la prosecució de les obres, se sol·licità la corresponent autorització a la Direcció General de Patrimoni, de la Conselleria de Cultura.

Obtingut el preceptiu permís i comptant amb la bona disposició oferida en tot moment pels propietaris -Germans Llopis "Casa Joaquín", s'iniciaren els treballs d'excavació, comptant amb personal del Museu i amb l'ajut del col·laborador voluntari en Xavier Aguilera.

Aquests van consistir en la documentació prèvia de les restes que afloraven al tall deixat per la màquina excavadora, en principi corresponents a tres tombes, així

com la seua excavació arqueològica i alçament de les restes òssies per al seu posterior estudi antropològic i de paleopatologies.

Les tombes estaven excavades al terreny natural, en fosses simples amb cobertura de lloses, separades entre elles per uns 4 mts. de distància i trobant-se aproximadament entre 0.50 i 1 m. de profunditat del nivell del bancal que havia sigut desmuntat.

Encara que van ser seccionades longitudinalment, aproximadament per la meitat del cos, el nivell de conservació de l'estructura òssia in situ permetia observar perfectament l'orientació i la disposició del cos que es repetia en tots els casos, essent soterrats en decúbit supí lateral dret, extesos de NE. a SO. amb el cap al SO. i amb el rostre mirant al SE. Segueixen, per tant i molt clarament, el ritus islàmic d'enterrament. Els tres cossos documentats pertanyen a individus adults, d'aproximadament entre 1,50 i 1,70 m. d'altura, però una de les fosses contenia doble sepultura, una al davall corresponent a un adult i una altra superior, clarament separada de l'anterior per la cobertura de pedres, que corresponia a un xiquet. Aquesta associació no deu ser fortuïta, donada la baixa densitat observada a d'aquest cementeri, pel que és molt probable que hi existisca alguna relació entre ambdós inhumats, bé siga de parentesc directe, bé de circumstàncies o causa de la mort, etc.

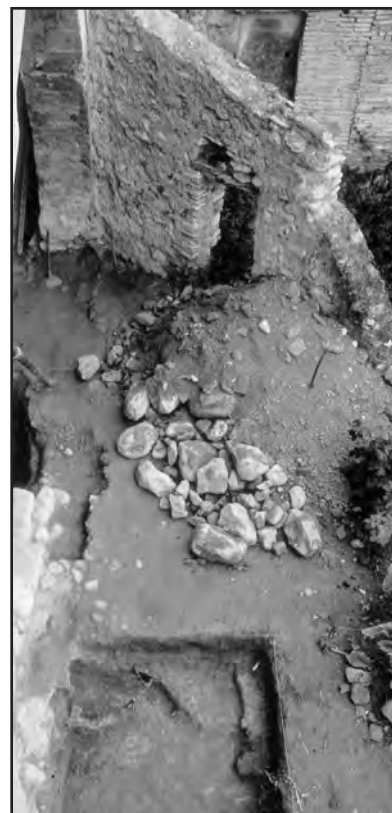
En cap cas es va constatar l'existència d'aixovar funerari, com d'altra banda és normal en les necròpolis andalusines. Però per alguns menuts fragments ceràmics, apareguts a l'embolcall de les tombes i per altres diverses observacions, podem datar la necròpolis en un moment avançat de l'època medieval andalusina, concretament cap als segles XI-XII.

D'aquest cementeri no teníem antecedents verificats, sinó alguna notícia d'haver aparegut, fa una vintena d'anys, algun enterrament fent unes obres, a uns 25 m. al NE. del lloc ara localitzat, a la qual cal afegir altra informació d'última hora - D. Joan Castelló- per la qual sabem que també van aparèixer enterraments fent els fonaments d'una nau -ampliació de la paperera l'Alba- a uns 75 m. al NO, cap als anys quaranta del present segle.

L'anàlisi antropològic de les restes humanes aparegudes, realitzat pel Dr. F. Gómez Bellard, assenyalava, entre altres dades, que les tres tombes d'adults corresponen, en tots els casos, a dones, dues d'elles d'uns 23 anys i l'altra de més de 35 anys, d'una altura al voltant d'1,50 m. i amb traces de possible origen racial nord-africà -berber?-. L'esquelet infantil corresponia a un xiquet d'uns 6 mesos d'edat.

Amb tot, es pot dir que ens trobem amb un cementeri que ocupa una àmplia àrea, tot i que de baixa densitat, que correspondria a una alqueria andalusina no citada per les fonts documentals però de la que hi ha certa tradició local -Sanchis Esparza- i que es situaria a les rodalies de l'actual casa de l'Alba.

Aquesta necròpolis s'ha designat amb el nom de Alba III, per a distinguir-la d'altres llocs de la zona on s'han efectuat troballes arqueològiques, sobretot d'època ibèrica, però també romanes, si bé d'escassa entitat, resultat de la desfeta continuada a l'haver-se transformat constantment el territori, el que no lleva que puguen quedar alguns racons amb restes parcials soterrades i que puguen aflorar en qualsevol obra de remoció de terres en tota aquesta àrea de l'Alba.

La Vila. Sant Pere - 50.

3)- Excavació Arqueològica de Salvament: Jutjats Vells. (Ontinyent).

Dates treball de camp: abril – maig de 1998.

Direcció: A. Ribera.

Durant l'any 1998, a l'estar realitzant-se treballs arquitectònics previs de cara a la rehabilitació per a la instal·lació de l'exposició del Museu Arqueològic (projecte arquitectònic), davant la possibilitat d'obrir una nova porta per a resoldre diversos problemes d'accessibilitat, etc, es va veure la necessitat de realitzar algun sondatge avaluatori per tal de conèixer la natura dels terrenys sota el paviment, en una part de la planta baixa de l'edifici.

Tot i que per la situació topogràfica del lloc -a molt baixa cota i fora del recinte murat medieval- i d'acord amb la informació pre-existent, no era d'esperar l'aparició de restes estructurals ni de nivells de rebliment de gran interès, decidírem, no obstant, sol·licitar autorització a la Direcció General del Patrimoni Artístic, per tal de realitzar uns sondatges avaluatoris.

Els treballs es dugueren a cap bàsicament entre l'1 d'abril i el 12 de maig de 1998. Intervingueren en ells les següents persones: Albert García (operari del Museu), Paco Esteban (cedit pel departament d'Obres), Xavier Aguilera (col·laborador voluntari) i Joan Manuel Belda Sanchis (estudiant d'arqueologia, col·laborador).

L'Alba III. Necròpolis andalusina.

Si bé en principi cabia la possibilitat de realitzar dos sondatges, al remat únicament es realitzà el sondatge I, amb el qual vam creure suficientment documentada tota la seqüència del subsòl d'aquesta sala. S'excavà seguint nivells horitzontals arbitraris, procedint-se a identificar les nombroses unitats estratigràfiques reflexades als talls. A pesar de contactar amb els estrats naturals a poc més de 3 m., degut al fort cabussament que sofrien, es va seguir aprofundint fins a 4,5 m. per tal d'obtenir una seqüència suficientment completa.

La realització d'aquesta breu actuació arqueològica ens va permetre conèixer la composició del subsòl d'una part de l'edifici; part a priori susceptible de ser transformada cabdalment, per les necessitats inherents al nou ús de l'edificació.

Des del punt de vista arqueològic es va constatar l'existència d'un potent terraplenat, de més de 4 m. d'espessor. Aquests reblits, composts bàsicament de terres i tota mena de deixalles, domèstiques i restes d'enderrocs -sobretot-, obedirien a la finalitat d'aconseguir una determinada cota on els convindria situar el sòl i paviment.

L'estudi documental realitzat acompanyant la intervenció va ser fonamental per a a comprendre l'evolució de l'edifici així com per a tractar d'esbrinar el moment concret dels reblits constatats al sondatge. Segons es pot despendre de la documentació històrica, es deurien realitzar bé a l'inici de l'obra -és a dir : cap a 1576-80, segons sembla-; bé durant la part més important de les obres -cap a l'any 1599. En qualsevol cas s'ha d'encaibir dins les dates extremes de 1575-1611, coincidents, d'altra banda i de manera àmplia, amb el que ara sabem dels poc rellevants materials arqueològics exhumats.

Es va comprovar la inexistència d'estructures en aquest subsòl, així com la natura dels reblits, amb materials molt escassos, parcials, altament fragmentats, i d'escàs valor o interès arqueològic.

Pel que fa als nivells geològics identificats, són materials d'al·luvió -arenas, graves-, d'escassa consistència, dipositats allí per les avingudes del barranc de Sant Jaume. En cap cas va aparèixer el tap -marga miocena.

(Dades parcials, extrems de l'Informe - Memòria).

4)- Excavació Arqueològica de Salvament: Sitges andalusines: L'Era. (Carrícola).

Dates treball de camp: Desembre 1998-Gener 1999.

Direcció: A. Ribera.

A l'estar realitzant-se transformacions a uns bancals, en el terme de Carrícola, van aparèixer, en els darrers mesos de l'any, uns forats o pouets dels que es desconeixia la seua existència. Gràcies a l'avis del propietari dels terrenys Sr. Lluís Blasco, es van poder realitzar treballs d'excavació arqueològica i documentació de dites estructures subterrànies.

L'Alba III. Necròpolis andalusina

Obtinguda la preceptiva autorització de la Direcció General de Patrimoni, de la Conselleria de Cultura, s'iniciaren els treballs, que es van allargar més del previst, comptant amb el personal del Museu i amb l'ajut de diversos col·laboradors voluntaris (Xavier Aguilera, Toni Conca, etc.).

En total es van poder documentar fins a cinc sitges, tot i que d'una d'elles sols quedava la base. Però d'altres encara conservaven fins i tot algunes de les lloses de pedra de la coberta, trobant-se majorment buides al seu interior. Pel que fa a la seua forma, eren de planta circular i secció troncocònica, amb la boca

més estreta -variable de 40 a 130 cm. de diàmetre- que la part interior, de dimensions majors -amb mesures variables entre 130 i 180 cm. Una d'elles era prou diferent, amb boca rectangular que donava accés a una cambra de majors dimensions, amb planta ovalada i secció rectangular de 3 m. de llarga per 1,60 m. d'alta. En aquest cas és probable que es tractara d'un celleret, amagatall o refugi, més que d'una sitja propiament dita.

Com és sabut, l'ús fonamental d'aquestes estructures subterrànies era el de contingre sòlids, normalment les reserves de gra -blat- d'una determinada comunitat. En cap moment s'han pogut localitzar restes de cases o altres estructures d'habitació associables a d'aquestes sitges. No obstant això el registre arqueològic atestat -fonamentalment restes ceràmiques pertanyents a vasos de cuina, amb un altíssim grau de fragmentació- ha sigut suficient per a emmarcar-les cronoculturalment, corresponent a època medieval andalusina i concretament -segons una primera avaluació-, als segles XI-XII, allargant-se potser a principis del XIII. Es tractaria, molt probablement, dels graners de l'alqueria andalusina de Carrícola, que deuria estar molt propera i, per tant, a les immediacions de l'actual nucli urbà de Carrícola.

Restes d'aquest tipus de sitges, o molt paregudes, i del mateix moment -època andalusina o islàmica- se'n tenen localitzades a moltes poblacions de la comarca: Agullent, Bocairent, Fontanars dels Alforins, Llutxent, Ontinyent, etc., pel que poden considerar-se com unes estructures molt habituals en aquella època.

ALTRES ACTUACIONS A LA COMARCA:

- Seguiment obres barri medieval Bocairent.

Assabentats de les obres que estaven realitzant-se al barri medieval de Bocairent, informarem a Conselleria de la necessitat que s'hi realitzara almenys un seguiment arqueològic, donat el caràcter de les mateixes així com l'interés -d'especial rellevància per a nosaltres, per si es podia documentar alguna traça fefahent del poblament andalusí al casc urbà-. Després de succesives visites i reunions amb el Cap de

Servei -Sr. Morote-, l'Ajuntament -Sr. Aparellador Mun., Sr. Regidor d'Urbanisme- i l'empresa Saica -Intagua, quan ja estava tot a punt per iniciar els treballs, que hauria de dirigir en J. Pascual, sembla que per imperatius de l'IVVSA, es desestimà la nostra proposta, optant-se per realitzar, segons sembla, un seguiment de baixa intensitat.

- Prospecció Arqueològica Ordinària "Coves Artificials (Finestres de Cingle), en la Capçalera del Riu Clariano -o d'Ontinyent-". 5ª Campanya.

Degut a l'excés de feina en tots els talls, i malgrat haver sol·licitat els permisos corresponents, amb molt de pesar ens veiérem forçats a renunciar (o aplaçar per uns anys) aquesta actuació, la única que no obedeix a la pròpia gestió -urgències, salvaments...- i singularment d'investigació, que tracta de portar endavant aquest Museu.

- FUSSET.

D'entre els diferents informes elaborats, molts d'ells amb poc a veure amb l'arqueologia, potser convé esmentar el realitzat sobre l'edifici de Fusset, ja que per força li haguérem de dedicar un cert temps, per a la seua mínima documentació -fotogràfica, dimensional, històrica... així com posterior extracció d'algunes mostres, de rejets, de paviments, etc. Vista ja la direcció que prenen les circumstàncies, que acabaren (a pesar del nostre informe -i altres- favorable al manteniment d'almenys una part de l'edifici, com a mínim la torreta), amb la decisió final d'enderrocar totalment l'edificació.

PROSPECCIONS, INSPECCIONS, EIXIDES DE CAMP...

Treballs majorment destinats a obtenir informació -planimetria, fotogràfica, morfodescriptiva-, o comprovació estat jaciments, o per obres, avisos, etc. No comporten accions modificadores. Les dades són orientatives.

Total dins del Terme :62.
Total de la Comarca:45.
Extracom:25.
Núm. total d'eixides, prospeccions, etc..... **132.**

Ontinyent: 62: C/Arquebisbe Segrià. Salt del Bou, Molí la Costa, Rotonda ITV. Alt de Cals Frares. Fusset (5). C/Sant Pere 50 (10). Can Fernando. Borràs de Baix. La Caseta Mora. Assut de Borràs de Baix. Jutjats Vells (10). Balones Dipòsit Duaner. Benarrai Nord. Borràs de Dalt nw. La Font de la Teula. Barranc Tarongers, Fca. Julians, Abric Creu. C/ Eixea - 3. Campanar Sta. Maria (2). Bancalets Tia Febra. La Bola -xanques- (4). Camí de les Monjes - I. L'Alba - III (9). La Ploradora, Casa Peres - S-. Santa Maria -voltes-. Tirador -N. Finca Sant Vicent. Caseta la Penya. Casa Baixa. Casa Otos. Torre Marcos.

Agullent: 5. Pepelillo - Els Novals(2). La Canaleta (2). Serra Divs. **Aielo de Malferit: 1:** Altet de Purçons. **Albaida: 1:** Llotgeta. **Bèlgida: 2:** Caseta del General. Zona Font Freda. **Beniatjar: 1:** Diversos vessant Benicadell. **Benigànim 1:** La Torreta. **Bocairent: 9:** Cabeço Montserrades, Barri Medieval (5) Pont B. Canyaret. Barranc d'Alpadull. Les Dotze. **Carrícola: 13:** L'Era. Divs. **Fontanars dels Alfo-**

Carrícola, l'Era. Treballs d'excavació.

rins: 5: Pla Mallaura. Ca Micó. Ca Pastor. La Sort. Camí Mallaura.
L'Olleria: 3: El Vint-i-cinc (2), Castellet del Porquet. **El Palomar: 3:** Castellet Carrícola. Zona Serra.
Quatretonda: 1: Alts Camí de la Serra.

Altres: **La Font de la Figuera** (6). **Alfafara** (2). **Moixent** (4). Extracom. etc. : 13.

TREBALLS TALLER I GABINET. (Línies principals).

1)- Taller-Laboratori: Neteja i siglat (ocasionalment consolidació) conjunts ingressats, tant els procedents d'excavació, com els de prospeccions, donacions, etc. Separació, classificació, casat... Preparació per a restaurar...

Per diferents restauradors professionals enguany s'ha procedit a la restauració de diverses peces que ho necessitaven més urgentment (per un valor de 535.000 pts.), materials metàl·lics, ceràmica i pedra.

2)- Gabinet: Avanç -molt escàs- en inventariat conjunts i ajust planimetries a net, d'excavacions anys anteriors. Arxiu fotogràfic. Redacció Projectes divs., informes preliminars, memòries, tràmits legals, intercanvi publicacions, correspondència...

INGRESSOS DE MATERIALS.

NÚM. CONJUNTS.	Total.
Excavacions de salvament	— — 74.
Prospeccions pròpies	— — — 59.
Entreges/donacions de particulars	- 11.
Dipòsits de particulars	— — 00.
Totals	144.-

Prehistòria: 4%. Ibèric: 5%, Romà: 6%. Andalusí: 29%. Medieval gral.: 28%. Postmedieval, indet. i altres: 28%.

Obs.: La valoració és aproximada. Els conjunts són enormement variables, tant pel que fa al nombre de peces o fragments com en la qualitat o interès dels mateixos.

DIVERSOS, DIFUSIÓ.

1)-Publicacions:

* “Quadre-resum Actuació Servei Arqueològic d'Ontinyent 1996”.

Alba, núm.12. Ontinyent. pp. 243-249.

* “Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent y la Vall d'Albaida occidental (i III). Anàlisi i consideracions”. (Amb J. Pascual Beneyto). *Alba, núm.12.* Ontinyent. pp. 25-78.

* “Un conjunto de materiales inéditos del Neolítico antiguo, procedente de la Cova de la Sarsa”. (Amb J. Pascual Beneyto). XXIV Congreso Nal. Arqueología. Cartagena.

* “Els abrics de la Creu, la Monja i la Fos. Tres estacions amb pintures rupestres esquemàtiques en la capçalera del riu d'Ontinyent”. (Amb Mª F. Galiana i P. Torregrossa). *Sagvntvm* - 31. València. pp. 89-97.

2)- Assistència cursets, congressos, etc.

- Assistència al llarg de l'any, al Master en Gestió i Conservació del Patrimoni Cultural (Universitat de València) presentant al final el Projecte del Museu Arqueològic d'Ontinyent - la Vall d'Albaida.

- Conferències i exposicions diverses Arqueologia P.V.

3)- Diversos.

- Divs. notes de premsa. - Atenció consultes, visites divs. estudiants, llicenciats univ., col.legis, BUP, FP, particulars, etc. - Intern. Ajunta. No comptab.

ENTRADES DE PUBLICACIONS.

Llibres i revistes entrats en la biblioteca auxiliar en 1998.

Per Intercanvi. Per Compra. Total.

Nombre.... 87. 56.- 143.-

Núm. total acumulat (31-12-98). 1.327.-

ALTRES DADES.

Ptda. pressupostària: 51300 45300 22608, (Manteniment i despeses ordinàries); C^o In.: 2.000.000.- Executat. Subvencions (Conselleria Cultura): Sol·licitat ajut de 424.903 pts. per adquisició i instal·lació de diversos complements informàtics i altres materials (adequació magat-

zem, etc.). Concedit: 000 pts. Sol·licitat ajut de 720.000 pts. per a realització Inventari i informatització dades amb S.V.I., diversos conjunts. Concedit: pts: 720.000. Sol·licitat ajut de 475.000 pts. per a la restauració de diversos materials arqueològics. Subvenció concedida: 000 pts.

Personal: Durant els mesos d'estiu s'ha comptat amb l'ajut del becari Srs. Joan Manuel Belda, estudiant de 5é curs de carrera, mitjançant el Conveni de l'Ajuntament amb l'ADEIT- Universitat de València. També s'ha comptat amb l'ajut desinteressat d'Eva Sanz, per a determinades tasques així com del col·laborador voluntari Xavier Aguilera, qui ha treballat tan assíduament com si fóra personal propi, al llarg de pràcticament tot l'any.

AGRAÏMENTS.

Reconeiximent especial, per les seues entregues i donacions de materials arqueològics per al Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida als següents senyors: J. Pascual Beneyto, Manuel Albuixech, Tomàs F. Bordera, Luis C., Maria Albuixech i Xavier Aguilera.

De la mateixa manera hem d'expressar la nostra gratitud a tot el grup de col·laboradors i informadors del Servei Arqueològic, tant als locals com als de la Comarca, senyors: Salvador Guerola, Rafel P. Vidal, Ximo Grau, T. Conca Ferrús, R. Domènech, R. Ballester, Manuel Albuixech, M. Sayas, Mª Jesús Juan, T. Bolea Brossed, Mariló Sans, Josep Sanchis, Tomàs F. Bordera, Miquel Vidal, Vicent Llin, Joan Olivares, Jordi Belda, Remei Arevalo, Ramon Juan, Francesc Alberca, Abel Soler, J. Gómez Navarro, Rafael Sanchis, Josep Ferre, Vicent Rico, J. C. Soler, J. Castelló Dolz, T. Olcina, B. Alvarez, R. Molinero, Enric Ferrero, V.L. Galbis, J. Albinyana, C. Guerola, X. Aguilera, Joan Camarena, entre altres.

EL MAGISTERI ONTINYENTI A L'ÈPOCA MODERNA

ALFRED BERNABEU I SANCHIS

En aquesta època la formació educativa dels ontinyentins comptava amb poques expectatives de futur; la màxima llatina “*primum vivere, deinde filosofare*” es complia a la perfecció. No tenim coneixement del nivell real d'alfabetització de la població d'Ontinyent, però sí en tenim alguns indicis que mostren un alt grau d'analfabetisme. A títol d'exemple podem constatar com les actes de l'any 1652 informen que dos dels jurats extrets de les bosses insaculatòries, els màxims representants municipals, no sabien escriure. La seua condició d'il·letrats dificultava el govern de la vila; però no era impediment per a ser inclosos en les restringides llistes municipals a les quals sols podien accedir una minoria, ja que als candidats se'ls demanava un patrimoni personal de més de 1.000 lliures. ⁽¹⁾ L'escolarització del jovent no era habitual i els estudis superiors —el batxillerat— menys encara. Per això no és d'estranyar que l'historiador H. Kamen comentara el difícil camí que havien de seguir els que volien continuar estu-

diant una vegada superat l'ensenyament de les primeres lletres:

“La educación elemental en las clases populares iba seguida de la escuela de gramática, en la que la gramática enseñada era, por supuesto, la latina. En el siglo XVII casi cada población de tamaño apreciable (de 500 o más vecinos) contaba con su propia escuela de latinidad. Los padres ambiciosos de zonas sin tal escuela debían enviar a sus hijos fuera de su pueblo”. ⁽²⁾

La procedència social i geogràfica dels docents ontinyentins

L'ajuntament d'Ontinyent, com en tantes altres poblacions valencianes, es feia càrrec de les despeses ocasionades per l'escola municipal. Aquestes principalment consistien en el pagament dels salaris als mestres. Les fonts documentals ens mostren com bona part dels professionals docents, que ocuparen plaça al llarg dels segles XVI-XVII, eren forasters. La immensa majoria d'ells, persones laiques, però en les

darreries del XVII trobem professors provinents dels convents de “Sant Domingo” i de Sant Francesc.

En el segle XVIII els jesuïtes foren els continuadors en la tasca docent tal i com podem constatar en el contracte signat entre ells i les autoritats municipals. En aquell manuscrit notarial de 1747 es feia constar que, per un salari de 70 pesos, els jesuïtes proporcionarien dos professors: un per l'aula dels minyons i altre destinat als majors. ⁽³⁾ Hem d'assenyalar que l'orde de Sant Ignasi, instal·lat a Ontinyent des de les primeries del segle XVIII, ja havia intentat establir-se abans sense aconseguir-ho. L'acta del Consell de 15 de gener de 1559 mostra com el pare Batista “gramàtic” portava un permís del Papa per fundar una escola on ensenyar a llegir i escriure a tots de manera gratuïta. Les autoritats accediren a aquesta petició i oferiren la casa de la mare de Déu de Loreto “junt ab un hort i l'era del Regall”. Desconeixem els motius pels quals aquest col·legi no s'establí. Pocs anys més

tard, el 1574, les monges carmelitanes s'instal·laven en aquell habitatge.

Aquestes afirmacions, abans esmentades, no eren exclusives d'Ontinyent. Mª Luz Ortiz, en la seua tesi doctoral, trobava les mateixes circumstàncies geogràfiques i socials en els mestres albaïdins.

La precarietat de treball dels mestres ontinyentins

A la vila d'Ontinyent durant aquest període comptaven amb dos professionals que es dedicaven a l'ensenyament: un impartia classes de gramàtica, l'altre era el mestre de "llegir y escriure", és a dir, de beceroles. Respecte al primer d'ells la documentació ofereix més dades i informacions que no pas del segon: tots dos tenien en comú els baixos salaris que cobraven de les arques municipals.

En efecte, al llarg de l'estudi de les actes de "Consells" observem un cíclic i repetitiu comportament de les autoritats ontinyentines respecte al sector docent que es traduïa en una contínua fuga a les poblacions veïnes per part d'aquests professionals a causa de l'escàs sou que cobraven. A continuació seguia, altra vegada, la recerca d'altre docent, generalment en el món universitari de la ciutat de València. Veiem alguns exemples d'aquestes reivindicacions salarials que, com hem afirmat abans, conduïen a l'abandonament de la "cathedra" ontinyentina per altres de millor remuneració.

La primera mostra de descontent es troba datada en setembre de 1517. El salari del mestre de gramàtica era de dotze lliures i el titular afirmava que "no era content". Volia aconseguir un augment de tres lliures més, és a dir, quinze. No obstant, la primera vacant produïda per abandonament de la plaça es detecta l'any 1552 i això provocà que els jurats plantejaren en el Consell Particular el mal estat en què es trobava la escola de gramàtica

"com aquesta universitat té molta necessitat de mestre de gramàtica, a causa que los estudiants se perden y entenen en jochs a altres, a causa que aquesta Universitat dóna tan poch salary a dits mestres, de deu anys a esta part cascun any se muda son mestre, lo

que redundo en gran detriment dels estudiants e fills de aquesta terra".

Per aquest motiu Gaspar Sancho es desplaçà al "Studi General" per incorporar un professor nou, del qual assegurava haver-se informat de la seua "doctrina, suficiència, bondat e virtut". Existia una dificultat per a la seua contractació: el síndic i representant ontinyentí, pel seu compte, ja li havia promés un salari de vint-i-cinc lliures, és a dir, cinc més que l'anterior titular. Necessitava, doncs, l'aprovació del Consell, tot i que Gaspar Sancho argumentava que la pujada de sou era exigua i que a canvi la vila: "Rebria de son exercici en a pus molta honrra, perquè en saber que la vila y ha mestre docte, vindran moltes persones estrangeres a hojr dit exercici".

Una vegada més, en setembre del 1561, el mestre de gramàtica amenaçà d'anar-se'n a Cocentaina perquè els contestans li prometien uns ingressos de cinquanta lliures. Exigia un augment als jurats a canvi de continuar en la nostra població. El Consell, sense immutar-se, li respongué "que prou competent salari dóna la vila" i que si vol marxar, que no hi havia cap problema, perquè trobarien altre amb l'antic salari.

Els acomiadaments seguiran succeint-se; el maig del 1574 el professor ha marxat pel poc salari. En agost del mateix any el consell general decidia millorar els sous del mestre de gramàtica i puerícia "per la molta falta que fan" encarregant a un particular de contractar-ne un. Novament en agost de 1619, mossén Francisco López exposava a les nostres autoritats municipals que a la ciutat de Villena li havien ofert uns ingressos superiors a les seixanta lliures que cobrava a Ontinyent. Opinava que el sou era clarament insuficient. La contestació per part del Consell, com era de suposar per la mentalitat i actitud reiterada anteriorment, fou negativa. Els jurats respongueren que per eixa paga vindrien altres "mestres de habilitat igual".

Tot just iniciada la guerra de Successió en les nostres terres, les actes municipals ens ofereixen més dades respecte a l'escola de gramàtica. Francisco Gascó, guardià del convent de l'ordre de Sant Francesc, en aquells moments titular de la plaça, es queixava de l'excessiu

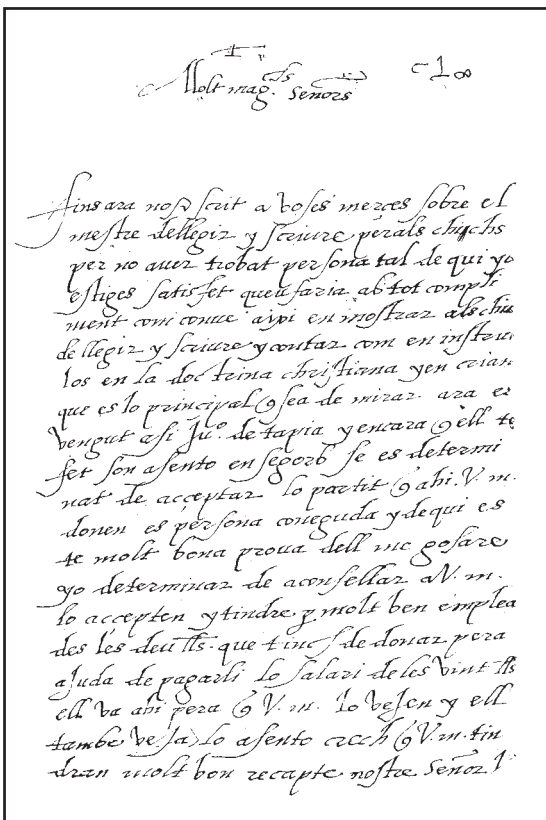
nombre d'alumnes a les seues classes, concretament noranta-sis, dels quals vint-i-nou no eren ontinyentins i "que per ser ser tants los dexeptes no pot degudament enseñar bé a tots". Proposava que foren acomiadats els estudiants forasters i afirmava que d'aquesta forma "els de la terra" aprofitarien millor el temps. Els jurats després "de llarga confabulació y disputa sobre lo proposat, parexent a huns que es indecorós el despedir els llicenciados forasters que vénen de estudiar a la vila, parexent que es llustr y crèdit de ells y embelliment del mestre el que vinguen forasters a estudiar"⁽⁴⁾. Així doncs, van permetre al professor bandejar els alumnes que no treballaren de manera deguda.

L'estudi dels registres de la clavaria ordinària de l'ajuntament, on constaven les despeses i ingressos municipals, ens facilita la coneixença dels salaris que pagava el comú ontinyentí. La trajectòria dels ingressos anuals del mestre de gramàtica ens mostra com aquests augmenten progressivament al llarg del segle XVI: vint lliures en 1549, trenta lliures en 1559, i cinquanta als darrers anys de la centúria. El creixement continuarà a principi de segle -seixanta i després vuitanta lliures- però a partir de 1649, el seu salari, com tants altres, minvarà fins situar-se altra vegada en seixanta.

La situació d'aquests professionals en el segle XVIII no havia millorat, els distints padrons de riquesa, realitzats per al cobrament de l'Equivalent dels anys 1735 i 1782, mostren com aquestes persones no disposaven de cap patrimoni, fet normal i explicable perquè el seu escàs salari continuava sent el mateix: 60 lliures.⁽⁵⁾ La corporació municipal d'Ontinyent continuava gaudint el privilegi de poder nomenar el mestre de gramàtica a la seua conveniència.

El mestre de primeres lletres i la intervenció del bisbe Segrià

Aquest docent cobrava un salari clarament inferior al del mestre de gramàtica. Una vegada més, els registres de la clavaria Ordinària ens mostren la seua remuneració: un salari de 24 lliures anuals a finals del segle XVI, i un augment a inicis de la següent centúria fins als 40 lliures; a les darreries del segle XVII el seu salari era tan sols

de quinze lliures, compensades, probablement, pels ingressos que aportaven els pares dels infants que assistien a l'escola.

També de vegades, encara que amb menys freqüència, succeïa que la plaça de primeres lletres quedava vacant. Inserir en el llibre de "Consells" tenim a la nostra disposició una carta de recomanació escrita pel mateix bisbe Segrià, un fill d'Ontinyent que en aquell temps era íntim col·laborador de la tasca episcopal de l'arquebisbe de València, Tomàs de Villanueva. El prelat coneixia la difícil situació per la qual travessava l'escola primària en no trobar el candidat apropiat. Indicava que era molt important comptar amb un docent que ensenyara els xiquets a llegir i escriure, però sobretot, doctrina cristiana. Proposava com a mestre a J. de Tapia, que aleshores estava ocupat impartint classes a Sogorb; el bisbe contribuï en el contracte amb un donatiu de deu lliures, les quals sumades al salari habitual feien vint: "...és persona coneguda y de qui es té molt bona prova d'ell. Me gosaré yo determinar de aconsellar a vostres mercés lo accepten y tindrè per molt ben empleades les deu lliures que tinc de donar per ajuda de pagar-li lo salari de les vint lliures. Ell va ahí per a que vostres mercés lo vejen y el també veja lo asento".(6) No cal dir que el Consell

Particular acceptà de bon grat la recomanació de Sa Il·lustríssima i, és clar, també la subvenció pecuniària del bisbe.

Una mostra de la lamentable situació econòmica del mestre de primeres lletres la podem constatar de manera contundent quan els jurats, el juny de 1622, atengueren les queixes d'aquell professional. Ell exposava que l'ajuntament, després de la mort de l'anterior titular Ginés Ferrero: "havia donat lo dit ministeri a Vicent Tortosa, de pares honrats de la present vila, lo qual per ser pobre y tenir poch chics a la escola y per ser los més fills de pares pobres, no li poden pagar". Estava

clar que, amb els guanys que obtenia del seu treball docent, no podia viure, i les autoritats ontinyentines es mostraren d'acord de corregir aquella penúria perquè "no es bo que deixe de haver-hi en la present vila una persona que pugui fer lo dit ministeri"(7).

Poques notícies proporcionen sobre els docents les ordenances de la vila publicades l'any 1765. Aquestes contemplaven un salari de 17 lliures i atorgaven plens poders per a nomenar-lo demanant al candidat els següents requisits: "en el caso de vacante, en el de que el nombrado no cumpla con las obligaciones de su encargo, cuidando que la tal persona sea temerosa de Dios, y perito en su arte".(8)

A banda d'aquests dos professionals de l'ensenyament que hem esmentat al llarg de l'article, existí altre docent però que tingué escassa duració en el temps: es tractava del mestre d'Arts. En juny de 1628, les autoritats decidiren suprimir aquell lloc de treball atés que "que la experiència ha mostrat que el llegir arts en la present vila no és de tant profit y utilitat com se confiava. Per ço i per les necessitats de la vila seria convenient que acabat lo curs del P. Fray Leandro Ponç no hagués pus lloch de donar-li a altre frare ni persona alguna".(9) Per aquesta raó, i sobretot com hem vist

per motius merament econòmics, no es volgué prorrogar el contracte del P. Fray Leandro Ponç per al següent curs escolar.

Finalment per acabar aquest article relatiu a la docència, seria interessant referir-nos, encara que de manera breu, a les notícies que aporten les actes del Consell sobre la mateixa escola de gramàtica. La primera d'elles la trobem al febrer de 1581, quan el consell decidí continuar les obres d'una casa que inicià Josep Tortosa al carrer del Regall: "en la qual si fassen dos portals, hun baix al Regall i altre al fosar". Vuit anys després els jurats, previ permís del Consell General, volgué mudar els estudiants de l'escola ubicada a la torreta i vendre aquella a Gaspar Donat. Argumentaven que el lloc era molt incòmode i estret, a més els alumnes patien molta calor a l'estiu. El comprador, entre les seues obligacions, hauria de mantenir la part de la muralla que corresponia a la torre. Els jurats pensaven invertir els guanys de l'operació en la finalització de l'obra de la casa del Regall. Sembla que tot el projecte fracassà perquè el nou habitatge no es finalitzà, a més la torre, per estar situada en un lloc estratègic no es podia vendre a particulars.

NOTES

- 1 El 22 de maig de 1675 Gaspar Bernabeu no fou inclòs en les bosses insaculatòries dels quals s'extreien els càrrecs municipals per aquesta circumstància, tot i que el justícia, jurats i batle es mostraven d'acord, la seua candidatura fou rebutjada a instàncies de Cristòfol de la Tonda.
- 2 KAMEN, H.: La España de Carlos II. Barcelona 1987, pàgines 494-495.
- 3 Arxiu Municipal d'Ontinyent. Secció de Protocols. Notari Juan Lloret, any 1747.
- 4 A.M.O. Consells i Eleccions Vol.X (1703-1707) Acta de 6 juliol de 1704.
- 5 A.M.O. Ordenanzas y capítulos para el buen régimen y gobierno de la villa de Ontiniente. Capítol 161. Any 1765
- 6 A.M. O Consells i Eleccions. Volum IV (1558-1580). Carta emesa des de València l'u d'agost de 1564.
- 7 A.M.O. Consells i Eleccions Volum VI (1614-1634). Acta de 7 de juny de 1622.
- 8 A.M.O. Ordenanzas para el buen régimen y gobierno. Capítol 137.
- 9 A.M.O. Consells i Eleccions Volum VI. Acta de 13 de juny de 1628.

L'ÚS DEL VALENCIÀ ALS RÈTOLS DELS COMERÇOS, EMPRESES I SERVEIS DEL NUCLI URBÀ D'ONTINYENT

JOSEP SANCHIS CARBONELL
DAVID GIRONES MICÓ

1. Introducció
2. Àrea d'estudi
3. Relació dels rètols en valencià
4. Comentaris

1. Introducció

Hem d'entendre la normalització lingüística de la nostra llengua com la culminació d'un procés en el qual el valencià hauria de servir per a tots els usos i registres lingüístics possibles a l'abast i en tots els àmbits socials (des del parlar quotidià a les conferències científiques, el cinema, la ràdio, la televisió; des dels llibres i papers de premsa a les receptes farmacèutiques i la publicitat, i etcètera). Una mostra de normalitat lingüística i per extensió cultural la tenim per exemple a les escoles amb línia en valencià i en altres sectors socio-culturals, i també en part de les administracions públiques valencianes, com ara, cal dir-ho, l'Ajuntament d'Ontinyent.

Tanmateix, l'àmbit privat encara no s'ha sensibilitzat del tot de la importància que té l'ús del valencià com a instrument de comunicació, relació, transmissió d'idees, transaccions comercials..., tot i que la població sol usar en general el valencià en les seues relacions quotidianes.

Encara no fa a penes quinze o vint anys hi havia a Ontinyent ben pocs rètols escrits en valencià als comerços (Bar Rechol > *Rajol*; Bar El Lloc; Bar Típic; Bar Mar Blau), però ja era un pas. A hores d'ara, però, les coses han canviat substancialment. 239 comerços (un 9,3% respecte de les 2.550 activitats econòmiques registrades, segons el Padró d'Activitats Econòmiques-IAE 2000, incloent-hi el nucli urbà, el disseminat i els polígons industrials. Però si tenim en compte que el nostre treball només s'ocupa del nucli urbà i que l'IAE registra comerços i empreses amb un únic

epígraf i una empresa pot tenir també diversos epígrafs, l'índex dels rètols en valencià pujaria considerablement) mostren els seus rètols escrits en valencià, la qual cosa no és suficient però ja indica que comença a haver-hi certa normalitat, que comença a usar-se la nostra llengua si més no com a referent simbòlic, com a reclam per als ulls.

Però si entrem a la rebotiga, què hi trobarem? Quina és la llengua que figura a les factures, albarans, tiquets de caixa, etiquetatge, cartells, etc.? Únicament el castellà, tret d'alguna molt esporàdica excepció. Apartat que sens dubte convindria millorar si no es vol fer del valencià una llengua únicament de titulars, tal com passa en més d'una publicació periòdica del nostre àmbit.

Cal recordar també la campanya que ha emprés el PEAC d'Ontinyent a favor del comerç local, significativament en valencià: "*Compra als*

comerços d'Ontinyent. Saben el que tu vols. Ontinyent està de moda" (PEAC), fet molt positiu per a l'avanç de la nostra llengua als àmbits privats de relació pública.

El present article l'hem pensat com a continuació de l'edició del *Vocabulari del comerç* que, sota l'eslògan "valencià, marca de la casa", va editar l'Oficina de Promoció i Ús del Valencià de l'Ajuntament d'Ontinyent en desembre de l'any 2000. El *Vocabulari*, en forma de ventall, es va distribuir als comerços de la ciutat d'Ontinyent. El treball l'hem pensat també com a continuació de la presentació del traductor i corrector de valencià "SALT 2.0" de la Generalitat Valenciana que va tenir lloc a la seu del PEAC d'Ontinyent, el maig de 2001. Tot per divulgar l'ús de la nostra llengua.

2. Àrea d'estudi

El treball ha consistit a recórrer a peu (maig-juny de 2001) totes les vies urbanes de la ciutat d'Ontinyent, exhaustivament i sense excepció, full en mà i amb la màquina de fotografiar, amb l'objectiu de registrar i fotografiar els noms dels comerços, empreses, serveis i activitats econòmiques en general que empen, totalment o parcialment, el valencià als rètols i lluminosos. Com a qualsevol ciutat, a Ontinyent hi ha de tot, o quasi: bars, restaurants, perruqueries, bancs i caixes d'estalvi, assessories i gestories, quioscs, carnisseries, botigues de roba i sabateries, centres veterinaris, fleques o forns de pa, mobles, fruïteries, esports, ferreteries, tallers..., activitats que es distribueixen sobretot a la zona més populosa del poble, el barri de Sant Josep-el Llombo (l'Almaig és una de les avingudes on més hem detectat comerços en valencià, una vintena), mentre que la Vila és un desert comercial i el Poble Nou-l'Ermiteta, tret del carrer Major, duu el mateix camí. La presència dels comerços al barri de Sant Rafael la qualificaríem de "normal", d'acord amb les característiques d'este entrançable espai de vida més enllà del pont, a l'altra banda dels ponts.

Com que la zona urbana estricta de la ciutat d'Ontinyent ja dona prou de si amb els 157 carrers, places i avingudes (*), hem deixat per a un altre article el disseminat (Vivers La Baronia...) amb les milers de casetes, i els polígons

industrials "el Pla" (Cúgol restauració, Bocateria l'Ermita, Punt-Nou, s.l., Tallers B.V.S., Bar Restaurant El Cantó...) i "el Pla de Sant Vicent" (Expofesta, restaurant San (sic) Vicent...), on sabem que hi ha empreses i comerços que també fan servir el valencià als seus rètols.

A la llista de l'apartat 3, "relació dels rètols en valencià", tan sols hem recollit les activitats econòmiques de caire privat i no hi hem volgut incloure els rètols indicadors d'associacions i centres públics, oficines i entitats culturals que en depenen (Gegants i Cabets, Conservatori Elemental "Josep Melcior Gomis", Centre de Cultura "Manuel Sanchis Guarner"-Teatre de Butxaca, Sala d'Exposicions, Biblioteca Pública Municipal "Pare Lluís Galiana", Arxiu Municipal d'Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent-Oficina de Promoció Econòmica...).

No hem tingut en compte altres inscripcions diverses que potser no entraven dins l'àmbit del nostre treball (Corral de Bous, Maset de la Comparsa de Llauradors, Associació Veïnal del Poble Nou, Casal Jaume I Ontinyent, Museu fester, Associació de Veïns El Llombo, La Colla, Grup Menestrils, Associació Bonsai Ontinyent, Agrupació Musical Ontinyent, Parròquia Sant Rafael, Ermita de Sant Josep, Associació de Familiars i Amics de Malalts d'Alzheimer d'Ontinyent...).

Tampoc no hem considerat les llegendes referides als partits polítics (Partit Popular Ontinyent. Seu Local, Bloc Nacionalista Valencià, Esquerra Unida del País Valencià. Seu Comarcal Vall d'Albaida. Ontinyent).

Tot plegat, comerços, empreses i serveis del nucli urbà, polígons industrials i el disseminat, a més de plaques commemoratives, rajolets, inscripcions, escultures, noms de carrers, senyals indicadors urbans i cartells identificatius de centres i associacions de diversa índole, forneixen un bon nombre creixent de rètols en valencià que fa concebre esperances de normalitat lingüística a la nostra ciutat. Si més no en el sentit que exposem ací.

(*) Segons la llista de carrers al 22 de juny de 2000 (en relació amb el Padró Municipal d'Habitants).

3. Relació dels rètols en valencià

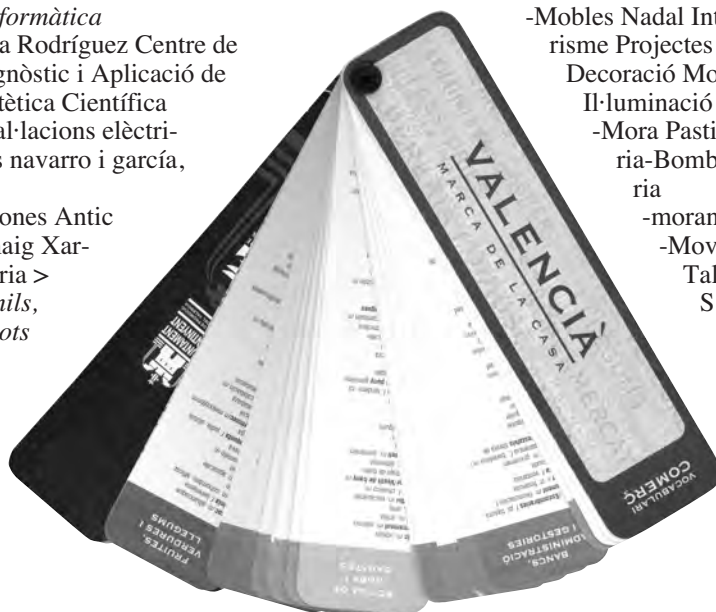
(*)

- access Accessoris i so
- Ad Libitum escola de música
- alimentació Fuset
- Alonso Iborra Gestoria Administrativa, S.L. Assessoria Jurídica – Administrativa i Assegurances
- Alu-Vall Carpinteria d'alumini > *Tancaments*
- ana gironés gabinet d'estètica
- Antoni García Garrigós Metge-Oculiste > *Oculista*
- Art Rústic Decoració
- Artesania Silvestre Ergonomia en el descans > *Artesania*
- Artesans joiers Almacen de Joyeria > *Magatzem de joieria*
- Asador de Carns L'Almodi > *Ros-tidoria, Almodí*
- Assessoria Llinares, C.B.
- Auto-Escola Juanjo > *Autoescola*
- Bancaixa Caixa d'Estalvis de València, Castelló i Alacant Oficina d'Empreses
- Bar Cafeteria Almaig
- Bar Cafeteria Els Teuladets > *Cafeteria*
- Bar El Llombo
- Bar Fontinyent
- Bar L'Alba
- Bar Lloc Nou
- Bar Rapit > *Ràpid*
- Bar Rufet
- Bar Vicent Cafeteria
- Basar De Tot Un Poc Hiper Regal
- Basar Pou Clar Productes naturals
- bastida llibres
- blanc mobles
- Boix Interiors Mestissatge Cultural Altres Mons
- Bon Pas
- Bon Teixit Venda d'Articles de Punt
- Cafe Pub Vidre > *Café*
- Cafeteria Barranquet
- Cafeteria Raval > *Cafeteria*
- Caixa Catalunya
- Caixa Ontinyent La caixa de les comarques
- Carcassa
- Carlin Hiperpapereria
- Carnestoltes venda i lloguer de disfresses
- Carnisseria
- Carnisseria Amparin > *Amparín*
- Carnisseria Sant Antoni carns naturals i embotits casolans
- Carns i Embotits J. Torro > *Torró*
- Carpinteria d'alumini > *Tancaments*
- Casa Barbeta
- Casa Brotons des de 1952
- Casa del fester
- Casa Vicent carnisseria i xarcuteria embotits tradicionals des de 1953
- Cathedra Nobilis Acadèmia de repàs
- Cavallers Moda Home
- centre de massatge Eva Salmeron

- Centre Dental d'Ontinyent
- Centre d'Estètica Isabel Vidal > *Estètica*
- Centre d'Estudi i Meditació Budista > *Meditació*
- Centre Excursionista d'Ontinyent
- Centre Veterinari Coronació > *Coronació*
- Centre Veterinari d'Ontinyent
- Clínica de Dermatologia Medicina Estètica Dr. Rafael Mahiques Dermatòleg
- Clínica del Peu Arcadi Soriano > *Clínica*
- Clínica Veterinària El Cadell
- Club de Muntanya Ontinyent
- Club d'Esquí La Vall Ontinyent > *Esquí*
- Club Squash Ontinyent mireia
- Columpios Tot per a xiquets > *Engronsadores*
- Confeccions Sanz Moda Jove
- Copies > *Còpies*
- Crònica
- Cub arquitectura interior Oficines - Locals comercials – instal·lacions
- Danta mobles
- D.D.L. Distribució Directa de Licors
- Decor Art Quadres Manualitats Emmarcacions Belles-Arts Regals Galeria de Quadres Làmines i Espills Taller d'Emmarcació Marcs d'Estil Espills Vicelats > *Emmarcacions, Bisellats*
- Despatx de Pa
- De tot un poc bassar regals > basar
- Di Tutto Multi Preu
- Dones
- Drogueria El Raconet > *Drogueria*
- Drogueria Perfumeria Llenceria
- Druni Perfumeries
- El Arca Exposició animals de companyia i complements perruqueria canina nucli zoològic > *L'Arca*
- el bauler Papereria Manualitats > *Papereria*
- El Cordó
- el cosidor
- El Didal D'Or
- El dissenyador
- Electra instal·lacions elèctriques ontinyent, s.l. > *elèctriques*
- Electricitat Clariano Electricistes
- El Panxudet Preuinats cassolans Congelats Carnisseria > *casolans*
- El Pastaor de Pedro Panaderia Forn > *Pastador*
- El Periòdic d'Ontinyent
- El retall
- El Tavolino Mobles
- El Tendur restaurant
- El Tinell de Calabuig restaurant
- Emili Piera Basar Electrònica Regals
- Escola de Ball de Saló Guaracha
- Escola Infantil La Roda
- Escola Infantil L'Escoleta

- Esprint Esports
- estil visió òptica ulleres graduades adaptació lents de contacte ulleres per al sol
- Estudi 10
- Estudi Fotogràfic Filles R. Berna S.L.
- Ferreteria El Barranquet
- Fievi-Ceta Formació i educació vial
- Fil D'or Paqueteria Merceria
- Fisiomed Centre Mèdic assistencial i de Fisioteràpia > *Mèdic, Fisioteràpia*
- Forn Pilar Reig Especialitat en pastes caseres Forn Tradicional > *casolanes*
- Forn Sant Josep
- Foto Flash Video produccions, reportatges... > *Flaix Vídeo*
- Foto revelat Pep Alfonso fotos carnet revelats diapositives ampliacions accessoris material color i b/n > *revelatge*
- Foto Video 9 Revelats de Fotos en 1 Hora > *Vídeo, Revelatges*
- Fruites i Verdures
- Fruites i Verdures Cucart
- Fruites i Verdures Pujades
- Fusteria Campos
- galiana i ramos Arquitectes
- GF Assessors
- Grafitec Impressors Gràfics. Impressió Offset, Catàlegs, Fullets, Revistes, Disseny Gràfic...
- Habitat Home > *Hàbit*
- Homen's > *Hòmens*
- Homens'2 Jovens > *Hòmens, Jòvens*
- Hotel Pou Clar
- Imatgen's Fotografia-Video-Marcs > *Imatgens, Vídeo*
- Immobilariària Penadés > *Immobilariària*
- Informàtica – Venda d'Ordinadors > *Informàtica*
- Inma Rodríguez Centre de Diagnòstic i Aplicació de l'Estètica Científica
- instal·lacions elèctriques navarro i garcía, s.l.l.
- Jamones Antic
- Almaig Xarcuteria > *Pernils, cuixots*

- Jauja Parc
- Joieria Gracia
- Joies D'Ara
- Juan y Luis Pintors > *i*
- Kia Motors
- Kiosc El Carrer Major cuates > *Quiosc*
- "la Caixa" Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona
- La Colla Restaurant
- La Finestra Decoració – Venecianes – Cortines Etc... Mampares – Bany – Dutexes. Mostradors Foga. Mampares Oficina.
- La Fruiteria La Verduleria Sant Rafael > *Fruiteria, botiga de verdures*
- La Glorieta-Quiosc Cafeteria-Pastisseria
- La Llibreria
- l'almacén de les Cortines > *el magatzem*
- L'Almaig cuines
- L'Almàssera > *Almàssera*
- L'Altet
- La Ploma
- La Ribera rostidora > *rostitoria*
- Laura Mª Molla Enguix Advocada > *Molla*
- la vall (rotuls) > *rètols*
- Llar mobiliari
- Manolo Martinez Pintors > *Martínez*
- Mar joiers
- Marcs Gemma
- Maria Pa i Bolleria > *Pastisseria*
- Marsat taller de projectes i tenda de mobles cuines banys equipaments
- Menuts Zona d'oci i deport
- Mercadona
- MGO Assessorament i Consultoria
- mirall perruqueria
- M M Llengües i Ciències
- Moble Cuina
- Mobles Nadal Interiorisme Projectes Decoració Mobiliari Il·luminació
- Mora Pastisseria-Bomboneria
- morant joier
- Movilauto
- Tallers, S.A.L >

Vocabulari del comerç. Editat per l'Oficina de Promoció de l'Ús del Valencià. Ajuntament d'Ontinyent.

Mobilauto

- Nafer Disseny i Fusta
- Neteges la Vall
- Noelia Cadena de Tendres Multipreu
- Nou Orba Bar
- Nou Quiosc Gominoles-Regals-Llibres Caramels Premsa
- nova imatge moda en peluqueria > *perruqueria*
- Obrador de Pastisseria Mora Any 1793
- Obres i Reformes Vila la Vall S.L.
- Olympia Esports
- Ontinyent Assegurances, s.l.
- Ontinyent Musical Lince Mètodes – Instruments – Recanvis
- Ontmables Cuina Bany Oficina
- OPA Organització, Planificació i Assessorament d'Empreses, S.L. Assessoria Consultoria OPA
- Optica Pou Clar > *Òptica*
- Ortoprono Ortopèdia Tècnica > *Tècnica*
- Pa i Dolços Lerma. Forn Nou San Rafael > *Sant*
- Panaderia La Vila > *Forn, fleca*
- Panaderia Trinquet > *Forn, fleca*
- Papereria Juanvi Juguets-Regals-Llibres
- Papereria Paper I Llapis
- Pasqual Canet i Martínez Psicòleg-Sexòleg > *Martínez*
- Perfumeria I O Centre d'Estètica > *Estètica*
- Perruqueria Grenyes
- Perruqueria Nova-Linea > *Línia*
- Pou Clar Moble Rústic
- Promocions i Construccions Tormo Ubeda, S.L. > *Promocions, Construccions, Úbeda*
- Pub Art
- Pub Emili
- Quiosc
- Quiosc Sancho Chuches Pans Dolços > *Llepolies*
- Quiosc San-Saturio
- Quiosc Xelo
- Rafa Ureña Perruqueria
- Raugan Mobles de Cuina
- Record Tot Música
- Recreatius MB
- R. Garcia Electronics SAT. Ontinyent, S.L. > *Electrònics*
- restaurant cafeteria el celler
- Restaurant-Cafeteria l'Alforí > *Alforí*
- Rull Intersport Futbol Bàsquet Tennis Muntanya... Complements Equipatges Esportius... Sabatilles... Caça – Tir Gimnàstica Musculació Trofeus
- Sabateria Carícies > *Sabateria Carícies*
- sabates carmelo nova
- Sanantonio-Lizandra Assessors S.L. Assessorament en general fiscal comptable
- Sastreria Casanova

- service Picking Pack point Material d'Oficina Arxiu Informàtica Llibreria
- Sols Cabell la 1a Botiga Especialitzada del Cabell
- Stop Esportiu Bar Cafeteria > *Cafeteria*
- Tall. La Pau, S.L.
- Tallers Autoparc
- Tallers Mogauto Mecanica i Electricitat > *Mecànica*
- Tallers Ontidiesel
- Tapissats Marset
- Tenda d'Art Marcs Laminés Materials artístics Manualitats > *Làmines, artístics*
- Tocats Servei de Perruqueria Unisex > *Pentines*
- Toga Assessoria
- Toni roba per a home
- Top Piscines
- Tot-A-100 Soras
- Tot Esport
- Tot manualitats Belles Arts Ceràmiques Esqueyoles Articles de Regal Pintures > *Ceràmiques Escaioles*
- Totmoto
- Tot parquet
- Triangle moble Mobles de Cuina
- Tribal Tatuatges
- t s perruquer Tomas Santamaria > *Tomàs*
- Ubeda-Herrero Assessors > *Úbeda*
- Ultramarins Gramage Casa "El Hermano"
- Vero & Flors
- Viatges Ontravel
- Viauto Motors, S.L.
- Video Club Argent Novetats de Pel·lícules, Videojocs... Revelat de Fotografies, Buzo Devolució de Cintes 24 Hores > *Video, Revelatge, Bústia*
- Vidres Mora
- Xarcuteria Casa Purín Polleria > *Xarcuteria Polleria*
- Xarcuteria i polleria 2 Penades Orquin > *Penadés Orquín*
- Xarcuteria Pindado
- Xavi motor
- Xocolateria El Barranquet Bolleria Quiosc > *Pastisseria*

(*) En *cursiva*, les solucions lingüístiques correctes.

4. Comentaris

Cal dir en primer lloc que hem analitzat els 239 comerços registrats unívocament i clarament escrits en valencià i no ens ha sorprès trobar-hi algun tipus d'errada lingüística en més d'un dels rètols. No hem recollit, però, els rètols la forma lingüística dels quals és la mateixa en valencià i en castellà (Arena, Bar Ideal, Filigrana, Ivana moda, Tundra...).

Algunes de les errades detectades són:

*De tipus ortogràfic (Bar Rapit > *Ràpid*; Bassar > *Basar*; cassolans > *casolans*).

*Lèxiques (castellanismes: almacén > *magatzem*; Buzo > *Bústia*; cases > *casolanes*; Columpios > *Engronsadores*; Panaderia > *Forn de pa, fleca*; rotuls > *rètols*).

*De falta d'accent (Carícies > *Carícies*; Estetica > *Estètica*; Immobiliaria > *Immobilària*; Jovens > *Jóvens*; Video > *Vídeo*).

*Sobra l'accent (Papereria > *Papereria*; Promocions > *Promocions*; Sabateria > *Sabateria*).

*Accents mal col·locats (Mèdic > *Mèdic*; L'Almàssera > *Almàssera*).

*Tendència a no accentuar les majúscules quan pertoca (Alforí > *Alforí*; Meditacio > *Meditació*).

*Formes estrambòtiques a l'anglesa (Homen's > *Hòmens*; Imatgen's > *Imàtgens*).

Hi ha rètols en valencià i subrètols en castellà, i al contrari, establiments com ara "El Aluminio", veterà comerç d'Ontinyent, que no hem registrat, el qual, a pesar de tenir el nom en castellà, fa servir el valencià per anunciar els articles de venda a l'aparador. També hem trobat algun lluminós bilingüe, una cara en valencià i l'altra en castellà (Joieria Gracia / Joyería Gracia; Vidres Mora / Cristaleria (*sic*) Mora).

Deixem de banda, finalment, les valoracions "artístiques" dels rètols i lluminosos, qüestions d'estètica, de gust personal, o d'acord amb les disponibilitats econòmiques dels propietaris o propietàries dels establiments comercials que, això sí, poden recórrer a les *esplèndides* ajudes oficials si es decideixen a fer els rètols o cartells identificatius en valencià. Qüestions estètiques a banda.

Panell ceràmic del quart dolor de la Mare de Déu. Segle XVIII. Ermita de Sant Vicent Ferrer d'Agullent.

UNA SÈRIE INÈDITA DE PANELLS DE CERÀMICA DELS DOLORS DE LA MARE DE DÉU, A L'ERMITA DE SANT VICENT FERRER D'AGULLENT.

E. LÓPEZ CATALÁ.

Un dels aspectes que ens informen de la qualitat i perfecció a què van aplegar les anomenades arts sumptuàries, al llarg del segle XVIII, és sens dubte la producció de panells de ceràmica pintada, que per tot arreu va omplir d'imatges pietoses molts dels indrets més bonics dels nostres pobles. Les circumstàncies de la seua exposició pública, i la fragilitat del propi suport d'argila, han determinat, al llarg del temps, una reducció considerable dels seus exemplars, com també de la ceràmica de sèrie de l'època; que tot i ser encara abundant al país, no ho és sinó en una reduïda proporció del que va arribar a representar als seus dies.

La mateixa tipologia del panell, com a suport d'un assumpte pintat, va donar peu a una varietat de temes i formats. A les obres individuals pintades amb algun sant, o les inscripcions funeràries o commemoratives, se sumen sèries dels **Via Crucis**, i les dels **Dolors de la Mare de Déu**, objecte de reflexió dels teòlegs valencians al llarg de la història.¹ Aquest darrer tipus protagonitzat per la Mare de Déu va ser dedicat a recordar la seua figura en el context passionista de la història de la salvació, a la qual fan referència la major part dels seus **Set Dolors**. Encara que els tres primers esmenten la infantesa de Jesús,

el primer d'ells ja conté una clara al·lusió a la passió. Segons l'evangelista Sant Lluc (*Ll 2,35*), Simeó, el Just, va profetitzar a la Mare de Déu, al Temple de Jerusalem, que una espasa li travessaria l'ànima. Per això, tots els panells constaven, invariablement, de la seua imatge agenollada, contemplant el dolor, al qual feia referència l'espasa, que li travessava el pit; i davall, s'hi afegia una cobla rimada referent al moment pintat al panell.

Així és com es componia la sèrie que hi ha a Cocentaina, el Comtat, afortunadament intacta, i en el lloc per a la qual va ser fabricada: el carrer dels Dolors, situat a les espatlles del monestir de la Mare de Déu del Miracle.² Els seus panells són formats per 6 taulells de 20 x 20 cm, aproximadament. D'ells, dos corresponen a la Mare de Déu; altres dos, a l'escena del dolor; i els altres, amb la inscripció, serveixen de base a la seua composició pictòrica. Aquest caire narratiu de les menudes escenes —trasmés al segle XIX, època a la qual pertany la sèrie de la Basílica-Parròquia de Sant Jaume Apòstol d'Algemesí—, té precedents en pintures de cavallet com la taula dels **Dolors de la Mare de Déu**, anònima del segle XVI, conservada al Museu d'Art de Catalunya.

Relacionat amb la disposició i qualitat que presenta la sèrie de Cocentaina, sembla ser la figura de la Mare de Déu, pertanyent a un panell del *IV Dolor*, procedent de l'Ermita de Sant Vicent Ferrer d'Agullent; que ha estat lliurat a la Parròquia de Sant Bertomeu d'Agullent, pel prevere, mossén Francesc Gil i Gandia, oriünd d'Agullent; que la va rebre, fa molts anys, de mans d'un rector de l'esmentada parròquia. Les peces del panell ens resulten interessants, en gran mesura, si considerem l'expoli al qual ha estat sotmesa la ceràmica devocional.

Panells com el de la Mare de Déu, amb Sant Xoxim i Santa Anna, que hi havia, fins fa ben poc, on va ser l'antic hospital d'Exea, en Agullent, dins d'un bellíssim arc gòtic angrelat d'obra, del segle XV o primeries del XVI —com es reconeixia a la *Geografia de les Comarques Valencianes* (AA.VV., *Geografia de les comarques Valencianes*, V, València, 1996, p. 222.), han desaparegut, fins i tot en els darrers temps, amb total impunitat, a mans de la desídia i la incultura. Hem de lamentar la destrucció recent del que era l'única resta arquitectònica d'estil gòtic conservada al nucli urbà antic d'Agullent, així com també el panell que contenia, datat per V. Pérez Guillén, cap al 1788.³

La Mare de Déu dels Dolors objecte d'aquest article, és una imatge del segle XVIII formada per dos taulellets de 20,5 x 20,5 cm, pintats amb verd oliva, roig, blau, marró, i groc, perfilats amb òxid de manganés (negre). Les peces van ser fabricades a València, i no a Manises, com dissortadament molts encara pensen, després de les últimes investigacions.⁴

La realització, probablement datada cap a 1749 —data de la inauguració de l'obra de l'Ermita de Sant Vicent Ferrer—, hem de relacionar-la amb la pietat dels membres de la Congregació d'Eclesiàstics Seculars de Sant Vicent Ferrer de la Vall d'Albaida, i de l'Ajuntament d'aleshores; promotor o artífex de la qual va ser el prevere agullentí, Mossén Josep Esplugues, rector de Montaverner.

En els taulells, hi apareix la Mare de Déu agenollada, amb les mans apretades damunt del pit, traspasat per quatre espases grans, referents al moment que va veure a Jesucrist carregat amb la creu, pel carrer de l'Amargura. Contràriament als panells de Cocentaina, la cara de la imatge mira cap a l'esquerra, i no a la dreta; i en el fons, pintat de verd oliva, no hi ha cap paisatge. Aquesta última característica ens permet d'afirmar el fet que, probablement, en el seu estat original, el panell va mancar dels taulells que feien referència al dolor, per tractar-se d'una sèrie més senzilla, o bé es va prescindir del paisatge per tal de representar-lo.

Encara que el nombre de taulells és un punt que sols podria aclarir-se amb l'estudi atent de les marques del dors —afegides al taller per indicar la fixació dels taulells al mur— la Mare de Déu, de qualsevol forma, permet assegurar, per si mateixa, l'existència d'una sèrie de panells dels Dolors a l'Ermita de Sant Vicent Ferrer. Cal assenyalar que els encàrrecs de panells com aquests van ser motivats per la pràctica dels Dolors de la Mare de Déu. Una devoció, un exercici pietós difós per l'ordre dels servites, de forma especial al camp de Morvedre i les comarques veïnes; que va aplegar a realitzar-se amb solemnitat també a altres, com el Comtat, on encara se celebra, amb sentida emoció, a pobles com Planes, o Benimarfull. En aquest últim, per a presidir-lo, hi ha una imatge de la Mare de Déu, amb el cos del Nostre Senyor damunt dels genolls, del segle XVIII?, dipositada

a una casa. Iconogràficament ens resulta semblant a la de Planes i la de Benasau, construïdes de nou, després de 1936, per substituir-ne d'altres cremades durant la Guerra Civil Espanyola.

Pel que fa a la conservació, tot i faltar-li, molt probablement, més peces, i a banda dels petits fragments que hi manquen, en els enllaços, el panell suposa una obra d'interés excepcional, atés la manca de testimonis pertanyents a aquest tipus de sèries que s'han conservat. El seu retorn a l'Ermita de Sant Vicent Ferrer —on van anar a bacs, per terra, a la dècada dels cinquanta— es una notícia encoratjadora; que ens compensa, en part, de l'abandonament secular del patrimoni i la ignorància dels seus responsables, patent, per altra banda, en la major part de les actuacions envers el patrimoni, que es pot veure als pobles del nostre país. Si, de tant en tant, podem trobar alguna restauració de qualitat, respectuosa amb les característiques de l'obra —és el cas, per exemple, de l'interior de l'església del Convent del Sagrat Cor, antic Convent de Sant Jacint i Sant Vicent Ferrer, duta a terme per les mares Justinianes—, sovint és més fàcil de veure, en els darrers temps, un fum de restauracions fetes d'esquena a les tècniques i procediments tradicionals, cada vegada més desconeguts.

És precisament per l'oportunitat de recuperació de la nostra memòria que cal agrair el gest de mossén Francesc Gil i Gandia per haver donat els taulellets a l'Ermita d'Agullent. Encara que, darrerament, ens ha disgustat la notícia de la pèrdua de l'antiga imatge processional, barroca de Sant Antoni Abat, antigament pertanyent a l'ermita de Sant Antoni i Sant Gaietà, al carrer de Sant Antoni d'Agullent. Aquesta circumstància ha de motivar-nos a la recuperació d'alguns béns patrimonials que romanen hui en altres mans. En aquest cas, es troba el cap de l'antiga imatge processional de Sant Bertomeu, de Josep Esteve Bonet, única resta de l'escultura, salvada de la foguera, pel 1936-1939; que va ser recollida als estudis de Martí Mayoli d'Antoni Igual Úbeda, sobre l'escultor. Així mateix, hem d'assenyalar també la campana dels albats —de la qual hem trobat referències a l'Arxiu Parroquial d'Agullent— i la de la desapareguda ermita de Sant Antoni i Sant Gaietà.

De forma totalment absurda, per a la funció d'aquests instruments, les

trobem, hui, a la seu de la Unió Musical d'Agullent, com a simples artefactes curiosos, tot i que la dels albats va voltejar, durant segles, al remat del campanar de la vila, fins als anys 80, en què un llamp va tirar el seu campanaret; i on haurien de col·locar-se i tornar a tocar, quan es repose.

NOTES

¹ Sobre els Dolors de la Mare de Déu es poden assenyalar: DOLZ DE CASTELLAR, Esteban, *Tres procelosas Furias, que el Mar amargo de María elevaron hasta las estrellas las olas de la congoxa en el día de la borrasca más deshecha*, València, 1685; MARÍN, Tomás, *Sermón panegírico de la Soledad gloriosa de María Santísima*, València, 1699; GARCÍA, Manuel, *Oración panegírica de los Dolores de la Virgen María Nuestra Señora, por la cruz de Christo con glorias aplaudida*, Murcia, 1708; OLIVER, Vicente María, *Pan de tribulaciones, y Agua de angustia. Dolores de la Santísima Virgen Madre María, explicados por medio de 30 Meditaciones, iguales Doctrinas, y correspondientes Sermones fundados sobre quince dolores principales de la Virgen María*, manuscrit de cap a 1743; FORNELLS, Francisco, *Sermón de los Dolores de María Santísima predicado en Oliva en 1755*, València, s.a.; CATALÁ, Vicente, *Sentimientos tiernos que en la real pía memoria del descendimiento y entierro de Jesús manifiesta María Santísima. Ejercicio devoto que todos los años en la tarde del Viernes Santo celebra la Parroquial Iglesia del Santísimo Cristo del Salvador de Valencia*, València, 1766. Bibliografia recollida per IGUAL ÚBEDA, Antonio, *Cristos yacentes en las iglesias valencianas*, València, Intitució Alfons el Magnànim, 1964, pp. 19-20, nota n° 9.

² Hi ha reproducció fotogràfica d'alguns dels panells de la sèrie, a l'article "Configuración urbana de la Cocentaina Medieval", publicat dins l'obra: AA.VV., *Cocentaina, Arte, historia y monumentos*, Cocentaina, Pía Unión de la Virgen del Milagro, 1988, p. 76; i de tots ells al d'Albert Alcaraz, "Virgen de los Dolores", publicat en l'obra: *Calendario de las fiestas de primavera de la Comunidad Valenciana*, València, Bancaixa, 2000, p. 88. D'aquest darrer, se'n va fer una edició en valencià, amb les mateixes dades.

³ PÉREZ GUILLÉN, I.V., *La pintura cerámica valenciana del siglo XVIII*, València, 1991, pp. 349-350.

⁴ Sobre un estudi complet de la pintura ceràmica valenciana del segle XVIII, i els seus antecedents, vegeu: PÉREZ GUILLÉN, I.V., *Op. Cit.*, 1991. Resulta especialment aclaridor per al problema historiogràfic de la ceràmica de Manises, el capítol 1, pp. 11-31.

“SI VAS A LES DANSES NO TINGUES QUE BALLAR...”

La pervivència d'un romanç pirinenc, *l'Hereu Riera*, a les comarques mariolenques. El *Romanç de Matxero i Teresa*.

Adéu Tio Ministre, ramellet “d'azahar”...

*“No sé si ho feien a posta, o per dar-me més tristor.
Uns me deien que era morta, altres que estava millor.”
De Santanyí vaig partir. Romanç mallorquí. ¹*

SERGI GOMEZI SOLER

1. Introducció.

Dins la nostra malmesa tradició “folklorica”, la vessant narrativa oral ha estat, potser, la que menors cotes de recuperació i revitalització popular ha assolit, i això, malgrat els constants estudis i publicacions que s’hi dediquen i els excel·lents reculls sonors que, de tant en tant, van editant-se. El patent abandonament mostrat per ajuntaments, mancomunitats, diputacions, conselleries, i altres estaments polítics en el seu redreçament es troba estretament lligat a l’escàs interès que en la nostra societat desperta encara la nostra memòria col·lectiva oral. I no direm que és cosa del nostre ancestral autoodi, res d’això... Tot es deu, senzillament a que hem canviat: la nostra forma de vida no té res a veure amb la que s’estil·lava o se suportava per aquestes terres ara fa escasos quaranta anys. I ara, les nostres necessitats culturals són ben diferents. Malgrat tot, en els darrers vint anys s’ha pogut salvar molt

d’aquest bagatge social, però les cabassades de materials que estem perdent en tots els àmbits de la nostra “cultura popular” són impressionants. La molta feina feta no és res davant de la que ens queda per fer encara, i sempre contra corrent.

Un dels conformants d’aquesta tradició és el nostre ample patrimoni romancer: un bagatge en desaparició, comú a tot el nostre territori lingüístic, que ha estat transmès ancestralment de manera oral i que va ser recollit per escrit tardanament. Ara mateix, el servem derivat en cançonelles populars, festives o infantils; l’últim dels passos pel seu oblit social definitiu. Ja ho hem dit. Vivim un temps en què aquestes cançons tradicionals només són folklore barat o cosa de xiquets i desenfeinats. Al públic actual, aquelles cançons transmeses a la vora de la llar, o als mercats i les fires, primer per antiquíssims joglars i després pels molt populars cecs romancers, li sembla una cosa més pròpia

d’un d’eixos “mercats medievals”, tan en boga ara mateix, que no part de la seua pròpia història i de la dels carrers que xafen dia a dia.

I així, què en resta dels grans romanços que eren patrimoni comú de tots els pobles que compartim llengua? Ells eren mostradors clars de la vitalitat literària popular i de l’existència de canals de transmissió àgils i constants que unien (sense televisions ni mòdems) qualsevol punt del nostre àmbit lingüístic, i més enllà encara. Doncs només el que hem dit: deixalles, cançonetes que amaguen darrere aspectes insospitats. Que hi ha del *Testament d’Amèlia*? Han arribat a dir que a partir de la versió del Comtat de Cocentaina va nàixer *l’Himne de Riego*. I de la cançó del *Comte Arnau*, ara limitada al Ripollès (on serveix com atractiu turístic), quanta gent recorda que a l’Ontinyent dels anys cinquanta encara es cantava? I una de les cançons nadal·lenques més “tradicionals” de les

comarques mariolenques, el *Tam patampam*, no és la mateixa que uns dels himnes nadalencs catalans per excel·lència, *El Noi de la Mare...*? I si els contem que la cançonella *El Joan Petit* ve d'encara més llun de les nostres fronteres? Fou treta pels francesos per burlar el Jan Petit, caporal d'una de les darreres revoltes occitanes, succeïda el 1643: el bon home fou tallat a trossets en vida, ara el dit, ara la mà, ara el colze, colze colze...² Quantes coses hem anat perdent i ens ajudat a que anàrem oblidant. I la desmemòria acaba per escapar tot futur.

I ara, va i ens ve de gust el referir i estudiar, així per damunt damunt, un d'aquests romanços migdesconeguts que encara trobem ací i enllà de tant en tant. En les següents pàgines coneixerem diverses versions, motius i perquès del romanç conegut genèricament com *l'Hereu Riera*, molt cantat a les terres de Catalunya i no tant al País Valencià, malgrat que es troba present en la memòria de diverses comarques. Analtzarem la pervivència d'aquesta cançó-romanç a les comarques de la Vall d'Albaida i del Comtat de Cocentaina, tot i incloent una derivació curiosa i puntual del romanç, pròpia de la població de Banyeres de Mariola (l'Alcoià): el *Romanç de Matxero i Teresa*.

2. Els romanços.

Abans que no entrem en matèria textual, caldrà fer uns pocs mots sobre el fet dels romanços, més que res per no perdre'ns en el camí. Els definirem com a llargues tirallongues narratives, supeditades a la poesia i a la cançó, i fins i tot a la dansa, com succeeix amb la major part d'elements de literatura popular. Aquestes lletanies narraven fets generals que implicaven tota la societat que els creava, o bé recollien fets atribuïts a personatges concrets que comptaven amb un ample predicament entre la massa social creadora. Així, una vegada s'estenien fora de l'horitzó vital dels creadors, arribaven a esdevenir exemple moral social.

L'estructura respon a la necessitat de la seua transmissió oral; així, a les crides implicadores que fan partícip el públic cal sumar un seguit d'elements bàsics com són la senzillesa lèxica i formal i les repeticions estròfiques. Cal destacar la seua composició mètrica: sèries de

versos, generalment heptasíl·labs, (també trobem versos pentasíl·labs i hexasíl·labs), en què, habitualment, els versos parells rimaran en assonant i els senars en restaran lliures.

El seu origen supera amb escreix en antiguitat les documentacions primeres, que els fan hereus directes de les balades èpiques medievals. El que sembla clar és que reberen el seu nom per la seua similitud amb el *romance* castellà. El nostre romancer, constituït en la seua major part dels segles XVI al XVIII, es basa en dues "escoles", la francesa-occitana i la castellana, generadores d'unes formes i uns mecanismes tals que permeteren una florida interna autòctona en la nostra malanomenada "Decadència" literària. Aquesta florida no ens ha arribat més que fragmentada i parcialment, ja que només fou registrada per escrit a partir del Romanticisme, quan aquestes formes de divertiment-informació popular ja es trobaven en crisi. A més, l'esperit recolector i recuperador no fou el mateix a tot el nostre territori lingüístic. Vicent Torrent explica així la crisi:³

"Què resta de tot aquell repertori de romanços que componien el fons narratiu del folklore valencià? Poca cosa. No se sap ben bé per què. Potser pel mateix caràcter del poble valencià, tan pragmàtic i tan abocat a les innovacions pràctiques i al rebuig de tot allò que ja no tinga una funció clara i concreta; potser, en l'origen, pel tipus de repoblació d'al·luvió amb què es va formar aquest país des de la reconquesta. El cas és que, d'aquells romanços antics, que devien ser molt abundosos, només ens queden una mitja donzena escassa. Al contrari que a Catalunya o a Castella, on el repertori conservat de romanços és extensíssim, a València els romanços recordats són molt pocs i en la major part de les ocasions, fragmentats, mutilats. Quan van caure els romanços al nostre país? No és fàcil de saber. Si a principis de segle se n'hagués fet un treball de recopilació seriós i suficient, podríem saber en quina situació es trobava llavors el romancer tradicional valencià".

Fermín Pardo i José Ángel Jesús-María⁴ resalten la importància del romanç en una societat tradicional tot i comparant-la amb uns "equivalents" socials actuals:

"La importància del romanç en la literatura popular de transmissió oral, també és ben coneguda. Les narracions de fets més o menys realistes o més o menys pròxims en el temps que es contenen en estes composicions eren per a la societat tradicional, abans d'existir els moderns mitjans de comunicació, equivalents i amb la mateixa funció que els serials radiofònics, ja passats de moda, o les pel·lícules, les sèries televisives o els culebrons amb què es distrau part de la societat actual.

Per a les persones que aprengueren, han conservat i han transmés els romanços, allò que els importa no és exactament la melodia, que ens pot resultar pesada per la reiteració, sinó el contingut, el desenrotllament pas a pas d'uns fets narrats en vers, recitats o cantats, que sempre necessitaven la imaginació dels qui el sentien, ja que no tenien cap tipus de recurs visual com el teatre o el cinema.

Actualment els romanços resulten monòtons i reiteratius perquè, generalment, existix la tendència a fixar-se en la música i no en el text, al qual cal prestar atenció per a captar-ne i imaginar-ne el contingut. En sentir unes quantes vegades la melodia, molesta la repetició persistents i es deixa d'atendre el que verdaderament era important i tenia sentit en els romanços, a hores d'ara totalment desplaçats i arraconats per altres formes literàries més evolucionades i atractives, pròpies de la nostra societat contemporània".

Cal recordar que els romanços es trobaven íntimament lligats a determinades formes musicals, ja que la seua transmissió oral s'aprofitava de les formes cançonerístiques. Així, els romanços anaven variant a mesura que la necessitat cantoral exigia la seua fragmenta-

ció. Copiem Pardo i Jesús-María: 5

“... la fragmentació dels romanços és necessària per a cantar-los, i moltes d'estes fragmentacions es fan per grups de quatre versos, amb la qual cosa apareix l'estructura de la cobla”.

Així, les cobles seran la forma més reduïda possible d'un romanç (només quatre versos), i el canemàs per la creació d'altres formes literàries populars, com ara els cants de les jotes, els fandangos, alguns tipus d'albades, estrenes, bressolades, cants de llauradors. Pardo i Jesús-María opinen que de les cobles de pentasíl·labs derivats de romanços com el de l'Hereu Riera, ens arribaran els textos de maigs per les xicores i la Mare de Déu, especialment en la zona aragonesa del País Valencià, i algunes Salves de l'Aurora i Rogatives.

El romanç de l'Hereu Riera, que tot seguit tractem, és un d'eixos textos anunciats escrits en vers pentasíl·lab, forma que variarà escassament en les versions mariolenques.

3. L'Hereu Riera.

3.1. La cançó.

La cançó coneguda com *l'Hereu Riera*, és, actualment, una de les composicions tradicionals més conegudes del repertori orfeonístic català, a partir, especialment de l'harmonització per a cor que n'Enric Granados realitzà a principis del segle XX. L'èxit d'aquest arranament facilità una doble fixació de la cançó. Per un costat la versió textual emprada quedà com a una mena de lletra “oficial”, unida indistintament una de les moltes melodies que sobre aquest tema existien. De retruc, aquesta “oficialització” de lletra i música va fer disminuir en popularitat les moltes altres versions de lletres i de melodies, tot i restringint les diferències a indrets puntuals i facilitant la separació formal.

La cançó sembla nàixer a la comarca pirinenca del Pallars Jussà i no abans del segle XVII, tot i que arreplega clarament motius folclòrics anteriors. En un principi no hi existia cap melodia associada al cant, i així, aquest era recitat acompanyat i monòtona, i servia per fer dansar un ball-joc d'habilitat, previ, fins i tot, al mateix reci-

tat. Justament l'extensió pel Pirineu d'aquest recitatiu abans de l'assimilació de cap melodia concreta, facilità la creació de nombroses musicacions, algunes d'elles més semblants a una cançó de dansa que no al lament darrer d'una joveçola a punt de perperir.

La història narrada al romanç no sol patir variacions temàtiques remarcables, amb l'excepció de la mort final de la protagonista que no existeix en les versions senyeres. Es tracta d'una composició dividida en dues parts diferenciades. A la primera d'elles, el narrador omniscient popular ens informa que l'hereu de la família Riera és a una dansada festiva de plaça, segurament actuant com a Cap de Dansa, i tan bon punt ha tret al rogle a les primeres balladores (només la primera de tres dames ampurdaneses – acoblades ací segurament a partir d'altre romanç de dansa), és informat de l'agonia final de la seua amada, Cecília, extrem aquest que li suposa sorpresa i provoca el seu educat i obligat acomiadament dels presents. A la segona part, introduïda per l'acció de l'anada a casa de Cecília i la visió llastimosa de la duta del viàtic, el combregar, a l'amada, es desenvolupa un dels eixos formals de la major part dels romanços tradicionals, un diàleg senzill entre els protagonistes, amb esquema afirmació-resposta que, en aquesta tipologia d'amor-mort, reblirà de tràgic patetisme el romanç fins el punt de corpendre l'oïent en una catarsi obligada i inevitable. Aquest diàleg, a la major part de versions repeteix, amb ordre variable, una mateixa estructura. L'amat pregunta a l'amada com està i aquesta respon que les coses per ell van bé, però que per ella no poden anar pitjor; davant la proposta de Cecília que es case amb una germana seua, Riera s'oposa i li demostra el seu amor; ella insisteix a tornar-li els presents que ell li va fer en el transcurs del nuviatge, la resposta és la mateixa, ell només la vol per casar-se. El diàleg es clou amb els plors impotents de l'amat, respostos amb la petició del seu cessament per part de la moribunda. Als plors, o junt els plors, hi ha una imprecació de Riera cap al Crist (que serà l'element justificador posterior, i ara certament increïble, de la dansa anunciada). La petició de Riera al Crist, la curació de l'amada, serà resposta positivament, i ràpida, per part de la voluntat celestial. Però aquesta

només succeirà, com ja hem anunciat, en escasses versions, ja que, en la major part de variants no es cerca cap endolciment final. El patetisme augmentarà tot i situant l'acció, de sobte, en el cementeri, mentre es soterra l'ara difunta. En cap cas es reflectirà el pas cruel de la mort. Tot presagia un amor que arribarà més enllà de la mort, atesa la impossibilitat amorosa reflectida.

Açò ens duu, inevitablement, a fer-nos una pregunta capciosa: Què la cançó està basada en un fet real? Ves a saber... Tractant-se com és d'un motiu folclòric ben arrelat i escampat arreu d'Europa; el del núvi que visita la núvia quan aquesta és a les portes de la mort, podem respondre que no. Però l'extensió del romanç per tot el nostre territori de manera tan uniforme podria fer suposar que aquest és només una recreació exitosa de formes antigues a partir del succés d'un cas semblant al que ja es cantava, i que seria protagonitzat per un hereu Riera i una Cecília. Potser el succés del nou cas canviaria les formes velles i esperonaria l'expansió de la nova cançó, atenent a la funció informativa, entretenidora i “pedagògica” d'aquestes formes populars. El cas del romanç de Banyeres de Mariola, molt proper a nosaltres, podria ser-ne un bon exemple d'aquesta hipòtesi.

Cal destacar aquesta uniformitat formal de la cançó de *l'Hereu Riera* que hem comentat; açò el contraposarà, a ell i a les múltiples versions i derivats, a romanços del nostre àmbit que reprenen el tema però varien argument, com és el cas, per exemple, dels romanços mallorquins *De Santanyí vaig partir* i *La Mort de Na Margalida*, que rependrem alguna que altra vegada.⁶

Deixarem qualsevol tipus de comentari sobre la cançó pel moment en que comentem els seus derivats mariolencs. Ara mateix, transcrivim la versió que el folclorista Joan Amades recollí el 1905 de boca d'Enric Vigo, un veí de Senterada (el Pallars Jussà). Aquesta versió⁷ té tres punts interessants: no segueix fidelment la versió “oficial”; pertany, com les versions mariolenques, al conglomerat de dialectes que conformen el Català Occidental i és només una vintena d'anys previ a la major part de les versions que reflectirem, però només cinc anys prèvia al *Romanç de Matxero i Teresa*.

2.211.—L'HEREU RIERA

M. 60 J.

Per a Sant An- to- ni grans ba lles hi
ha. Per a Sant Mau- ri- ci tot el po- ble hi
va Tra- la- ra- la, tra- la- ra- la tra-
la- la- la là. Tra- la- ra- la, tra- la-
ra- la tra- la- la- la- la.

L'Hereu Riera. Versió de Joan Amades.

1 Per a Sant Antoni / grans balles hi ha,
3 per a Sant Maurici / tot el poble hi va.
*Tra la ra la la ra la la, tra la la ra la,
tra la ra la la ra la la
tra la la ra la.*

5 Si n'hi ha tres donzelles, / són de
l'Empordà;
7 l'una diu a l'altra: / - I a tu qui et
traurà?-

9 La primera dansa / la'n treu a ballar,
11 la segona dansa / la nova arribà.
13 -A fe, hereu Riera, / bé pots ben dan-
sar,
15 que la teva aimada / a la mort n'està.

17 N'agafa el gambeto / i al braç se'l
tirà;
19 dóna un tomb per plaça / barret a la
mà.

21 - Perdonin, senyores, que me'n tinc
d'anar,
23 que la meva aimada/ a la mort
n'està.-

25 A l'entrant del poble, troba el com-
bregar;
27 ja n'hi va al darrera / per veure on
va,
29 i a casa l'aimada / ja se'n va a posar.

31 Ja en puja l'escala / amb sense tru-
car;
33 ja en troba l'aimada / que a la mort
n'està:

35 - Com te va, Cecília? Cecília, com
va?
37 - Per a mi, Riera, / per a mi mal va:
39 tinc un fred i febre / que em cuida
matar.

41 Tinc una germana, / t'hi podràs
casar;
43 les joies que porto / li podràs donar.
45 - No estic per germanes, / que amb
tu em vull casar.-

47 Ja en gira la cara i se'n posa a plorar,
49 ja en diu al Sant Cristo / que a la
cambra hi ha-

51 - Ai, Déu, que m'ajudi, / si em vol
ajudar;
53 torneu-me l'aimada, que a la mort
n'està-
55 I a les set setmanes / ja se'n va casar.

3.2. El Ball de l'Hereu Riera.

Copiem ara mateix, uns mots escrits per Joan Amades sobre la cançó i el ball que, a alguns indrets pirinencs, encara s'hi torbava lligat allà per l'any 1905, data de redacció de les següents aclaridores paraules, i que, en cap cas, hem heretat al País Valencià.⁸

"Al so d'aquesta cançó s'havia fet fins ara un ball que és un dels documents de la nostra cultura popular més interessants i alhora d'estudi més complex. La cançó es troba estesa per tot el domini de la llengua, rarament amb tonades ballables; només ens és coneguda amb aires de dansa per les contrades de l'alta muntanya lleidatana, on la canten amb diferents melodies. Les tonades generalment són més aviat melangioses i sentides, com escau a l'argument de la cançó. El

protagonista és més anomenat Pau Riero i en la majoria de les versions la donzella rep el nom de Cecília i mor. El lloc escenari de les balles de plaça és així mateix molt divers, i sobresurten els de Llançà i de Niça, que no és conegut més que en la cançó. La tradició selvatana suposa el cas passat a les balles de Caldes de Malavella, que celebra la seva festa major per Sant Maurici".

Més endavant referirem les suposicions tradicionals dansadores de les nostres versions, si és que existeixen. En un principi, com ja hem anunciat, hom suposa que, a la muntanya pallaresa, la dansa es feia sense música, tot i basant-se en el recitatiu dels versos.

"Segons la llegenda, l'Hereu Riera era un brau fadrí que va agenollar-se als peus d'una imatge del Sant Crist que hi havia a la cambra de la seva estimada malalta i li demanà amb tot fervor que li tornés la salut. Nostre Senyor es compadí de la dolor del fadrí i la malalta es posà bona. El minyó, foll d'alegria, despenjà la imatge del Crucificat, la posà a terra i amb tota espontaneïtat, féu una dansa per damunt de la creu, saltant i guimbant joiosament".

Altra versió ens diu que si no va xafar el Crist fou només perquè era temps de Setmana Santa i no podia ni tant sols tocar-lo...

"D'aquest gest espontani i de gai agraïment deriva la dansa que fa un sol ballaire al so d'aquesta cançó, damunt de dos bastons col·locats a terra en forma de creu. /.../ Es ballava entre fadrinalla per determinar qui fóra el majoral de les carnestoltes durant aquest moment de l'any de bulliciosa expansió. Es posava un vas de vi a terra i damunt del vas, els dos garrots, propensos a rodolar i a tombar el vas àdhuc sense tocar-los i només amb l'aire del ballar. /.../ El qui feia caure baldament no fos més que una gota de vi, havia esguerrat la prova i restava fora de concurs. El qui treia el ball un

nombre major de vegades restava escollit per al càrrec. També era ballat entre traguers, bevèrris i gents d'hostal i de taverna que jugaven a qui havia de pagar el vi".

Informa Amades que el ball era dansat com a joc de plaça per les xicotes, que s'hi jugaven agulles i pels nens, que apostaven mistos.

"Aquest ball, considerat coreogràficament, es troba per altres pobles d'Europa, sobretot per les contrades del nord d'Escòcia, on, com entre nosaltres, el ballen tant homes com dones; però sempre és individual i és força corrent entre soldadesca. Li atribueixen origen feudal i cavalleresc. Quan un senyor venia en lluita un seu contrari, li feia lliurar l'espasa i, de retorn a casa seva, l'estenia a terra, hi creuava la seva al damunt i davant de tots els vassalls feia un ball com a signe de triomf i com a humiliació i vexació de l'enemic. /.../ Originàriament el ball tant podia respondre a un pràctica màgico-religiosa relacionada amb la cecera com amb la guerra o l'agricultura encaminada a encisar les armes o els arreus. La persistent presència del vi sembla donar-li caient sacramental relacionat amb alguna divinitat o algun geni dels molts que envaïen l'univers teogònic del primitiu. La utilització d'aquest ball com a exercici eliminatiu li dóna acaràcter de cerimònia d'iniciació i bé pot haver-se després del conjunt litúrgic dels vells ritus d'iniciació, dels quals tants vestigis conserva encara el nostre poble".

4. L'Hereu Riera al País Valencià i a les comarques Mariolenques.

No pretenem fer un estudi exhaustiu de la cançó al nostre País, ni del com ha arribat, ni tant sols fer un pomenoritzat estudi filològic. El que farem ara seran uns mots sobre la seua extensió i un anàlisi lleuger de cada versió, tot i comparant-les amb les altres recollides.

Quan Fermín Pardo i José Ángel

Jesús-María⁹ divideixen en diverses tipologies els romanços i cançons romancejades compostes en valencià, (de tipus cavalleresc, amorosos, tragèdies familiars, humorístics i paròdies, i oracions de cec), el romanç de l'Hereu Riera els aprofita per exemplificar la proposada tipologia amorosa. Consideren el romanç com a prou estés al nostre País, ja que, a més de la recopilació que féu Just Sansalvador a Gorga i Cocentaina, afegeix versions del mateix a Alcàsser (l'Horta), Almussafes (la Ribera Baixa) i Lliria (el Camp de Túria).¹⁰ Nosaltres analitzarem ara cinc versions, registrades al llarg del segle XX en indrets ben pròxims entre si, les poblacions de Gorga, Benàmer (llogaret de Muro) i Cocentaina, al Comtat (totes elles recollides per Joaquim i Just Sansalvador i Cortés el 1924 per l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya), Otos, a la Vall d'Albaida (versió publicada per Joan Olivares el 1992), i Banyeres de Mariola, a l'Alcoià (lletra creada el 1910 i recollida el 1975).

Cal destacar de bell antuvi que a les nostres terres aquesta cançó no és excessivament popular, amb l'excepció de la versió banyeruda, l'única que hui dia es troba activa i recull un cert moviment al seu voltant, ha estat mig-oblidada en la major part de localitats on va ser recollida al segle XX. Així mateix, cal dir que, en cap cas ha existit una consciència de la unitat de les versions; així, a cada poble han pres la cançó com a mostra d'un fet succeït en la mateixa localitat en anys i circumstàncies ara oblidats. El fet de la recollida de les tres versions del Comtat amb el títol *Hereu Riera* es deu únicament a la coneixença de la versió "canònica" per part dels recolectors. Joan Olivares transmet el seu text com una cançonella otosina més, sense cap títol, i la versió banyeruda té nom i motius pròpis.

4.1 Les versions mariolenques.

Tot seguit, transcrivim cadascuna de les versions i afegim a cadascuna uns minsos comentaris aclaridors.

4.1.1. Versió de Gorga (el Comtat de Cocentaina. 1924)

- 1 A l'entrar del quarto: / - Cecília, com va?
3 - Per a mi, Arriero, / per a mi mal va.

Adiós, Cecília, / flor divina i fa.

- 5 - Cridarem confessor / i et confesaràs.-
7 I en la confessió / allí es va quedar.
9 Pilla el seu sombrero, / vengala en la mà,
11 i al girar un cantó / veu un combregar.
13 Es gira d'espalles / i es posa a plorar.
15 - No plores, Riero, / que no deus plorar:
17 tinc una germana, / ja te pots casar.
19 - Jo no vull germanes / ni tampoc germans,
21 que jo en tu, Cecília, / jo em vull casar.
23 - A la capçalera / tens els teus regals:
25 sortija i manilla, / collar i orellals.-
27 *Hasta el camposanto* / la va acompanyar;
29 al deixar-la en terra / ell la va besar.

Aquesta versió fou recollida per Joaquim i Just Sansalvador i Cortés entre el 5 i el 9 d'agost de 1924 a la població de Gorga. Els la va cantar Maria Ortolà i Garcia, de 27 anys, la qual coneixia la cançó des de la seua infantesa.¹¹

Aquesta és la versió més regular de les que recollim en quant a mètrica. Es tracta d'una tirallonga de 30 versos pentasil·labs anisossil·làbics; només dos versos trenquen la constant i són hexasil·làbics (v. 5 i 11), canvi no motivat per les necessitats musicals, ans al contrari, que en dificulten el cant. Cal destacar que, per tal d'assolir una mètrica constant, es

L'HEREU RIERA

Moderat (♩ = 100)

A l'entrar del quarto: -Ce-ci-lia, com va? A l'entrar del
quarto: -Ce-ci-lia, com va? -Per a mi, Ar-ri-e-ro, per a mi mal
va. A-di-ós, Ce-ci-lia, flor di-vi-nai fa.

Versió de Gorga (Just Sansalvador).

produeixen diversos fenòmens, com la diftongació d'*ie* en el nom del protagonista, *Arriero* (v. 3), la caiguda de la *r* final en *girar* (v. 11) que provoca una sinalèfa amb el mot següent, i un hiat entre *jo em* al vers 21. Els versos senars són femenins (la vocal tònica del darrer mot sempre és plana), mentre que els parells són masculins (l'accent final sempre recau en posició aguda). La rima és molt esparsa i si apareix, només ho fa en determinats versos parells i de manera consonant. En ser cantats, els versos s'agrupen en quartetes seguides del recoble. L'estructura seguida és, en la seqüenciació dels versos, la següent: 1-2, 1,-2, 3-4, tornada.

Cal destacar que a nivell argumental es tracta de la versió més estranya. No segueix cap fil narratiu lògic i presenta, com veurem, nombrosos desfassaments temporals que dificulten la seua comprensió. Inclou, com en la versió d'Amades, una tornada, "Adiós, Cecília, / flor divina i fa" bastant estranya; un acomiadament (en el castellà habitual encara hui) i la definició de Cecília com a flor divina que trobarem en altres versions especificada com a flor de taronger. Aquest "i fa" és un afegit sense importància ni significat que completa les necessitats mètriques del pentasíl·lab. Si fem cas de Fermín Pardo i José Ángel Jesús-María,¹² el fet de l'afegit de versos de tornada o de recoble, que no afegeixen res de consistència al text explicat, es deu a un efecte de les fragmentacions estròfiques a fi d'alleugerir la monotonia melòdica. Aquest fet, en paraules de César Simón citades per Pardo, és originari de finals del segle XV i arriba al romanç per influència culta. L'aparició d'aquest efecte en les versions recollides és variable, ja es trobem en el *tralaralarà* de la versió catalana transcrita i la trobarem a Gorga i a Otos, però no en cap altra.

4.1.2. Versió de Benàmer (el Comtat de Cocentaina. 1924).

- 1 Si vas a les danses, / no tingues que ballar,
- 3 que a la teva nòvia / van a combregar.
- 5 Pilla la vengala / i corrent se'n va anar.
- 7 A l'entrar de casa / veu un combregar.
- 9 Entra dins del quarto: / - Cecília, com estàs?
- 11 - Tu, molt bé, Ribera; / però jo, molt mal.

L'HEREU RIERA

(♩ = 108)

En la Pla-ça No - va hi ha - vi - aun ball, en la Pla - ca

No - va hi ha - vi - aun ball, a - hí va Ri - e - ro, a - hí va Ri -

e - ro, a - hí va ba - llar, a - hí va Ri - e - ro, a - hí va ba - llar.

Versió de Cocentaina (Just Sansalvador).

- 13 No plores, Ribera, / que no tens de plorar,
- 15 que tinc tres germanes / i encà et pots casar.
- 17 - Tingues tres germanes / o tingues tres germans,
- 19 en tu, Cecilieta, / em volia casar.
- 21 - Tot quant em donares, / en la còmoda està:
- 23 sortija i *penientes*, / agulla i collar -
- 25 *Hasta* el cementeri / la vaig acompanyar.
- 27 La deixen en terra, / jo la vaig besar.

La relació de Benàmer fou recollida, sense partitura, entre el 2 i 3 de setembre de 1924 per Just Sansalvador i Cortés. Podem considerar aquesta com a la versió de Muro del Comtat, ja que fou cantada per un fill d'aquesta localitat, indret on digué haver-la deprés. El cantaire s'anomenava Rafel Banyó, un llaurador de 32 anys.¹³

Es tracta d'una de les versions més interessants. Vint-i-huit versos anisosil·làbics amb una estructura d'estrofes de quatre versos pentasíl·lacs en els que el segon, segurament forçat per la inconeguda melodia, té sis versos (provoca un diftong en el *volia* del vers 20). També, els versos senars són masculins i els parells femenins. La rima es redueix a un ús abundant d'infiniutius de la primera conjugació en els versos parells.

4.1.3. Versió de Cocentaina. (1924)

- 1 En la Plaça Nova / hi havia un ball,
- 3 ahí va Riero, / ahí va a ballar.
- 5 - Riero, no balles, / que no pots ballar,
- 7 que a la teua nòvia / van a combregar. -
- 9 Pilla la vengala / i el sombrero en la mà:
- 11 - Dispensen, senyores, / que no puc ballar,
- 13 que a la meua nòvia / van a combregar. -
- 15 A l'entrar del poble / veu el combre-

- gar.
- 17 S'arriba a l'acera / per vore a on va.
- 19 Entra a câ Cecília: / - Cecília, com estàs?
- 21 - Per a tu, molt bé; / per a mi, molt mal.-
- 23 Es gira de cul / i es posa a plorar.
- 25 - No plores, Riero, / que no pots plorar:
- 27 tinc una germana / que encà et pots casar.
- 29 - Jo no vull germanes / ni tampoc germans,
- 31 que vullc a Cecília, / i m'ha de casar.
- 33 - Lo que em regalaes, / en la còmoda està:
- 35 *penientes* i agulla, / sortija i collar.
- 37 - Jo no vull *penientes* / ni sortija i collar,
- 39 que vullc a Cecília / i m'ha de casar. -
- 41 *Hasta* el camposanto / la va acompanyar.
- 43 La deixen en terra / i la va besar.

La versió *socarrada* del romanç fou recollida en la quarta visita que Just i Joaquim Sansalvador feren al seu poble, entre el 4 i el 22 de setembre de 1924, durant el procés de recollida de dades pel Comtat. Els la va cantar Consol Domínguez, una filadora de 18 que la sabia des de la seua infantesa.¹⁴ Assegurava la xicota que era molt coneguda a tot el Comtat.

La tirallonga arriba en aquesta ocasió als 44 versos, la major part d'ells pentasíl·lacs; només els versos 10, 20, 34 i 38 tenen sis síl·labes. La seua distribució no respon a cap motivació rítmica. Els versos s'agrupen, a l'hora de ser cantats en quartetes, que són repetides constantment tot i seguint la melodia. Els versos seran, doncs, cantats amb el següent ordre: 1-2, 1-2, 3-3-4, 3-4. És doncs, una estructura narrativa cantada certament diferent a la que trobàvem a Gorga, sense recoble i amb una repetició menys del tercer vers, que es ceneix, com ja

em dit, a les necessitats musicals.

4.1.4. Versió d'Otos (La Vall d'Albaida. 1992)).

- 1 En la plaça Nova / hi ha un ball,
- 3 allí va Riera / allí va a ballar.
- 5 - Riera no balles / que no pots ballar,
- 7 que la teua núvia / va a combregar.
- 9 Agarra el *sombrero* / i bengala en mà:
- 11 - Dispensen, *senyores*, / que no puc ballar,
- 13 que la meua núvia / va a combregar.
- 15 Entra en ca Cecília / i es posa a plorar;
- 17 _ No plores Riera / que no pots plorar,
- 19 tinc una germana / i et podràs casar.
- 21 - Ni per més germanes / ni per més germans,
- 23 m'has donat paraula / i amb tu em vull casar.

Adéu a Cecília, / ramellet d'*azahar*

- 25 - El que em regalares / en la caixa està.
- 27 sortija, *pendientes*, / agulla i collar.
- 29 Fins al cementeri / la va acompanyar
- 31 i en deixar-la en terra / encara la va besar

Adéu a Cecília, ramellet d'*azahar*.

Aquesta versió fou publicada per Joan Olivares i Alfonso el 1992¹⁵, com una cançonella popular més d'Otos. Nosaltres li hem variat la puntuació per ressaltar la forma dialogada. És una versió estranya en quant a la mètrica. El pentasíl·lab li serveix com a canemàs, però trobem tres versos que fan excepció, un de sis, el segon de la tornada, en què es qualifica a Cecília com a "ramellet d'*azahar*". El segon vers té no pot ser llegit com de dues síl·labes, si fem les sinalefes corresponents, o de quatre, si fem els hiatus. Pot tractar-se d'un error de transmissió. L'últim dels versos té set síl·labes. No s'ha fet cap reducció del mot *encara*, com succeeix a Cocentaina i Benàmer. La rima, segueix les pautes de totes les versions; es troba en els versos parells i es basa en els infinitius acabats en *-ar*.

4.2. Trets de les versions mariolenques.

El primer tret a ressaltar és la no conservació a les nostres comarques de la melodia que trobem assetada a Catalunya, la nostra, comuna malgrat les diferències escasses que trobem de poble en poble, és molt més

adiant a tan lamentable succés cantat. Només conservem les partitures de Gorga, Cocentaina i Banyeres, i les oferim junt a cada text. Cal ressaltar, respecte als textos que, com ja hem xerrat abans, tots ells, excepte el d'Otos, recollit a finals del segle XX i mostra de l'escàs canvi formal patit en tants anys, eren coneguts en la primera dècada del segle XX. Els tres del Comtat foren cantats per persones d'una vintena i escaig d'anys en l'any 1924, les quals reconeixien conèixer la cançó des de la seua infantesa. I la versió de Banyeres, fou trenta a partir de 1910, quan succeiren els fets que donen peu a tal reformada versió. Les formes de la cançó es mostraran diverses però molt unides a un temps, com veurem a partir d'ara mateix, quan passem a analitzar l'argument i alguns dels elements més interessants per fer comentari.

4.1. El nom.

En principi ens pot sorprendre que el nom de la protagonista, *Cecília*, es mantinga arreu, excepte en el cas especial de Banyeres, mentre que el nom del xicot sí que ha patit diverses alteracions en les nostres versions. I és que això d'*Hereu* Riera semblaria molt estrany als oïts valencians, totalment aliens al dret tradicional català (i a la tradició popular del Principat), que contempla la figura de l'*Hereu*, i de la Pubilla en el cas femení, com a la institució jurídica per la qual el primogènit rep els béns dels seus pares. No consta que el nom proposat per Amades, Pau Riera, arribara a estendre's ni tant sols per Catalunya. Al País Valencià, el cognom Riera patirà variacions, però sempre dins els estrets marges que permetia la mètrica del text i la seguida de la melodia. Així, el primer dels canvis apareix ja a Catalunya, el canvi de sexe (*Riero* per *Riera*), motivat potser pel fet que l'acabament en *-a* (excepte, potser, als indrets on el cognom Riera fóra conegut) assenyalava un nom femení en persones desconegudes de la tradició de la cançó. A Cocentaina, la conservació de Riera (totalment efectiva a Otos seixanta-hui anys després), només és efectiva en el títol i sembla deure's a una ultracorrecció de Salsalvador, que respecta el *Riero* del text. Així i tot, el cognom Riera era d'allò més conegut a Cocentaina, on operava la fàbrica de sabates del mateix nom. Amb posterioritat (1968), Alvaro Marzal recollirà els

mateixos temes, com ens indiquen Pardo i Jesús-María¹⁶, de manera quasi idèntica "i potser cantats per alguns dels mateixos comunicants quaranta anys després". El títol que ens transmetrà aquest autor és *Romanç de Riero*. Per altra banda, el canvi *Riera-Ribera* és una alteració mínima i no exempta de cert trellat, en la versió més diferenciada de totes les analitzades, la de Gorga.

Cal suposar el canvi a *Matxero*, a Banyeres de Mariola, a partir del *Riero*, sense que afecte en absolut a l'estructura rítmica, els dos sonets són trisíl·labs, plans i acabats en *-o*. El cas de *Cecília* és més complex. La seua pronunciació es fa sempre "a la castellana": les necessitats rítmiques el fan mot pla i no esdrúixol, tot i unint en diftong creixent les dues darreres síl·labes. És així com podrà ser substituït per *Teresa* sense gaires problemes.

4.2. Les Danses.

En les versions mariolenques, amb la notable excepció de la de Gorga, que no emmarca l'acció ni nomena per res cap dansada, es parla de les danses com a escenari primer del romanç. En cap versió no es manté el diàleg entre dansadores sobre qui els treurà a la dansa, provinent segurament d'altre romanç popular sobre enamoraments: tres donzelles d'un mateix lloc que cerquen qui es trega a dansar... No cal oblidar la funció "social-amorosa" de la dansa, tan estesa als nostres pobles: són llocs de festeig i de publicació d'enamorament (només cal llegir la rondalla *L'Albarder de Cocentaina* de n'Enric Valor)¹⁷. La major part d'elles enceten l'acció amb l'avís fet per algú, una veu popular coral potser, a Riera per tal que no danse. Així, els 13 primers versos de la versió d'Amades són desconeguts a les nostres comarques.

La situació temporal de cada dansada no serà fixa i comuna, sinó que, al quedar cada peça com a cosa pròpia de cada poble, hom suposarà que es refereix a cada dansada local, que podrien haver tingut lloc pel temps de la Mare de Déu de Gràcia (principis de setembre) a Benàmer; pel Crist (6 d'agost), Sant Josep, Sant Roc o la Puríssima a Otos; per Sant Jordi d'Abril, la Magdalena o la festa de la Relíquia de Sant Jordi, al principi de setembre a Banyeres de Mariola; i a Cocentaina, per la Mare de Déu del

Miracle (19 d'abril), el Corpus, Sant Hipòlit (13 d'agost) i/o la Fira de Tots Sants. Cal dir que la fixació de la dansa en les versions catalanes més conegudes no és, ni de bon tros, clara. En nomenen les dansades de Sant Antoni (cal suposar de Sant Antoni Abat, tradicionals també a indrets mariolencs com ara Muro (població de la qual forma part Benàmer) i Ontinyent; però, tot seguit, realitza un salt temporal i refereix les danses de Sant Maurici, sant aquest celebrat el 22 de setembre, amb cap predicament a les nostres comarques. Curiosament, més amunt o avall, aquesta segona data obriria la nostra època de dansades i Sant Antoni correspondria al temps de tancar-la. Cal recordar els mots d'Amades respecte a la versió de la Selva, tot adjudicant aquest sant com a fet propi de Caldes de Malavella. Cal nomenar ací, per embolicar una miqueta més la troca, que un dels més coneguts romanços que comparteixen tema, el mallorquí, *La Mort de na Margalida*, fixa la data de la mort de Margalida Cervera el 16 de gener, vespra de Sant Antoni.

Respecte al lloc on es celebren les danses, només les versions d'Otos i de Cocentaina refereixen en els seus quatre primers versos gairebé idèntics una genèrica *plaça Nova*, inexistent en el nomenclàtor urbà actual de les dues poblacions ara mateix, però perfectament possible en el llenguatge popular en qualsevol època per referir l'última plaça dreçada.

Totes les versions recullen uns mots avisadors fets a Riera tot i avisant-lo que la seua nòvia és a les portes de la mort ("Riero no balles que no pots ballar, que a la teua nòvia van a combregar" a Cocentaina i Otos, - v.5-8-, on s'insisteix en la impossibilitat social del ball ateses les circumstàncies, i " Si vas a les danses no tingues que ballar que a la teua nòvia van a combregar", v.1-4 a Benàmer i Banyeres, on usen la perífrasi d'obligació "tenir que+infinitiu" castellana). En cap cas l'avís sembla un retret, com a la versió d'Amades (v.13-16).

Tot seguit es desenvolupa el cerimonial de l'abandonament de la dansada. Riera, com a possible Cap de Dansa que treu les dansadores a plaça, ha de justificar-se, amb protocol, davant les "senyores" (les dames, i no els homes com hom podria suposar a partir d'un "senyores" castellà). En totes les versions

agafa (*agarra* a Otos, -v.9-, *agafa* a Amades, -v.17-) o *pilla* (verb de caire popular que és usat a Gorga -v. 9-, Benàmer -v.5-, Cocentaina -v.9- i Banyeres -v.5-) una *bengala* o bastó (en alguns casos recollida amb la no formal *vengala*), i un barret (*sombrero* a Gorga, Cocentaina i Otos, i *barret* a Banyeres, potser correcció dels recolectors. A Benàmer només agafa la bengala per tirar a correr). A la versió d'Amades el que agaba és el *gambeto*, (segons el diccionari de la Enciclopèdia Catalana "capot llarg fins a mitja cama, sense valona i amb mànigues reals o simulades, que duïen els homes a l'hivern els dies de festa i que encara és usat en certs balls i certes cerimònies oficials arcaïques"), per tirar-se'l al braç i fer un tomb per la plaça. A les nostres versions, mentre fa la volta, va dient a cada rogllet "Dispense'n, senyores, que no puc ballar, que a la meua nòvia van a combregar" (a Cocentaina, Otos i Banyeres). A Benàmer, Ribera se'n va corrent i sense dir cap adéu, i a Gorga, l'envevessada versió fa que parle amb l'amada, vaja a buscar confessió per ella després, agafe els estris citats i es trobe el combregar mentre plora i l'amada el consola.

4.3. El Combregar.

Ja hem vist com a Gorga, la variació de posició en els versos provoca un discórrer narratiu dificultós: el nuvi busca la confessió: "Cridarem confessor i et confessaràs.- I en la confessió, allí es va quedar", (versos 5-8), i ja se'ns diu, prèviament al moment exacte i a la "transcripció" de les suposades últimes paraules, que ella morirà en el moment en que està confessant-se, moment aquest que ens cal suposar posterior a la rebuda del combregar, la comunió i l'extrema unció.

Mentre *Arriero* busca al rector aquest ja és en camí amb amb el combregar "Al girar un cantó véu un combregar" (versos 11-12). Aquest combregar refereix el vell costum de celebrar una menuda processó per dur el viàtic a una persona que es troba a les portes de la mort, i que ja ha entrat en desús. En algunes poblacions, com ara Cocentaina, existeixen tocs de campanes especials per fer-ne l'avís.

A la resta de versions, Riera es troba el combregar anant a casa de la nòvia i el segueix per comprovar, i assegurar-se, que es dirigeix cap a sa

casa (Amades v. 25-29-, Cocentaina -v.15-18- i Banyeres -v.15-16-). En aquestes darreres poblacions puja sobre la vorera (ultracorrecció segura a Banyeres en lloc de l'*acera* castellanitzada que trobem a Cocentaina ja en 1924), per deixar-lo passar. A Benàmer Ribera veu el combregar al l'entrar en casa Cecília, i a Otos, no té lloc cap combregar.

Un fet curiós. On es troba la casa de Cecília respecte al poble? Unes versions ens diu que a l'entrada del poble (Amades i Cocentaina) i altres al pujar al poble (Banyeres. - cal entendre que la dansada es fa fora del poble? Ja hi parlarem...-)

4.4. La visió de l'amada.

Riera arriba a casa de la núvia, i segons cada versió, ho fa d'una manera diferent. La d'Amades és la més explícita "Ja en puja l'escala amb sense trucar, ja en troba l'aimada que a la mort n'està (v.31-34), tot i forçant el vers 32 per quadrar la mètrica, i repetint el vers 34, "a la mort n'està", vertader *leit-motif* d'aquesta versió. A Cocentaina (v.19) i a Otos (v.15), Riera entra en *cà* Cecília (*cà* és reducció de *casa*, la mètrica mana i la dicció popular hi ajuda), a Benàmer (v.9), i a Gorga (vers primer) s'especifica que entra en la cambra de la moribunda, el *quarto*, i a Banyeres es desenvolupa el diàleg immediatament, sense cap introducció.

Aquesta conversa sol encetar-se amb la mateixa pregunta educada de rigor, Ribera inquireix "Cecília, com va? (Gorga v.3-4, "Cecília, com estàs" Benàmer v.10, Cocentaina v.19), o la més formal "Ací vinc Teresa / a que em digues com estàs" de Banyeres (v.17-18). A Otos (v.15), els plors son els primers mots del diàleg, que encetarà oralment Cecília. En la versió d'Amades el vers de pregunta és doble, i respon a les formes tradicionals romancístiques de repetició amb variació dels components: "Com te va, Cecília? Cecília, com va? (v.35-36).

La resposta, en tots els casos idèntica, sembla no respondre la pregunta. Eixe "per a tu molt bé; per a mi, molt mal " de Cocentaina (v. 21-22), molt semblant a Banyeres, sembla respondre més a una pregunta "com van les coses". Potser, la resposta més adient és la de Benàmer: "Cecília, com estas? Tu

molt bé, Ribera; però jo, molt mal” (v.10-12), i en menor mesura la de Gorga: “-Per a mi, Arriero, per a mi mal va” (v. 3-4). Novament serà la resposta recollida per Amades (v.37-40) la més complida, informa del fret i la febre, que la protagonista ja albira que la duran a la mort.

4.5. La boda amb la germana.

Ha estat tradicional en les nostres terres que, a la mort del nuvi, o el marit, o de la núvia o la muller, que una cunyada, o un cunyat en el cas femení, passe a ocupar el lloc del difunt (herència bíblica potser?). Això és el que en tots els casos proposa la núvia moribunda. Riera rebutjarà sempre aquesta possibilitat, fet que afegeix patetisme al cant tot i reforçant la idea transmesa de perdurabilitat i individualitat de l'amor: “Jo a tu et vull, Teresa, i l'amor amb tu està” (Banyeres v.27-28). L'ofertament de la núvia és clar i directe: “- Tinc una germana, t'hi podràs casar” (Amades, v. 41-42), “Tinc una germana, ja te pots casar” (Gorga, v.17-18), “Tinc una germana, que encà et pots casar” (Cocentaina, v.27-28, amb la reducció obligada d'*encara* en *encà*), “tinc una germana / i et podràs casar” (Otos, v.19-20), “Tinc altra germana per poder-te casar” (Banyeres, v.25-26). Només Benàmer es diferencia en la resposta. No és una germana, sinó tres entre les que podrà triar Ribera: “que tinc tres germanes i encà et pots casar” (v.15-16). Potser aquest nombre de germanes es trobe relacionat amb les tres donzelles empordaneses de la versió formal catalana, o haja estat prè d'alguna altra cantalla popular (sent com és tant corrent el nombre de tres germanes, tres cavallers, tres dames, tres velletes... Ara mateix ens ve al cap el romanç occità del *Pont de Mirambelh*, amb tres cavallers “enamorats” d'una bugadera¹⁸, o el romanç andorrà de *les Tres Ninetes*, tres germanes que esperen els seus tres marits¹⁹...).

La resposta és tallant, ja hem vist la de Banyeres, però arriba a ser més punyent encara amb la negació doble de caire tradicional: “Ni per més germanes ni per més germans. M'has donat paraula i amb tu em vull casar.” (Otos v.21-24), “Jo no vull germanes, ni tampoc germans, que jo en tu, Cecília, jo em vull casar” (Gorga, v. 19-22,- Sansalvador no canvia, ni ara ni en la versió de Benàmer, la preposició *en* popu-

lar per *amb-*). A Cocentaina la resposta és “ Jo no vullc germanes ni tampoc germans, que vullc a Cecília, i m'ha de casar (v.29-32, – Cal destacar ací a recollida de la forma *vullc* per *vull*, amb una velar de reforçament i la forma *ha* en la perífrasi “haver de+infinitiu”, pròpia de l'oralitat mariolenc).

La resposta més elaborada és la de Benàmer: “Tingues tres germanes o tingues tres germans, en tu, Cecilieta, em volia casar” (v.17-20), on apareix el diminutiu del nom i la perífrasi verbal de desig. Aquesta vegada, la resposta més esquemàtica és la d'Amades: “- Noestic per germanes, que amb tu em vull casar.-” (v.45-46).

4.6. Les joies.

L'última de les qüestions tractades pels amants és el què cal fer amb les joies que Riera ha anat regalant a la seua amada en el transcurs del festeig. En la versió d'Amades, les porta Cecília al seu damunt en eixe moment, i en el diàleg no es fa cap qüestió, les joies es donaran a la germana amb que Riera es casarà: “les joies que porto li podràs donar”, (v.43-44). El rebuig de Riera serà doble, refusa casar-se amb la germana i de donar-li les joies. A Cocentaina, després de l'enumeració dels regals, Riero torna a repetir-los, oblidant, però, l'agulla, per repetir els versos 29-32, tot i confirmant el seu amor: “- Lo que em *regaloes* (per *regalaves*) en la còmoda està: *penientes* (valencianització del *pendientes* castellà) i agulla, sortija i collar. – Jo no vull penientes ni sortija i collar, que vullc a Cecília i m'ha de casar.” (v. 37-40). Els regals aquests es troben guardats a la capçalera (Gorga, v.23), la còmoda (Cocentaina, v.34, i Banyeres, v.30), o bé en una caixa (un joier potser) a Otos (v.25). Les joies són “penientes i agulla, sortija i collar” (Cocentaina, v.35-36), enumerats “sortija, pendientes (sense caiguda de la *d* a Otos, v.27-28, i amb caiguda a Benàmer, v.23-24), agulla i collar”. Cal destacar l'ús del plural en referir els objectes i la ultracorrecció, no popular, d'*arracades* per *pendientes* a Banyeres: “Agulles, arracades, anells i collars”(v.31-32), i l'ús d'un mot tradicional mariolenc, *orellals*, per les *arracades* a la versió de Gorga, no conservada en les versions de Benàmer i de Cocentaina, recollides el mateix any 1924. Apareix també una polsera, les *manilles*, en substi-

tució de l'agulla: “sortija i manilla, collar i orellals” (v.25-26).

Cal destacar que el mot sortija és ben tradicional al Comtat, on, en aquesta època, era ben corrent encara un joc cavalleresc anomenat “de la sortija”²⁰.

4.7. Els plors

Els plors són bàsics en la versió d'Amades. Riera “ja en gira la cara i se'n posa a plorar” (v.47) abans de fer la petició d'auxili al Crist. Aquesta petició no existeix en cap de les versions mariolenques, però sí els plors. A Benàmer ens informem que Ribera plora solament per les paraules de Cecília: “No plores, Ribera, que no tens de plorar, que tinc tres germanes...” (v.13-14). Segons sembla desprendre's del text, Cecília creu que els plors del nuvi són només causats per la pena de quedar fadrí. Açò, però, no importa gens a Riera, a qui només el mou la veritat del seu amor sincer per Cecília... A Cocentaina, Riero plora després de preguntar a l'amada, com a Benàmer, la seua situació. Ací, sabem però que, com a la versió d'Amades, Riero es gira per tal que Cecília no veja els plors: “Es gira de cul i es posa a plorar. – No plores, Riero, que no pots plorar, tinc una germana...” (v.25-26). A Otos, (v.15), els plors apareixen tan bon punt Riera veu la Cecília, la resposta és idèntica a la de Cocentaina. A Gorga, Riero plora quan veu el combregar al girar el cantó, i de sobte, Cecília li respon (no estava morint-se en el llit...?): “Es gira d'espalles i es posa a plorar. – No plores, Riero, que no deus plorar...”(v.13-15). A Banyeres, però, el motiu suposat dels plors és només la situació creada i la pena que provoca en Matxero la mort: “Es gira d'espalles i es posa a plorar. – No plores, Matxero, ramellet d'*atzar* (doble errada, confusió de l'*atzar*-sort amb el castellanisme “*azahar*”, atés el poc ús habitual, ara i adés, de tarongina o flor del taronger, - v.21-24). Ací, Teresa no només acalla el plor de l'amat sinó que, a més, li adreça una floreta, ja veurem que Matxero va ser famós per la seua presència física. Aquest vers pot haver-se heretat en la tornada de la versió d'Otos: “Adéu a Cecília, ramellet d'*azahar*”, -i no *adiós* com a Gorga, (poster una ultracorrecció?) on la floreta s'adreça, de part del cantant, a la moribunda.

4.8. La mort.

En tots els casos, excepte en la versió d'Amades, on Cecília és salvada per Déu (v.55-56), no tenim notícia directa de la mort de la protagonista. De manera immediata al diàleg, ens trobem al cementeri (Benàmer, v.25, Otos, v.29, i Banyeres, v.33), o al *Camposanto* (castellanisme no emprat actualment, a Gorga, v.27, ni a Cocentaina, v.41). Una veu omniscient diferent a la dels amants, la que introdueix i narra tot el romanç, reprén la tanda i ens informa que Riera acompanya a Teresa fins el cementiri (Otos i Banyeres), o substitueix el locatiu *fins* pel castellà *hasta* (Gorga, Benàmer i Cocentaina). Una vegada al cementeri, i abans de soterrar-la, la deixen en terra, moment que ell aprofita per besar-la per darrera vegada: un gest sembla que desacostumat i que concentra intensament l'estima: "i en deixar-la en terra, encara la va besar" (Otos, v.31).

Dues qüestions cal resaltar. En la versió de Benàmer, qui pren la paraula no és el narrador omniscient, sinó el mateix protagonista, Ribera, que amb aquest final, sembla ser qui ens ha narrat el succés: "Hasta el cementeri la vaig acompanyar. La deixen en terra, jo la vaig besar". L'altre és l'incís que es fa a Banyeres en el dolor de Matxero, tot i afegint un altre gest que no es troba a cap altra versió: "grapaets (per grapaets) de terra ell li va tirar". (v.37). El dolor del protagonista, i dels oients en escoltar tal cas, tindrà lloc en escoltar aquesta breu i punyent conclusió, allunyada de la qualsevol retòrica amorosa que trobem en altres romanços de temàtica semblant del nostre àmbit lingüístic, com és el cas del ja nomenat romanç mallorquí *De Santanyí vaig venir*, que narra, en heptasíl·labs, un cas semblant, amb diferent argument: La Roseta té quatre promesos, el més menut és qui pronuncia el lament fúnebre.

"Quatre era que la portaven / a la seua sepultura,
n'era cosa de tristura / tots quatre la festejaven.
El més petit que hi havia / no es podia aconsolar.
Se n'anà a la sepultura / i començà a sospirar.

- Desperta't anima mia. / Així Déu te do repòs.

Jo ara me n'entraria / amb la sepultura amb vos".

Bonica la professió d'amor veritat? Molt més elaborada que la de l'Hereu Riera mariolenc, però no tan

Romanç de Matxero i Teresa

Banyeres de Mariola (l'alcoià)

Partitura del Romanç de Matxero i Teresa. Facilitada per Rafael Ballester i Gandia i repassada per Saül Gómez Soler.

efectiva amb tan poc espai... Ja que tampoc és original, que és la mateixa que registrem, per exemple, al romanç tradicional català "l'Ànima Morta",²¹ de temàtica amorosa semblant. *Nihil novum sub sole*...

5. El Romanç de Matxero i Teresa.

Una de les versions-evolucions més interessants del romanç de l'*Hereu Riera* a les nostres comarques és la coneguda com a *Romanç de Matxero i Teresa*, que és considerada com a cançó independent, pròpia de la localitat de Banyeres de Mariola (l'Alcoià). És així, l'únic dels casos mostrats ací que compta amb un títol propi, diferent del usat per la cançó comuna.

Aquest "nou" romanç és també la cançó de l'*Hereu Riera*, i en ell s'acompleix un fet evolutiu bàsic; un nou succés suplanta els insulsos motius heretats i els aporta un nou i àgil referent, que actua com la nova saba que procura una bona florida al vell arbre. En un indret on la cançó ja és coneguda, succeeix un fet que recorda el que el romanç vell tracta. El poble, que es veu necessitat de comunicar i conservar la nova passada, empra encara els camins del romanç, i en treu un de nou. Per la nova creació, es limita a adaptar a la nova realitat les formes preexistents (en aquest cas, només aplica els nous noms als amants, i sense gaire dificultat) i accepta la nova personalitat de la cançó com a pròpia de la localitat. A partir d'ací s'enceta l'expansió del nou motiu; una esparsa que, en aquest cas, es reduirà a l'àmbit comarcal²².

Jutgen vostés si no es tracta del mateix romanç:

Romanç de Matxero i Teresa (Banyeres de Mariola. 1910. Versió de finals dels anys 70).

1 - Si vas a les danses / no tingues que

ballar,

3 que a la teua nòvia / van a combregar.

5 Pilla la bengala / i el barret en la mà:

7 - Dispensen, senyores / que no puc ballar,

9 que a la meua nòvia / van a combregar.

11 Al pujar al poble / es veu al combregar,

13 s'arrima a la vorera / i el deixa passar,

15 i en casa Teresa / ell se'l veu entrar.

17 - Ací vinc Teresa / a que em digues com estàs.

19 - Per a tu bé Matxero, / ai! Per a mi molt mal.

21 Es gira d'espatles / i es posa a plorar

23 No plores Matxero, / ramellet d'atzar.

25 - Tinc altra germana / per poder-te casar.

27 - Jo a tu et vull Teresa / i l'amor amb tu està.

29 - Els regals que em feres / en la còmoda estan:

31 agulles, arracades / anells i collars.

33 Fins al cementeri / ell la va acompanyar,

35 i en deixar-la a terra / ell la va besar;

37 grapaets de terra / ell li va tirar.

Economia imaginativa en diuen...

Es tracta d'un romanç de pentasíl·labs dividit en estrofes de sis versos cadascuna. En alguns en què aparentment només hi ha quatre, els dos primers es repeteixen a l'hora del cant; (estructura 1-2, 1-2. 3-4. 5-6, 7-8, 9-10). El segon vers, en tots els casos tindrà sis síl·labes, que així ho exigeix la melodia. Hi ha

algunes excepcions, com ara l'allargament a sis síl·labes en dos versos determinats que inclouen dos segures ultracorreccions i que alteren el cant, *vorera* (al vers 13), que substitueix *l'acera* de les altres versions, i les *arracades* (al vers 31), pels *penientes*. El vers 17 recull un encavallament amb el 18 (Teresa a / que) i el 19, que recull la primera resposta de Cecília (“per a tu bé, Matxero”), dificulta el seu cant amb l’afegiment de la sisena síl·laba. La rima segueix les pautes de totes les versions anteriors.

Anem doncs per feina. Va existir Matxero? Va existir Teresa? És vera la història? Doncs sí a tot. És un d’aquests casos en que, de sobte, els personatges de rondalla se’t fan reals i tan vius i propers que no ho creus, i que acabes estimant profundament... Xarren que Matxero i Teresa eren els promesos més garrits de Banyeres: “la parella ideal, guapos, templat...”. Ens han fet fet quatre mots sobre aquells amants, i la història que ens ha donat a conèixer casa del tot amb la narrada amb la cançó de l’Hereu Riera; com no anava a renàixer la cançó amb tal cas? Altra cosa és que els diàlegs i les formes emprades entre els amants en aquella mala hora fóren les mateixes, que no ho serien...

No és moment aquest per fer una ressenya vital, ho deixem per altra ocasió, però sí que us en farem cinc cèntims, que diuen.

José Vicente Vañó Sempere, “Matxero”, va nèixer cap el 1887 i morí el 9 de maig de 1935, als 48 anys. El malnom li venia de la feina de son pare, era tractant de ramat. Anava a comprar “ganao” a l’Extremadura i el duia en tren des de Mèrida fins l’estació de la Venta de

la Encina. Allí els descarregaven i els duïen a Banyeres per camins serrans. Una vegada descarregaven els bous, les vaques, les cabres o els “matxos cabrits” (cabrons), rebien les comandes de bestiar de les carnisseries veïnes (d’Ontinyent i Bocairent entre elles). Després d’estimar i perdre Teresa, es casà amb Francisca Mira Castelló, “la Tia Quica”, senyora que morí el cinc de juliol de 1969 als 77 anys. Varen tenir complida descendència, tres xics i una xicona, més una albadeta, Carmencita (difunta el 29 de maig de 1932, als dotze mesos, tal i com narra la seua tomba). Cal destacar que, una vegada treta la cançó, la seua fama del seu cas va ser tanta que decidí i promogué el canvi de malnom. I com era molt aficionat als bous, agafà el sobrenom d’un dels seus torejadors preferits: el Gallo, nom aquest amb el qual batejà el bar que regentà a Banyeres. Malgrat els seus esforços, hui els seus descendents encara els anomenem “Matxeros”.

El full 141 del llibre d’actes de defunció banyerudes recull la del número 141: Maria Teresa Belda Gandia. Ella és Teresa “la del Morer”:²³

“En la villa de Bañeras, provincia de Alicante á las nueve horas del día quince de Agosto de mil novecientos diez; ante... “ /.../ ” compareció D. Francisco Belda Martí” /.../ “ manifestando en calidad de tío que Dª Maria Teresa Belda Gandia, natural de Bañeras, edad de veinte y un años; ocupada en labores, y domiciliada en el “Morer”, de este término, falleció á las siete horas del día de hoy en su dicho domicilio á consecuencia de tifoidea”. /.../ “ La referida finada estaba sol-

tera en el acto del fallecimiento. Que era hija legítima de D. Isidro Belda Martí, natural de esta, mayor de edad, ocupación labrador, domiciliado en la casa mortuoria, y de Dª Desamparados Gandia Albert, natural de Onteniente, difunta” /.../ y que á su cadáver se habrá de dar sepultura en el cementerio de esta población”.

Els pares de Teresa eren arrendadors del mas “el Morer”, encara existent a Banyeres, engolit per la població en el seu creixement. Tots els elements recollits al romanç popular semblen repetir-se a la mort de la jove Teresa. Però, a partir d’ací, són moltes les qüestions que renaixen i que caldria aclarir: era Matxero dansador? Segurament sí, tots els joves de la seua edat, (23 anys) ho eren en aquell temps, allò de Cap de Dansa, segurament no, no tenia l’edat convenient llavors. Quina dansada es celebrava? La vespra del dia de la mort, el de la Mare de Déu Gità, és temps propici per a dansades, però a Banyeres no hi ha memòria de celebració de danses per l’Assumpció... I on es faria la dansa? Segurament no al centre del poble, no tindria raó la referència a la pujada al poble de Matxero (v. 11) si el Morer es troba al capdavall del mateix. Potser el vers ha patit una alteració, el comput sil·làbic no s’afecta si es canvia el “pujar” pel “baixar”, “entrar”... Hi ha un seguit de fets íntims, com són ara el perquè Matxero no es va casar amb la germana de Teresa, Amparo, que no ens correspon d’analitzar: no ho podem saber i en cap cas volem que els fills de Matxero, que encara compten amb salut, puguem ofendre’s. Però sí que hi ha qüestions que ens omplim de curiositat de les narrades a la cançó: i per què li tira grapadets de terra

Tomba de Matxero.

Tomba de Teresa.

Imatge actual del mas "el Morer". (Banyeres de Mariola)

(és l'única versió que ho recull), si ella es troba soterrada a un nítxol amb làpida blanca, com s'acostumava a fer amb les xiques fadrines difuntes, per cert ben a prop al que Matxero ocuparia en el futur?. Deixem-ho estar.

Hem dit que aquesta és la versió més coneguda i amb major predicament de les ara conservades a les nostres comarques, no debades la seua inclusió en el CD "La Serra i la Vall", del Grup de Danses Cardaors de Bocairent (Caixa d'Ontinyent 1998), l'ha popularitzat de manera notable fora de Banyeres. El Grup de Danses d'Ontinyent ha creat, el 2000, un auca sobre el tema, amb dibuixos de Rafael Reig Martínez, que serveix com a base d'un dels seus espectacles d'escenari. Fins i tot la melodia tradicional ha servit de base per la composició, el 2000, d'una marxa cristiana, *Saoro*, obra de Ramon Garcia Soler.²⁴

Notes i Bibliografia.

1.- Són tantes persones les que m'han ajudat a teixir aquest il·lusionat text que es fa llarg el remerciament, i complex a fe! Vaja per davant el dedicat: A la memòria de mon tio, Vicent Sellés Montava, Ministre. Com podré seguir estimant tant Cocentaina sense les teues cançonetes i cabdries?. I mil gràcies a Rafel Ballester i Gandia, el primer que em donà a conèixer, llaüt en mà, la cançó. Gràcies a Antoni Ferrando pel llibre de Just Sansalvador; a Saül Gómez Soler per la cançoneta al piano; a Josep Beneyto pels materials urgents de la vesprada aquella ploguda de Beneixama; a Daniel Alfonso per estimar-se tant Otos; a Tere Soler per aguantar-me cada troballa, i a Ximo Silvestre per acompanyar-me en el trescar per la Mariola. Gràcies a José Luís Vañó Pont, "Matxero", per fer-me partícip de la llegenda i passar-me l'Acta de Defunció de Teresa, mostrar-me les tombes, dur-me al

Morer i confiar-me les últimes paraules, foc gelat per l'ànima, d'aquell el seu avantpassat. I gràcies a tots aquells que s'han estimat, com jo mateix, Matxero i Teresa tot cantant la cançó.

- 2.- Podeu escoltar un nou romanç, que explica tant trista història, al disc *Si aví sabut*, del grup occità Nadau: *Auròst ta Joan Petit*. Gasconha 1995.
- 3.- TORRENT I CENTELLES, Vicent. *La Música Popular*. Col·lecció "Descobrim el País Valencià" num 32. Edicions Alfons el Magnànim. València 1990. (pag. 32-33).
- 4.- PARDO PARDO, Fermín. i JESÚS-MARÍA, José Àngel. *La música popular en la tradició valenciana*. Sèrie menor 4. Institut Valencià de la Música. València 2000. (pàg. 115).
- 5.- PARDO PARDO, Fermín. i JESÚS-MARÍA, José Àngel. Op. Cit. pag 128-129.
- 6.- Podeu escoltar ambdós romanços amb la bellíssima veu de Maria del Mar Bonet. *De Santanyí vaig partir* es troba al disc *Saba de Terrer* (auriola 1979), i, si us ve de gust, podeu escoltar un fragment del romanç de *Sa Mort de na Margalida* al disc *El Cor del Temps* (Picap 1997), on la canta després que, amb la mateixa música, Martíro interprete el tema andalús *Trigales Verdes*. Si és que, amb açò de la cultura popular, no hi ha fites ni marges...
- 7.- AMADES, Joan. *Folclore de Catalunya. Cançoner*. Biblioteca Perenne, 15. Editorial Selecta. Barcelona 1983. (pàg 362).
- 8.- AMADES, Joan. Op. Cit. pag 363-364).
- 9.- PARDO PARDO, Fermín. i JESÚS-MARÍA, José Àngel. Op. Cit. pag. 419-420.
- 10.- Ibidem.
- 11.- SANSALVADOR I CORTÉS, Just. *Memòria de la missió de recerca de cançons i músiques populars realitzada pels germans Joaquim i Just Sansalvador i Cortès al Comtat de Cocentaina*. Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials, Volum III. Memòries de Missions de Recerca. Crònica fundació Concepció Rabell i Gibils, Vda. de Romaguera. Barce-

lona. 1929. (pàg. 25).

- 12.- PARDO PARDO, Fermín. i JESÚS-MARÍA, José Àngel. Op. Cit. pag. 128.
- 13.- SANSALVADOR I CORTÉS, Just. Op. Cit. pag. 54-55.
- 14.- SANSALVADOR I CORTÉS, Just. Op. Cit. pag. 60-61.
- 15.- OLIVARES I ALFONSO, Joan. "Cançons i Romanços d'Otos". *Alba. Revista d'estudis comarcals*. Núm 7. Servei de Publicacions. Ajuntament d'Ontinyent. Ontinyent 1992. (pàg. 173).
- 16.- PARDO PARDO, Fermín. i JESÚS-MARÍA, José Àngel. Op. Cit. pag. 21.
- 17.- Sempre és una alegria el recomanar la lectura de les Rondalles d'Enric Valor. "L'Albarder de Cocentaina" es troba publicada íntegrament a l'*Obra Literària Completa*. Volum I. Editorial Gorg. València 1975.
- 18.- Podeu escoltar una versió valenciana del romanç occità *Al Pont de Mirabell*, *Al Pont de Mirabell*, al disc compacte *A la Banda de Migjorn*, (Tram 1992) d'Urbàlia Rurana.
- 19.- Una versió ben acurada i actual del romanç de "Les Tres Ninetes" la podeu oir al compacte *El Disc 1 de Pomada*, del grup Pomada (autoedició. 2000).
- 20.- GÓMEZ I SOLER, Sergi. "Pecats vells, penitència nova. La festa i l'expansió pública a partir d'algunes ordenances municipals i bans de bon govern de la Vall d'Albaida en el pas del segle XIX al XX". *Almaig. Estudis i Documents XV. La Nostre Terra-Asociación de Fiestas de la Purísima*. Ontinyent 1999. (pàg 66).
- 21.- El romanç *Ànima Morta* és recollit a AMADES, Joan. Op. Cit. pag 785. Podeu escoltar-ne una versió cantada per Maria del Mar Bonet i Rafael Subirachs al disc *Anells d'Aigua* (Ariola-Eurodisc S.A. 1985).
- 22.- La versió del *Romanç de Matxero i Teresa* recollida en aquest treball ens ha arribat de manera doble. José Luís Vañó Pont ens l'ha feta arribar, així com Josep Beneyto i Rafel Ballester. L'any 1975 la recuperà el grup Joves i Folk. És bastant diferent a la versió acurtada gravada el 1998 pel grup Cardaors de Bocairent, que no emprem per diferents motius.
- 23.- L'Acta de Defunció de Teresa (full 141, núm 141) ens ha estat facilitada per José Luís Vañó Pont.
- 24.- Marxa Cristiana composta per Ramón García Soler (Atzeneta d'Albaida 1971) per la Capitania Cristiana de la Filà Banyeres de Mariola, dedicada al seu Capità Salvador Ferre. Estrenada a l'abril de 2000. Es troba enregistrada per la Unió Musical d'Albaida, l'Aranya, al compacte *Maseros en Festes I*. Filà Maseros de Cocentaina. 2001.

Grabat d'Alborayque, quimèrica imatge animalitzada del fals convers.
Segles XV-XVI.

L'EMPREMTA MORISCA

(de moriscs i esclaus)

IGNACIO GIRONES GUILLEM

Aquest títol me'l va suggerir la lectura d'unes breus narracions descriptives que feia Bernat Capó sobre els paratges de les seues terres de Pego¹. Així que, aprofitant la seua significació, jo també vull seguir el rastre d'aquells xiquets morets que van quedar "retinguts" pels cristians a l'any 1609. Al mateix temps, servixca aquest article per a fer-li un reconeixement a la persona de Bernat Capó, com a defensor del nostre passat musulmà.

L'estudi que vull presentar és, en realitat, una continuació del projecte que vaig iniciar l'any passat quan vaig publicar el treball sobre "els morisquets"².

D'aquesta manera, amb el llistat dels 2447 fills dels moriscos "expulsos" que van quedar a les terres valencianes en les meues

mans, vaig seguir buscant les seues empremtes allà on pogueren haver quedat.

El més assequible era fer la recerca sobre els xiquets "morisquets" que van quedar al poble d'Ontinyent i així, després de conèixer, gràcies a l'assessorament de Vicent Terol, la mancança d'informació que hi ha a l'Arxiu Municipal de la ciutat d'Ontinyent, vaig anar a buscar la documentació que pogueren oferir-me els "Quinke Libri" de l'única església parroquial que hi havia al poble en aquells moments.

En l'Arxiu Municipal d'Ontinyent vaig buscar la còpia de les actes que es van fer com a conseqüència del bàndol de 1611, el que comminava a les autoritats locals a que feren un cens amb els xiquets que obraven en poder dels habitants

del poble. Una còpia del mateix devia quedar als arxius municipals, tal com deia l'ordre, però sembla que a Ontinyent es va perdre.

Per tant, l'altra opció podria consistir en buscar als arxius parroquials: els "Quinke Libri". Açò és, el registre que la parròquia fa de Naixements, Confirmacions, Bodes, Defuncions i Excomunicacions de la seua comunitat (d'aquest últim apartat ja vaig publicar una ressenya en la revista "Almaig" de 1988³).

Afortunadament, encara que falten els tres primers llibres, el "volum" on comença la documentació del poble, a l'actualitat, és el de l'any 1616, i es pot llegir al seu lloc:

"BAUTISMOS DESDE 1616
HASTA 1640"

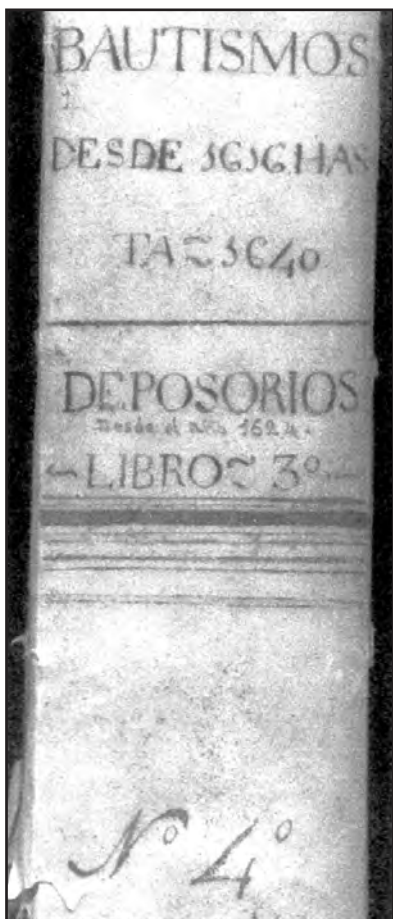
“DESPOSORIOS

Desde el año 1624

LIBRO 3°

N° 4°

Al llibre, si bé no fa constar el primer contacte entre els xiquets i la comunitat cristiana receptora, ja que aquesta es va produir a l'any 1609, almenys podria veure si apareixen referències del mateixos en bodes, batejos i defuncions.

El total de referències a persones “d'altra raça” és de cinc documents: tres batejos i dues bodes. Utilitzar el terme “altres races” ha estat necessari, donat que el text fa referència tant a moriscs com a esclaus.

La recerca ha permès trobar a uns quants morisquets dels que havien estat censats a l'any 1606: A Jeroni Agustí, de Guadalest, de 8 anys, que ara tindria 15 anys (fitxa n° 144, morisquet n° 168); a Jeroni, de Murla (fitxa n° 140, morisquet n° 163), de 9 anys, batejat a Santa

Maria d'Ontinyent. Ara té 25 anys.

A Àngela, xiqueta de difícil identificació, encara que és segur que era morisqueta, però hi ha vàries que poden respondre a les característiques que es descriuen.

A Francés, presentat per Lluís Alcaraz, de Bocairent, de 10 anys. Ara te 31 anys, però no es sap el poble (fitxa n° 100, morisquet n° 117).

A Francesca Jerònima, d'Agullent, que viu a Ontinyent, però no he pogut identificar-la per falta de dades.

A part d'aquests morisquets que buscava, també he trobat un parell d'esclaus, que si bé no son morisquets, sí que he volgut incloure'ls a aquest article, per tal de donar-los difusió. Els seus noms son Maria Thomassa i Ginés Josep Bonaventura. (Veure apèndix documental).

Hi ha un altre document (que faria el número sis) molt valuós, que tracta de la venda d'una esclava per part d'un ontinyentí, ja publicat en aquesta revista⁴, que m'haguera agradat incloure'l ací, ja que suposa una aproximació a la consciència social de l'època, molt oportú per a les nostres reflexions, però que he degut de desestimar, ja que el fet és de l'any 1598 i encara no s'havia produït la definitiva expulsió dels moriscs i per tant, tampoc s'havien donat les confiscacions dels menors. Així i tot, recomane que es llija, ja que demostra com els cristians estaven acostumats a la possessió d'altres persones, com si d'objectes es tractara, i per tant, quan va aparèixer l'oportunitat de tindre xiquets morisquets, com si foren “mascotes”, “criadets” o “lazarillos”, en compte de resultar exòtic o novedós, va resultar un fet normal, o més be, de distinció social.

D'açò deriva el costum, encara no fa molts anys, que les dones dugueren “passejanta”, que consistia en una xiqueta d'uns dotze anys que només es feia servir per portar el “carret” amb la criatura, filla de la senyoreta. El meu “abuelo” tenia un “lazarillo” que l'acompanyava a l'horta, només per fer-li companyia. A mi, a aquella edat, uns set o vuit anys, em semblava un poc estrany, però recorde que en aquells moments, els costums del poble em semblaven d'allò més normals: com ara besar la mà del “retor”, “cosa que

feien els parroquians i obligaven als moriscs, allà per l'any 1575”, com diu Gómez Vozmediano⁵. De fet, fins i tot, hi ha una iconografia molt valuosa, de l'època neoclàssica i sobretot romàntica, que sol mostrar la dama passejant per les grans avingudes de “la metròpoli”, acompanyada per un “moret” que li duu “l'ombrel·la”, un coixí o, simplement, li fa d'acompanyant.

Tots aquestos comportaments deurien haver tingut el seu inici entre els segles XVI i XVII, gràcies als negocis de rapinyaries i pirates, que van explotar el món de captivitat, tant del nord d'Àfrica, com de les noves terres d'Amèrica. El tràfic d'esclaus es va fer, indistintament tant entre els moros com entre els cristians, essent, fins i tot, causa penal en delictes contra la Santa Inquisició o, senzillament, contra qualsevol audiència territorial, i podent ésser castigats fins i tot amb l'esclavitud.

L'existència d'esclaus, doncs, no va constituir un cas aïllat en la societat cristiana del moment. Es compraven als mercats importants de València o Xàtiva i podien ser transferits per donació o venda, com ho demostra el document de compra – venda que va fer Pere Pons, d'Ontinyent, que a l'any 1596 va vendre a Maria, esclava “africana” de trenta anys, a un comerciant d'Almansa, ja referit al principi.

Aquests tipus de documents serveixen per poder veure el tractament “natural” de propietat que sobre les persones “d'altra raça” hi havia a l'ambient.

L'origen dels esclaus, tant cristians en terra mora, com moros en terra cristiana, venia de les captures fetes en les guerres com a botí, i tenien com a primera destinació la seua conversió en diners a través del rescat que pagaven els familiars de la víctima. Arribat a un preu insalvable pels parents o havent desaparegut i conseqüentment no podent-se identificar o havent mort, el “captor” no tenia més remei que traure'l al mercat als captius, per veure si podia recuperar part de la inversió.

Precisament, en aquell moment, a Europa va ser fundada una ordre religiosa amb la finalitat de “redimir captius”, el que permet endevinar que el tràfic de xiquets, viatjants o guerrers va estar a l'ordre del dia.

Són molt coneguts els raptos que els rapinyaires feien als camins; els pirates berbers que van assolar les costes valencianes i van provocar la construcció de torres de vigilància per avisar dels “moros a la costa” i tota classe d’històries sobre la compra d’esclaus als mercats o la redempció de captius, com ara el famós cas de Miguel de Cervantes.

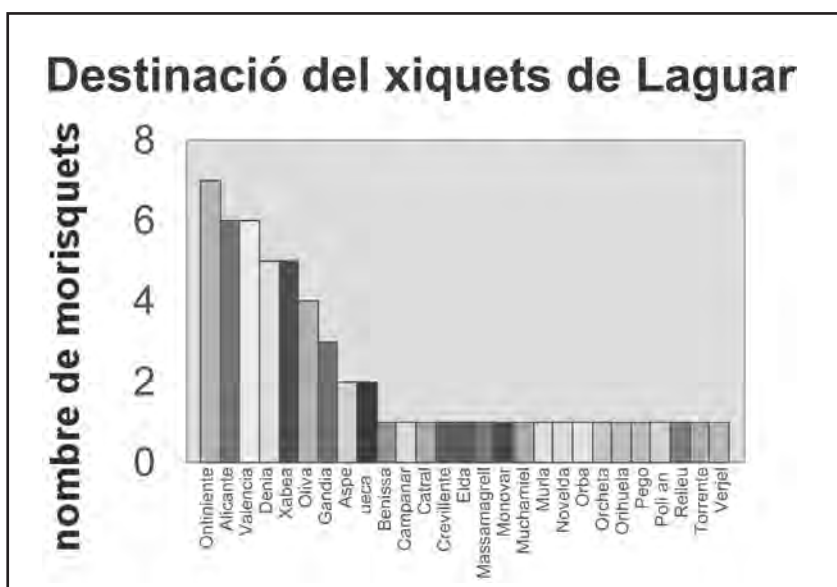
No és estrany, doncs, que a les nostres terres es traficava amb mercaderia humana com si fos el més natural. D’aquesta manera s’explica com van ser registrades aquestes actuacions, tant per registres noterials i civils com per registres religiosos, com ara els “Quinke Libri”, sense fer cap referència que allò fóra inhumà.

La societat de l’època en cap moment es va plantejar el mal moral que deuria fer a l’hora de destrossar famílies. Per això, més d’una mare es va llençar al barranc amb el xiquet en braços abans que li l’arrancaren.

Documents anteriors a l’any 1609 fan ja referència al fet de captar xiquets per distribuir-los entre els cristians, com ara el cas de l’avalot a terres granadines de 1569 ⁶, on comença a apreciar-se la dolenta situació d’uns “moriscos” que van patir “un buida social”, al ser considerats apòstates pels seus antics correligionaris i van ser, al mateix temps, acusats d’observar un catolicisme tebi, per part dels cristians vells.

En aquest context social, aprofitar-se’n de l’expulsió dels moriscos, a 1609, i quedar-se els seus fills com a excusa per a la seua formació cristiana deuria ser un esdeveniment que no es deuria deixar passar. Més encara després de la revolta de la Vall de Laguar, on uns “irresponsables” es van atrevir a contravenir les ordres de “Sa Catòlica Majestat”, Felip III, i van negar-se a embarcar, en clara desobediència amb la opinió del “catolicisme ortodox” que deia que “la seua erradicació era voluntat divina, essent “la corona” l’instrument de disseny celestial”.

Aquest fet de Laguar va obligar a la monarquia a convocar “lleves” de poblacions civils, al voltant dels termes sublevats, i Ontinyent no es va quedar enrere, ja que del botí de guerra va ser el poble que més

xiquets va dur. Un total de set xiquets de Laguar, una quantitat superior fins i tot a Pego o Oliva que eren al costat, encara que la historiografia local situa als ontinyentins més prop de la sublevació dels moriscos a la Muela de Cortes que no a la de la Vall de Laguar ⁷.

Lloc de destinació dels xiquets capturats en la Vall de Laguar

A més a més, el clima de recepció de xiquets morisquets que hi hauria a Ontinyent no resultava gens estrany si encara tenim en compte que a pesar de tots els edictes d’expulsió, seguien existint els esclaus mahometans al servei dels “hacendats” cristians, als que, interessadament, se’ls permetia el seu estat d’infidel. Així, quan s’expulsa a desenes de milers de moriscos de Granada, entre 1568 i 1569, són esclavitzades les comunitats més insubmises o els individus més irreductibles. Però, tal vegada, l’esclavitud fóra una situació menys responsable que l’expulsió o la remissió a “galeres”. D’aquesta manera, a 1573, un esclau d’Almagro “alardjà” de seguir lloant al profeta Mahoma i l’esclau de Pero Hernández parla “algarabia” sense excessiva discreció ⁸ quan ja els cristians nous tenen prohibit tot el mateix.

De fet, es va donar una convivència simultània entre cristians, musulmans, moriscos i esclaus tot junts, al mateix temps, que per aquell temps sembla que va ser prou normal, tot i que hui dia no ho entendríem. Així, ara ens sorprèn com un morisc va oferir un esclau que ell tenia perquè complira el càstig que li havia caigut d’anar a

galeres, com apareix a un document de l’Arxiu de la Catedral de València ⁹.

No obstant aquesta convivència, els testimonis que apareixen al “Quinke Libris” permeten comprendre la important reflexió que feien els teòlegs catòlics abans d’admetre a un cristià nou sobre el seu oportú coneixement doctrinal, com així ho testifica un dels casos que apareixen al llibre (...*ser catequisat y examinat y saber molt de la doctrina christiana y tots els articles de la fe y llisència del Señor Vicari General Don Martín Dolz, canonge de Santa Iglésia de Tarragona...* - cas número cinc). Així i tot, encara batejaven “a conditione”, és a dir “amb reserves”, no fóra que el xiquet ja vinguera batejat abans (*A 8 de Abril de 1618 Bategí ab conditione a Hieroni...*).

L’única trava imposada per l’església era prohibir l’esclavitud dels batejats, fet pel qual cap morisc podia ser reduït a l’esclavitud, perquè ja era cristià. El que caldrà, doncs, preguntar-se és per què bategen a un parell de esclaus. A cas voldrien donar-los la llibertat?

Si la llei no va permetre practicar “ritus pagans”, com es podia entendre la convivència amb els esclaus?

El tema dels esclaus, com es veu, duu també un grapat de reflexions. A l’any 1580, una esclava va ser venuda per 80 ducats ¹⁰, mentre que van haver esclaus que van exigir “la carta de llibertat” argumentant com a causa els maltractaments dels seus amos.

També, i deixant ara als esclaus, podem fer referència a les “bodes” entre fills de moriscs. Cal recordar una sèrie de puntualitzacions per conèixer millor el cas: entre els musulmans predominaven les parelles sense massa diferència d’edat entre els contraients. Estaven mal vistes les primeres noses amb dones majors. L’endogàmia era notable, el que justifica les bodes de proximitat. Tots aquests punts són útils per ajudar a deduir la identificació dels contraients, donat que l’única pista del seu nom, de vegades és insuficient.

Algunes claus sobre la seua imbricació en els mecanismes interns d’integració social o les claus del seu comportament econòmic pot col·legir-se dels padrins i testimonis que concorren a les bodes.

Així, els dos contrats matrimoniales que apareixen als “Quinke Libri”, no tenen desperdici (veure apèndix documental).

Respecte als batejos, es podria fer un seguiment del tipus de nom que van triar quan es van fer cristians, ja que alguns noms van ser elegits com a onomatopeies que recorden vagament el seu nom musulmà. D’aquesta manera, Míriam es torna Marina o Maria, Abraïm en Martí i Alí es metamorfosetja en Alonso ¹¹. Així i tot, va ser molt important la pressió que van exercir els frares encarregats de les “prèdiques” de conversió, ja que podrien influir a l’hora d’aconsellar als neòfits o als seus pares de quins serien els noms més ben “rebutts” per la comunitat cristiana. Així, apareixen gran quantitat de Jeroni i Bonaventura, actualment noms en desús.

Per acabar, es trobem davant d’un col·lectiu que, encara que segons autors qualificats, no tenien un físic gens diferent a la resta dels altres hispans, es va convertir en una classe menyspreada i autosegregada, privada dels drets lícits de medratge, confessionalment estigmatitzada, proscrites les seues senyes d’identitat cultural i demogràficament inassimilada que, així i tot, per al cristià, amb massa facilitat va traspasar els límits del que se li va permetre.

APÈNDIX DOCUMENTAL

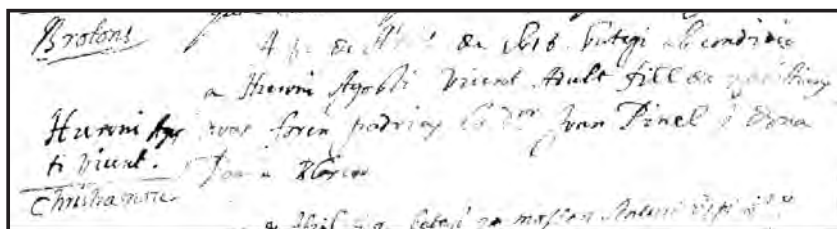
Resultat de la recerca dels morisquets al volum quart del “Quinke Libri” de l’església parroquial de Santa Maria de l’Assumpció d’Ontinyent:

Bateig d’un adult, fill de moros nous, amb reserves.

Quinke Libri nº 4 pg 34 anvers.

Hieroní Agustí Vicent / cristià nou

A 8 de Abril de 1618 Bategí a condicione a Hieroni Agostí Vicent, Adult, fill de xpriatians nous. Foren padrins lo doctor Juan Pinel y dona Paula Blasco.

Comparant les dades que tenim, és possible esclarir quin de tots els Jeroni que apareixen en el poble pot ser aquest:

Veient el nom dels seus padrins podem assegurar que es tractaria del morisquet que correspon, en la documentació publicada en “Los Morisquillos”, a la fitxa nº 144, morisquet nº 168, Jeroni de Guadalest, de 8 anys, que ara tindria 15 anys, i va ser presentat per Miguel Simón, cavaller de l’orde de Montesa, en nom de Na Paula Blasco.

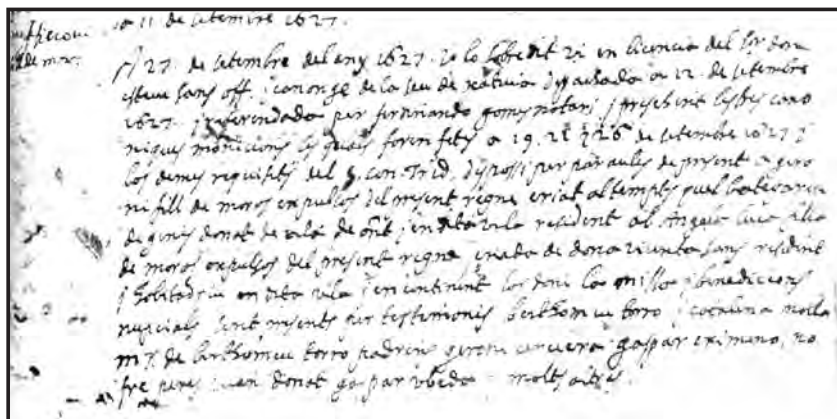
Per tant, ja podem dir que aquest xiquet tindrà una relativa incorporació a la societat local, donat que el seu rastre es pot seguir.

Noses de dos morisquets.

Quinke Libri nº 4, pàgina 348 anvers

Hieroní / fill de moros

A 27 de setembre del any 1627, jo lo sobredit vi(cari), en licència del Sr don Esteve Sanz off(icial) i canonge de la Seu de Xàtiva, despa-

chada a 12 de setembre 1627 i referendada per Ferdinando Gomis, notari, i preschrits les tres canòniques monicions, les quals foren fetes a 19, 22 i 26 de setembre de 1627 i los demés requisits del S. Con Trid. desposí per paraules de present a Geroni, fill de moros expulsos del present regne, criat, al temps que'l bategaren de Ginés Donat de vila de Ontinyent i en la dita vila resident, ab Àngela Luca,

filla de moros expulsos del present regne, criada de dona Vicenta Sanz, resident i habitadriu en la dita vila i en continent los doní lo millor i benediccions nupcials, sent presents, per testimonis, Berthomeu Torró i Catalina Mollà, mr de Berthomeu Torró, padrins Geroni Cervera, Gaspar Eximeno, Nofre Peres, Juan Donat, Gaspar Úbeda y molts altres.

Matrimoni entre un morisquet i una morisqueta, dels adoptats, feta a Ontinyent en 1627 i amb moltes persones com a testimonis de l’acte.

El xiquet correspon a la fitxa nº 140, Morisquet nº 163: Ginés Donat, llaurador, tenia un xiquet de Murla, de 9 anys i anomenat Jeroni. Diu que va ser batejat a Santa Maria d’Ontinyent. Ara té 25 anys.

Respecte a la núvia, falten dades per poder aclarir a quina de les cinc xiquetes amb nom d’Àngela es refereix, encara que per l’edat, podríem atrevir-se a anul·lar a alguna o bé també podríem buscar-la en altre poble.

Com ha arribat aquesta xiqueta a ser “criada de dona Vicenta Sanz”? Qui és aquesta senyora? La dona de Juan Maestre, Gaspar Barberà, o de Juan Milà d’Aragó? Aquest plantejament deixa fora de joc a dues possibles candidates, com ara veurem:

La fitxa nº 134 diu: Morisquet nº 157: Àngela, de 11 anys (ara 27 anys), natural de Laguar, presentada per Juan Maestre, notari. Batejada a Ontinyent.

La fitxa nº 128 diu: Morisquet nº 150: Àngela, de 13 anys (ara 29 anys), natural de Camper, presentada per Gaspar Barberà, cavaller. Batejada a Ontinyent.

La fitxa nº 120 diu: Morisquet nº 141: Àngela, de 9 anys (ara 25 anys), natural de Parcent, presentada per Juan Milà d’Aragó. Batejada a Ontinyent.

Però també hi ha altres xiquetes que anomenades “Àngela”, encara que al aparèixer el nom de la dona que les va adoptar, no deu ser la que nosaltres busquem, que era criada de Vicenta Sanz.

Com la possibilitat sempre es deu considerar, les altres “Àngela” són:

Fitxa nº 112, Morisquet nº 130: Àngela, de 9 anys (ara 25 anys), natural d’Ebo, presentada per Isabel Juan Ochoa, viuda de Pedro Teixidor, mercader. Té un senyal a la cara.

Fitxa nº 124, Morisquet nº 145: Àngela, de 9 anys (ara 25 anys), natural de Pamis, presentada per Josepha Loret, viuda de Francisco Pasqual, cavaller. Batejada a Ontinyent.

En el text s’observa com els xiquets han sigut inclosos en la societat local com a criats, mai com a fills, però tampoc com a esclaus, com altres casos que eixen ací i que són identificats com a esclaus.

El nombre de testimonis i padrins podria indicar o bé un esdeveniment poc usual o bé que els “amfitrions” foren molt anomenats i la cerimònia revisquera més “protocol” que en altres casos.

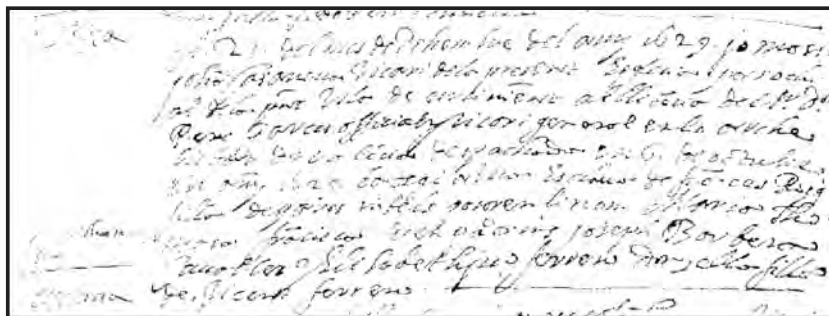
Bateig d’una esclava.

Quinke Libri nº 4 pg. 174 revers

Maria Thomasa / esclava

A 21 del mes de Dehembre del

any 1629, jo mossén Johan Casanova, vicari de la present Església parrochial de la present vila de Ontinyent, ab llicència del Srt. Don Pere Garcés, official vicari general en lo archebisbat de València despachada en 6 de Octubre dit any 1629, bategí a una esclava de Francés Roig, filla de pares infels. Posaren-li nom Maria Thomasa Francisca. Foren padrins Joseph Barberà, cavaller y Elisabéthica Ferrero, donzella, filla de Vicente Ferrero.

No hi apareix cap nom de xiqueta com aquest, ni tampoc hi apareix Francés Roig com a receptor, ni cap dels seus padrins que poguera ajudar a identificar-la com a morisqueta.

Hi apareix Francés Roig com a propietari, que després torna a tindre altre esclau. No diu res del seu origen morisc, però diu que els seus pares són infidels, cosa que pot suposar que ja ells eren esclaus i no “expulsos”, donat que en el decret d’expulsió no van tirar a tots els moros sinó només als lliures.

Noses de morisquets de Bocairent i Agullent.

Quinke Libri nº 4 pg. 370 revers.

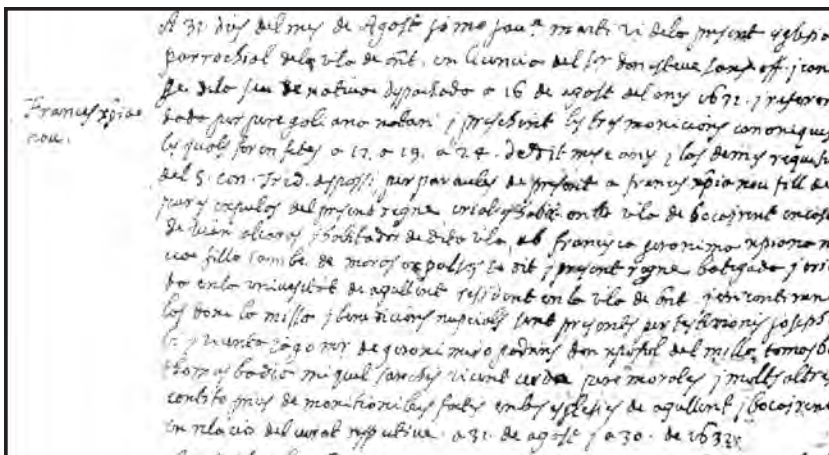
Francés / Xpristià nou

A 31 dies del mes de Agost, jo,

mossén Jaume Martí, vi(cari) de la present església parrochial de la vila de Ontinyent, en licència del Sr. Don Esteve Sanz off(icial) y canonge de la seu de Xàtiva, despachada a 16 de agost del any 1632 y referendada per Pere Galiana, notari i preschrit les tres monicions canòniques, les quals foren fetes a 17, 19 y 24 del dit mes y any y los demás requisits del S. Con. Trid., desposí per paraules de present a Francés, xpristià nou, fill de pares expulsos del present regne, criat y habitador en la vila de Bocai-

rent, en casa de Luis Alcaraz y habitador de dita vila, ab Francisca Gerònima, xpristiana nova, filla també de moros expulsos de dit y present regne, bategada y criada en la universitat de Agullent, resident en la vila de Ontinyent y en contrirant los doní lo millor y benediccions nupcials, sent presents per testimonis Joseph Corbí y Vicenta Yago, mr de Geroni Miró, padrins don Xpistòfol de Millà, Tomàs Bodí, Thomàs Badia, Miquel Sanchis, Vicent Cerdà, Pere Morales y molts altres. Contrito prius de monitionibus foely en les esglésies de Agullent y Bocairent en relació del curat respectiu a 31 de agost y a 30 de 1632.

El xic correspon a la fitxa nº 100, Morisquet nº 117: Francés, presentat per Lluís Alcaraz, de Bocairent, de 10 anys (ara 31 anys), no se sap el poble. Té una picada a la cara.

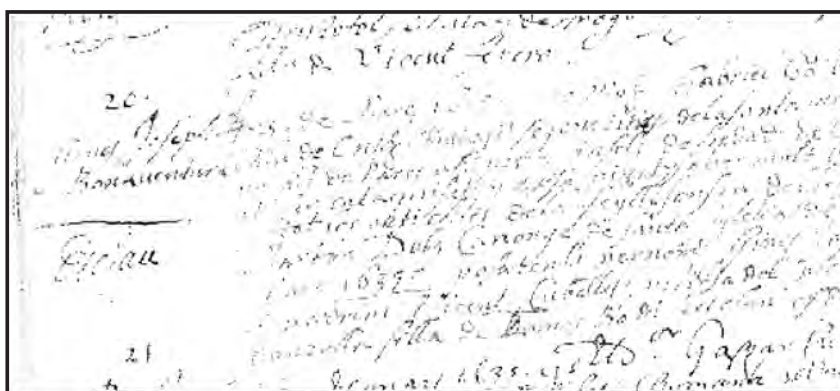
Francesca Jerònima, d'Agullent, viu a Ontinyent.

La xica pot ser la fitxa nº 102, Morisquet nº 119: Francesca Jerònima, 12 anys (ara 33 anys) presentada per mossèn Nofre Ximeno en Bocairent.

De fet, no he trobat cap xica amb eixe nom en Agullent i, entre totes les que s'anomenen Francesca Jerònima, la més pròxima podria ser aquesta, perquè com el xic és de Bocairent, podria haver conegut a la xica i aquesta, després se'n va anar a viure a Agullent. De totes les maneres, la xica sembla molt major per casar-se.

Una boda molt interessant pel que fa a la procedència dels nuvis. El xic ve de Bocairent i la núvia ve d'Agullent. Van a viure a Ontinyent i tots dos pobles dels nuvis tenen parròquia i rector, com diu el document, ja que les monicions per al casament es fan, respectivament a cada poble.

L'estigma musulmà no se'l lleven de damunt ja que en el text es reflecteix perfectament l'origen

expuls dels seus pares.

Bateig d'un esclau adult i examinat.

Quinke Libri nº 4 pg. 237 revers.

20 / Ginés Joseph Bonaventura / esclau

A 29 de Març 1639, jo Mosén Gabriel Galbis, pre(s)bit(er), vi(cari) de Santa Maria de la vila de Ontinyent, Bategí, segons ritus de la santa mare Iglésia Catòlica Romana, un fill de pares, a la present, infels, de hedad de Catorce anys, avent prefeït ser catequisat y examinat y saber molt de la doctrina christiana y tots els artichles de la fe y lliència del Señor Vicari General Don Martín Dolz, canonge de Santa Iglésia de Taragona, donada a 10 de Març 1639. Posaren-li Ginés Joseph Bonaventura. Foren-li padrins Vicent Cubelles, justícia del present any y Mateua Bodí, donzella, filla de Tomàs Bodí. L'esclau és de Francés Roig, notari.

No és cap dels xiquets de pares "expulsos", perquè diu el document que ara té catorze anys i fa trenta anys que va ocórrer l'expulsió. Per tant és fill d'un esclau de Francés Roig, que ja va batejar una altra esclava a 1629.

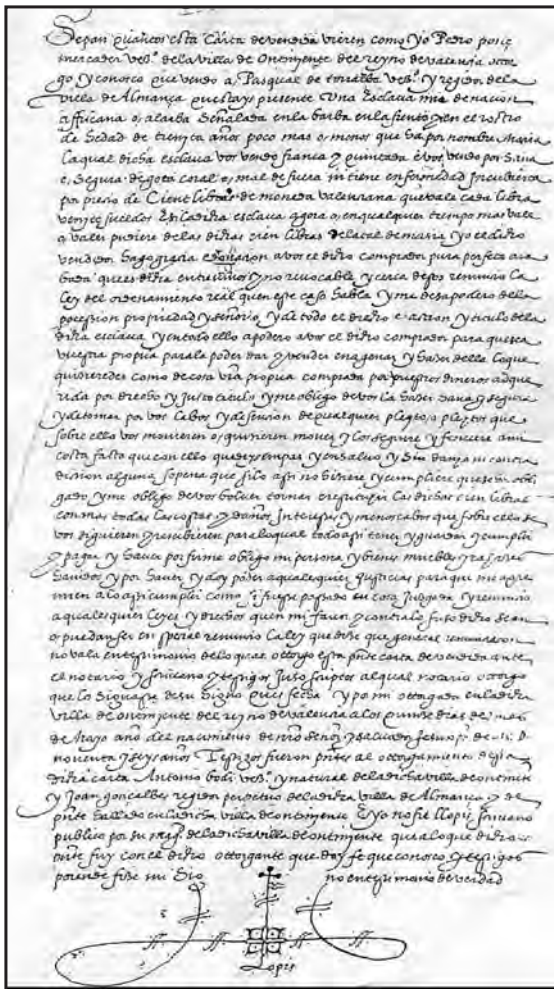
El batejà per a lli- bertar-lo?

A partir, doncs,

d'aquestes dades que hem suggerit en aquest article es pot seguir "el rostoll d'aquests moriscs" veien, més tard, l'aparició de la seua descendència fins arribar als nostres dies.

NOTES

- 1 Bernat capó. *Espigolant pel rostoll morisc*. Bullent 1999.
- 2 *Los morisquillos*. Pàgina web: <http://perso.wanadoo.es/ignaciogirones>.
- 3 "Fuentes Documentales para el estudio de la Inquisición en Ontinyent", Almag 1988 pag. 90.
- 4 "Acta notarial de la venta de una esclava en Ontinyent". Almag 1992. pag 112.
- 5 *Mudejares y Moriscos al Campo de Calatrava*. Miguel F. Gómez Vozmediano. Biblioteca Autores Manchegos. Dip. Ciudad Real 119/2000.
- 6 *Guerra y Sociedad: Málaga y los niños moriscos cautivos*. Rafael Benitez Sánchez-Blanco.
- 7 Alfred Bernabeu. Ontinyent, Vila Reial.
- 8 Gómez Vozmedianoa pag. 97.
- 9 2756 Arxiu de la catedral de València. Secció de "Moriscos i inquisició": Francisco Patarní, morisco, ofrece en su lugar un esclavo que cumpla la pena de galeras, 27 de noviembre de 1609. 6032:29.
- 10 Gómez Vozmediano, página 98.
- 11 Gómez Vozmediano página 32.

ELS LÍMITS MERIDIONALS DE LA PROVÍNCIA DE XÀTIVA

CARLES TORMO I CAMALLONGA

Pel decret LIX de les corts extraordinàries, de 27 de gener de 1822, el territori espanyol de la península i de les illes adjacents quedava dividit en cinquanta-dues províncies. Es complia així l'article 11 de la Constitució de Cadis de 1812, que ordenava "una división más conveniente del territorio español". La, fins a aquells moments província única de València, hereua de l'antic regne de València, quedava dividida en quatre, que prenen el nom de la seua capital respectiva: Castelló, València, Alacant i Xàtiva.¹

Des del primer moment no sembla que hi haguera problemes quant a la creació de les tres primeres províncies. La de Xàtiva, però, va ser qüestió d'última hora. Tot indica que l'impuls per a crear-la va partir d'una petició tramesa el 9 d'abril de 1821 per l'ajuntament d'aquesta localitat, i defensada pels diputats

progressistes i membres de la comissió parlamentària de divisió territorial, el teòleg xativí Joaquim Llorenç Villanueva i Astengo i, especialment, Felip Benici Navarro i Aliguer, advocat i catedràtic perpetu d'Economia Política de la Universitat de València. La petició — que compartia la majoria de diputats valencians — es basava, fonamentalment, en les difícils comunicacions de la Vall d'Albaida, la Safor i la Marina Alta amb la ciutat d'Alacant, en la província de la qual sembla que aquestes comarques s'inclourien, segons els altres projectes de divisió provincial. Algunes localitats de la província — entre elles Albaida i l'Olleria —, també van subscriure posteriorment la petició.²

Mentre que les fronteres de la província de Xàtiva amb la de València, al nord, i la de Chinchilla, a l'oest, no van reportar cap tipus de

problema, no va ocórrer el mateix amb la d'Alacant. Així doncs, l'objectiu aquestes pàgines és fer un breu estudi sobre la difusa línia fronterera que anava a separar la província de Xàtiva amb la d'Alacant, que coincidí amb la serralada meridional de la Vall d'Albaida, i que prenia com a punt de partida i referència la línia divisòria entre els termes municipals de Carrícola i Turballos, a la comarca del Comtat. Des d'ací la divisòria aniria cap a l'interior, fins a la Font de la Figuera, a la Costera, i cap a la costa, fins al cap de Sant Antoni, a la Marina Alta. Al mateix temps exposarem les propostes de la Diputació de Xàtiva per a reformar i millorar aquesta línia, ja que l'article primer del decret atribuïa als límits provincials qualitat de provisionals. Finalment, també exposarem la configuració dels partits judicials de la província, i les modificacions que s'hi van dur a terme.

En l'apèndix primer del decret de 27 de gener quedaven descrits els límits de totes les províncies. L'apartat relatiu a la de Xàtiva deia el següent:

Límites de la provincia de Játiva.

Esta provincia confina por el N. con la de Valencia; por el E. con el mar Mediterráneo; por el S. con la de Alicante, y por el O. con la de Chinchilla. Su límite septentrional empieza en el río Cabriel un poco al O. de Cofrentes, y sigue por este río hacia el E. hasta el Júcar, cuya orilla derecha hasta el mar es el límite N. El límite oriental es la costa del mar hasta el cabo de San Antonio. El límite meridional empieza en la sierra que forma el valle de Albaida, por el S. al S. O. de Fuente la Higuera; y siguiendo por ella hacia el E., pasa entre Turballos y Carrícola por el N. de Gayanes y al S. de Beniarrez, dirigiéndose al E. a cortar por este rumbo al río de Alcoy, y por los nacimientos de los ríos Bullent, Molinell, Berger y la Alberca, y va a terminar por el monte Mongó al cabo de San Antonio. El límite occidental, empezando por el S., es la sierra que forma por el S. el valle de Albaida al S. O. de Fuente la Higuera, y siguiendo la cordillera de montañas hacia el N., pasa al O. de San Benito, Ayora, Zarra y Jarafuel, cortando el río Júcar un poco al E. de Bes, continuando al N. a verificarlo con el Cabriel un poco al O. de Cofrentes.³

Fins ara les divisions territorials, tant de València com d'Espanya en general, habien sigut ben diferents. Sense aprofundir en el seu examen, en la divisió per intendències o províncies realitzada per reial ordenança de 13 d'octubre de 1749, València en conformava només una —com la resta dels antics països de la Corona d'Aragó i Navarra—, dividida, alhora, en 13 governacions, com a unitat administrativa bàsica. S'ha dit per alguns autors que la divisió borbònica resultava la més confusa de totes les subdivisions oficials que hi ha hagut a l'interior, i també exterior, dels límits valencians. La província de Xàtiva anava a incloure municipis de les governacions borbòniques d'Alcoi, Alzira, Cofrentes, Dénia, Montesa i Sant Felip.⁴

No obstant, a mesura que passa el temps veiem per part del govern central una clara voluntat de modi-

ficar, en el sentit de dividir, l'organització territorial dels antics regnes de la Corona d'Aragó, excessivament extensos per a les ments il·lustrades i posteriorment liberals; d'ací la *provincia marítima* d'Alacant, creada per reial decret de 25 de setembre de 1799, i que agrupava les governacions d'Alacant, Alcoi, Oriola, Xixona i nou pobles de la de Dénia, a més d'aquesta ciutat. No sembla, però, que la província d'Alacant tinguera en cap moment plenes competències d'intendència o província; a més, va ser reincorporada a València l'any 1805. Menys efecte van tenir encara la divisió napoleònica en prefectures, aprovada per decret de 17 d'abril de 1810, i que, amb un rídig fluvialisme, dividia el territori valencià en les prefectures del Cap de la Nau i del Guadalaviar Baix, restant les comarques del nord per a la prefectura de l'Ebre.⁵ Així doncs, la província única de València es mantindrà durant la major part del temps i es prendrà com a base per a l'elecció de diputats a les corts liberals de Cadis dels anys 1810 i 1812.

Si la divisió provincial del País Valencià efectuada en el Trienni Constitucional no obeïa a primera vista a cap criteri històric rigorós, tampoc podem afirmar que eludia qualsevol influència de les divisions territorials anteriors. S'hi pot trobar alguna relació a simple vista amb la divisió, durant l'època foral, del Regne de València en les quatre governacions forals de Castelló, València, Xàtiva i Oriola. No obstant, i al marge de les similituds territorials, el sentit de cada demarcació obeix a principis ben diferents.⁶ La situació anterior era ben diferent, perquè diferent era la concepció que es tenia del territori i de la correlació de poders. Les divisions provincials del segle XIX, a imitació dels departaments francesos, són pròpies d'un centralisme estatal que vol fer arribar els seus tentacles a tots els punts de la nació, i que prompte va ser defensat per les classes dirigents que s'oposaven i lluitaven contra l'Antic Règim. En aquest sentit, i en paraules de dos comissionats de la Diputació de Xàtiva, "el objeto de la división territorial sea facilitar la acción del Gobierno, y al propio tiempo la comunicación de los Pueblos con las Capitales de Provincia y cabezas de Partido".⁷

Amb tot, la constitució de Cadis atorgava a la província un sentit

eminentment polític i governatiu, i situava al seu cap dues institucions bàsiques, per a que es controlaren i s'equilibraren mútuament: la Diputació i el Cap Polític Superior. Però l'esquarterament provincial comportarà una inevitable pèrdua d'unitat política dels antics territoris, amb les conseqüents conseqüències. És la història de la centralització que, com hem apuntat, no va trobar a penes oposició que obeïra a un sentit de caràcter regional o nacional.

El procés de constitució de la Diputació Provincial de Xàtiva és el següent. El 20 de març de 1822 el cap polític de València remetia ofici i una còpia del decret de 27 de gener als alcaldes de les ciutats d'Alacant, Castelló de la Plana i Xàtiva, per a que, a la major brevetat possible, li aportaren relació detallada de tots els pobles que comprenien les províncies de les quals passaven a ser capital, segons la lletra del decret. Poc després traslladaria tota aquesta informació als caps polítics de les províncies, a efecte de que en el moment de la presa de possessió del càrrec tingueren exacte coneixement dels pobles sota el seu mandat.

Així, el 17 d'abril de 1822, Bartolomé Amat prenia possessió com a Cap Polític Superior de la província de Xàtiva, que en aquests moments estava formada per un total de 173 pobles, distribuïts entre els partits judicials d'Aiora, Albaida, Alberic, Alzira, Dénia, Gandia, Ontinyent i Xàtiva —per tant, tota l'actual Vall d'Albaida, llevat de Bocairènt. En total, 164.795 habitants, als que el corresponia l'elecció de dos diputats a Corts. En els dies posteriors, el senyor Amat envia a cadascun dels pobles un exemplar de la circular remesa pel cap polític de València, a l'efecte que el reconegueren com a cap superior polític. Finalment, en les juntes dels dies 5 i 6 de maig es reuneixen els electors dels partits que conformen la província i designen com a diputats a Pedro Todolí, Baltasar Fuster, Pedro Nolasco Morales, Pedro Juan Carbonell, José Román, Manuel Talens i Vicente Vidal. El mateix procediment s'estava seguint a Alacant.⁸

Mentrestant, ja estaven plantejant-se els primers problemes. En general, fan referència als dubtes sobre l'assignació a una província o a una altra dels pobles més conflic-

tius, als efectes d'executar els pagaments de contribució. Al poc de temps va passar el mateix amb l'ordre de lleva de l'exèrcit, que al cap i a la fi va ser el tema més tractat per la Diputació de Xàtiva durant la seua curta existència. Així per exemple, els ajuntaments de la Vall d'Alcalà i d'Ondara havien traslladat al cap polític de València la seua preocupació per haver rebut els dos consistoris els oficis, tant del cap polític de Xàtiva com del d'Alacant, en els que se'ls demanava acatament a la seua autoritat. Com a contestació, el cap polític de València, al mateix temps que s'inhibia, atribuïa la competència en aquests assumptes als caps de Xàtiva i Alacant, als que compelia a posar-s'hi d'acord. De manera que en sessió de 14 de juny, el president de la Diputació de Xàtiva fa saber la urgència de tractar sobre la demarcació territorial de la província i dels partits judicials que comprenia.

Efectivament, tant el decret de 27 de gener, com les ordres desenvolupadores de 29 de març i 21 de juliol, compelen les diputacions a marcar detalladament sobre el terreny les línies divisòries de les províncies, sobre les quals el govern espanyol podria resoldre provisionalment els dubtes que es plantejaren. Fins i tot, es permetia que les diputacions sol·licitaren de les Corts, a través del Govern, l'agregació d'algun o d'alguns pobles de les províncies confrontants. La provisionalitat de les fronteres s'evidencia quan, en document de la casa capitular de Xàtiva de 26 de març de 1822 —encara no constituïda la Diputació—, consta que la Comissió del Territori Espanyol, en el darrer informe remés a les Corts, incloïa com a propis de la província els pobles de la Vall d'Agres; és a dir, Agres, Alfafara, Bocairent i Banyeres de la Mariola.

Dit tot açò, cal distingir dues parts en la frontera meridional de la província de Xàtiva: l'occidental, que era la que anava des de Carrícola fins a la Font de la Figuera; i l'oriental, més problemàtica, que era la que anava desde Carrícola fins al cap de Sant Antoni. I va ser la Diputació d'Alacant la que va prendre la iniciativa en el procés de demarcació de la frontera. El 12 de juny havia nomenat un vocal per a que reconeguera la línia divisòria entre Carrícola i la mar, i comunicava a la de Xàtiva la seua partida

cap a Benissa, al temps que sol·licitava d'aquesta el nomenament d'un comissionat propi —com així ho va fer—, per a que tots dos practicaren conjuntament el reconeixement. El 2 de juliol la Diputació de Xàtiva va proposar a la d'Alacant, que va acceptar, que, amb caràcter interí i sense perjudici del que en el seu moment s'acordara, la resolució fóra la que prengueren amistosament i interina els comissionats nomenats, tant per a una part de la línia com per a l'altra.⁹

Des de Carrícola fins al cap de Sant Antoni

El 12 de juny de 1822 la Diputació d'Alacant havia nomenat el seu vocal Joaquín Abargues per a que reconeguera la línia divisòria entre Carrícola i la mar. La de Xàtiva va nomenar el 14 del mateix mes Luis Laviña, comandant d'armes de Dénia. Però per no tenir aquest permís per a eixir de la ciutat, la Diputació va haver de nomenar, també com a comissionats, a Pedro Todolí, Ignacio Vives i José Císcar.¹⁰

La indefinició de la frontera era més acusada en aquest tram de la frontera que en l'altre, sobretot pel muntanyós del territori, especialment en el tros que anava entre el riu d'Alcoi i els naixements dels rius Bullent, Molinell, Verger i l'Alberca; tros en el que no era gens fàcil saber a quina província pertanyien molts municipis de la Marina Alta. En concret, la Diputació de Xàtiva opinava que el que veritablement havien volgut els redactors del decret era que la divisió del territori havia de transcórrer, no per on naixien els rius referits, sinó pels punts més alts de les muntanyes on se situaven els naixements.¹¹

Per ofici remés pel comissionat de Xàtiva Luis Laviña en 4 de juliol, sabem que per l'acord amistós que havia celebrat amb el representant d'Alacant, als efectes contributius i de lleva, quedaven provisionalment en la província de Xàtiva els pobles de Beniarriés, Ondara, Setla, Verger, Mirafior, Mirarrosa, Beniarbeig, Panús, la Vall de Gallinera, la Vall de Laguart i la Vall d'Ebo. Van quedar per a la província d'Alacant, i contràriament al que pretenia la Diputació de Xàtiva, els pobles de Sanet, Negrals, Ràfol d'Almúnia, Benimeli, Tormos ni Sagra —també, és clar, Agres.¹² Cal dir que durant el temps en què fa funcionar

la Diputació de Xàtiva, tots els primers pobles es van adreçar a Xàtiva per a la tramitació de qualsevol assumpte.

Però el procés definitiu de fixació de les fronteres ja estava retardant-se. Per reial ordre de 21 de juliol, el Secretari d'Estat i del Despatx de la Governació de la Península recorda als caps polítics de les províncies l'obligació de remetre els informes a què feia referència l'article 13 del decret, per a la qual cosa els concedia tres mesos més. De manera que els acords provisionals adoptats fins ara havien de ser revisats i dotats de caràcter permanent. Així doncs, les comissions nomenades per cada província van procedir a redactar altres informes, ja definitius, que, amb l'aprovació de les diputacions, serien remesos a les corts espanyoles.

En efecte, el 2 d'octubre de 1822, els comissionats Luis Laviña i José Císcar remeten a la Diputació de Xàtiva un informe en el que consta una sèrie d'opinions i propostes sobre per on havia de transcórrer la línia fronterera, prenent com a punts de referència la situació física i proximitat dels pobles respecte a la ciutat de Xàtiva, el comerç interior i les comunicacions. Aquestes propostes, que segons els comissionats també recolzaven els pobles afectats, són les que van ser assumides com a pròpies per la Diputació i finalment remeses a les Corts per escrit de 4 de novembre.¹³ I són les següents:

a) Que el punt d'inici de la línia divisòria devia de passar entre Turballos i Atzeneta, i no Carrícola, ja que el punt que se li atribuïa a aquesta localitat era veritablement d'Atzeneta. Per altra banda, no se sabia perquè la línia passava entre Beniarriés i Gaianes.

b) Que no només Beniarriés, sinó també Turballos, Gaianes, Cela, Alcosser, Benimarfull, Almudaina i Planes devien de pertànyer a la província de Xàtiva i no a la d'Alacant, per qüestions de distància —en raó de dos a u—, i perquè amb aquesta capital no hi havia comerç ni cap tipus de relació, tot el contrari del que passava amb Xàtiva. Els comissionats interpreten que l'equivocació del decret en aquest punt es deu a que els seus redactors van prendre com a base el mapa de Cabanilles, defectuós en la ubicació d'aquests pobles i muntanyes.

c) Que la línia que passava pels naixements dels quatre rius i el cap de Sant Antoni deixava sense disputa per a Xàtiva els pobles de Tormos, Sagra, Ràfol, Benimeli, Sante, Negrals, Beniarbeig, Pamís, Ondara, Verger, Els Llocs, Orba, Benidoleig i Pedreguer.

d) Que era de conveniència que molts pobles que així quedaven a l'altra part de la línia divisòria, passaren igualment a la província de Xàtiva per raó de la major proximitat i millors camins a Dénia que a Callosa, tots dos caps de partits judicials. Cas paradigmàtic el de Xàbia, que distava hora i mitja de Dénia i set hores de Callosa. En cas similar es trobaven Gata, Benitatxell, Teulada, Benissa, Senija, Calp, Xaló, Llíber, Castells, Parcent, Benigmbra, Murla i Alcalalí.

e) Finalment, i amb totes les anteriors observacions, els comissionats proposaven a la Diputació de Xàtiva que sol·licitara del Govern una línia divisòria totalment distinta, que eixint del port d'Albaida anara pel riu d'Agres al sud de Cela i l'est d'Alcosser, per a passar per sud de Benimarfull i Almudaina fins a les faldes de la serra d'Almudaina. D'ací pel nord fins al castell de Margarida, i per la cordillera el Faro fins al riu Xaló, en front de Castells. A continuació, la línia passaria pel nord d'aquest poble fins a dalt de la serra de Serrrella que mor en el cap de Toix, exclosos els pobles de Tàrbena i Bolulla, per ser des d'ací més fàcil i curt el camí a Callosa i Alacant.

Un dia abans d'enviar-se aquest informe, el 3 d'octubre, Ignacio Vives, tot i que havia renunciat a formar part de la comissió examinadora dels límits, va remetre un altre informe en el que exposava les seues opinions particulars. En aquest informe, a més d'insistir en la incomprendible partició de serrallades, Vives i Rico exposava una ferma crítica contra la Diputació d'Alacant pel seu interès —fora de tota lògica, segons ell— d'annexionar-se la població de Dénia. Alhora, proposava una tercera possible línia separatòria, que seria la que correria pel riu Gorgos, al sud de Xàbia. Finalment, però, tampoc dóna per convenient aquesta frontera per la dificultat d'establir amb claredat els límits en un riu de normal sec, el llit del qual solia estar ocupat per conreus. A més a més, continuarien

quedant en l'altra banda tota una sèrie de municipis més interessats en pertànyer a Xàtiva que a Alacant. Així és que, finalment, es decanta per la proposta de l'ajuntament de Dénia, que prenia com a límit provincial el cap de Toix. Aquest límit, a més de ser el més convenient segons l'orografia del terreny, era el que respectava el seu partit judicial.

Cal tenir en compte, que per a la redacció d'aquests informes, tant el d'Ignacio Vives com, i especialment, el de Luis Laviña i José Císcar, no hi va haver un previ reconeixement *in situ* i conjunt amb els comissionats de l'altra part. Això sí, els comissionats de la Diputació de Xàtiva van proposar la celebració d'una oportuna conferència a Alcoi amb els d'Alacant, per a tractar conjuntament totes aquestes qüestions —en especial la substitució de Carrícola, com a punt divisor, per Adzeneta—, de manera que, coneixent el parer de l'altra part, poder remetre al govern central uns informes el més acurats possibles. No obstant, la Diputació d'Alacant no hi va accedir, al·legant la falta de temps i de personal.¹⁴

Des de Carrícola fins a la Font de la Figuera

Per ofici de 22 de setembre de 1822, i en compliment de la reial ordre de 21 de juliol, la Diputació d'Alacant va comunicar a la de Xàtiva que havia nomenat el seu vocal Rafael Bernabeu per a procedir al reconeixement de la línia divisòria occidental, juntament amb el comissionat que designara la Diputació de Xàtiva. Als efectes oportuns, aquell es trobaria el dia 9 d'octubre a la Font de la Figuera. La Diputació de Xàtiva va nomenar el 3 d'octubre el seu individu Vicente Luis Vidal, i en aquest cas sí que hi va haver un reconeixement conjunt. Tots dos van convenir en la necessitat d'una major fixetat.

L'informe que en concret va remetre Luis Vidal a la Diputació de Xàtiva el 21 d'octubre va ser, en essència, el que la Diputació va fer arribar finalment al Govern. I les observacions més importants que conté són les següents:

a) Que dins de la demarcació seguida per la serra d'Albaida es comprenia una porció de territori que pertanyia a Cabdet i una d'altra a Villena.

b) Que per açò, "y también por otras razones de utilidad pública", la pròpia vila de Cabdet estava interessada en la seua pertinença a aquesta província i no a la de Chinchilla.

c) I, finalment, que els pobles de Beneixama, Banyeres, Bocairent, Alfafara i Agres també volien pertànyer a la província de Xàtiva i no a la d'Alacant, perquè les relacions comercials eren molt més intenses amb la província de Xàtiva que amb la d'Alacant, capital que, a més, es trobava al doble de distància que Xàtiva.

De manera que el comissionat Vicente Luis Vidal proposa que la línia divisòria partira del port d'Albaida cap a la punta del Flare d'Agres, i d'ací per la serra Mariola fins a la punta de la serra de Blasco, els turons de Sant Bartolomé i, travessant l'horta de Beneixama, fins a on remata la serra d'Albaida, per a anar a les salines de Villena, després a les del Camp, a la fita de les tres creus i arribar, finalment, a la serra del Rosín, que divideix els termes d'Almansa, Font de la Figuera i Villena.¹⁵

Com veiem, tant per una part de la frontera com per l'altra, els ànims expansius de la Diputació de Xàtiva eren clars i contundents, si bé sempre respecte als límits meridionals, que mai amb els del nord ni els de ponent, de manera que no hi va haver cap tipus de disputa amb les diputacions de València o Chinchilla. No obstant, no podem dir que aquesta espècie de recel respecte a la Diputació d'Alacant fóra arbitrari. La topografia i també les relacions humanes de les comarques del

nord de l'actual província d'Alacant sempre han estat més intenses amb la Vall d'Albaida, la Safor i, fins i tot, la Costera que amb les comarques de més al sud. En els llibres de la Diputació de Xàtiva consten algunes exposicions de pobles com Tormos, Sagra, Negrals o Muro sol·licitant la seua agregació a aquesta província.¹⁶ Amb tot açò, però, no podem deixar de banda l'opinió de Laviña i Císcar quan, respecte al sentit de la divisió territorial, deien:

[...] esta idea tan justa y de la mayor importancia no podrá conseguirse si las Diputaciones, atendiendo sólo al bien general, no se desprenden de aquel amor tan natural en los hombres de engrandecimiento y de querer colocar a ciertos Pueblos en aquel rango de una aparente utilidad para los limítrofes.¹⁷

Demarcació dels partits judicials

A la indefinició dels límits provincials se sumarà com a qüestió problemàtica la demarcació dels partits judicials —ordenada per l'article 273 de la Constitució de Cadis—, més si tenim en consideració que cadascun dels processos de demarcació es va dur a terme al marge de l'altre. És més, tot indica que durant les primeres legislatures liberals, el legislador va concedir preferència a la qüestió judicial front a la provincial. Si la divisió provincial urgia per la necessitat de determinar el nombre d'audiències, la divisió en partits judicials era bàsica per administrar justícia en primera instància; justícia que, per primera vegada, es volia que recaiguera en jutges professionals.

Però la importància dels partits judicials no radicava només en la impartició de justícia, sinó que a nivell polític constituïen les circumscripcions electorals per a la formació de les diputacions, i en les localitats que actuaven com a cap residien els centres des d'on l'estat solia establir els seus serveis perifèrics: notaries, registres, sanitat, educació, etc. A més, a través dels seus alcaldes els pobles del partit rebien les comunicacions oficials.¹⁸

L'origen dels partits judicials cal buscar-lo en el decret de 6 d'agost de 1811, pel que s'abolien les jurisdiccions senyorials. Amb ell la impartició de justícia quedava atribuïda a la nació com a com-

petència exclusiva. El reglament dels jutjats de primera instància de 9 d'octubre de 1812 i l'ordre de 2 de maig de 1813, encarregaven a les diputacions provincials que, d'acord amb les audiències, proposaren al govern un mapa sobre els partits judicials del seu àmbit, que hauria d'aprovar-se finalment per les Corts. La divisió proposada va ser remesa a les Corts el 6 de setembre de 1813 i va ser aprovada el 17 d'abril de l'any següent, amb la única modificació de la supressió del partit de Biar.¹⁹ A pesar de tot, la presta tornada de Ferran Seté va postergar-ne la finalització de la tramitació al Trienni Constitucional, període durant el qual es va completar el mapa nacional.²⁰

Però la demarcació judicial vigent al principi del Trienni tenia caràcter provisional, i així s'establia en els articles 10 i 12 del decret de 27 de gener de 1822, que en prevenien l'alteració en el cas de veure's afectats per la nova divisió provincial; si algun poble quedara en província distinta a la que quedava l'antic cap de partit, passaria a formar part del partit que tinguera la seua capital més pròxima. És més, l'article 16 delegava en les diputacions la rectificació de la divisió dels partits del seu territori que, finalment, havia d'aprovar les Corts. En el nostre cas va ocórrer així amb alguns pobles del partit d'Alberic, que havien de passar al de Xàtiva, i amb d'altres del partit d'Alzira, dels quals uns havien de passar també al de Xàtiva mentre que d'altres ho havien de fer al de Gandia. Per contra, alguns pobles deixarien de pertànyer al partit de Dénia, en favor del de Callosa d'en Sarrià, i d'altres deixarien de ser dels partits d'Albaida i d'Ontinyent (valls d'Agres i de Beneixama, amb Biar) en favor del d'Alcoi.²¹

Quant a la contribució, i per tal d'evitar perjudicis als pobles que es trobaven en aquesta situació, la Diputació de Xàtiva va resoldre distingir dues partides mentre no s'aprovara la nova demarcació judicial; una partida per a la secretaria de la pròpia Diputació, i una altra per a les despeses dels jutjats. Respecte a la primera contribuirien tots els pobles de la província, encara que pertanyeren a partit judicial la capital del qual estiguera en territori

Font plaça Alexandre VI. Vicente López Barberà.

d'altra província; respecte a la segona partida contribuirien tots els pobles que conformaren l'actual partit, només que si pertanyien a altra província es tramitaria el pagament a través del respectiu cap polític. En ambdós casos el repartiment es faria en raó del nombre de veïns que resultaven del darrer cens adoptat per al repartiment de la lleva.²²

La província de Xàtiva incloïa sis partits segons la demarcació existent: Aiora, Albaida, Dénia, Gandia, Ontinyent i Xàtiva, amb un total de 34.933 veïns. Encara que tots ells es van veure afectats, el més perjudicat anava a ser el de Dénia, d'ací l'interés d'aquest ajuntament per estendre la línia provincial més enllà del que establia el decret de 27 de gener, com a única manera de conservar el districte

judicial i, al cap i a la fi, la seua capitalitat. Fins i tot, l'ajuntament va presentar una exposició a les Corts, el 4 de gener de 1823, a través del diputat Joaquín Lorenzo Villanueva. Per contra, Benissa tenia el mateix interès en mantenir-se en la província d'Alacant i en conservar els seus límits, per a així convertir-se en el nou cap de districte amb els municipis del districte de Dénia que ara eren de la província alacantina.

Panoràmica de Xàtiva. Guillermo Sanchis Àngel.

El 23 de gener de 1823 la Diputació de Xàtiva remetia a l'Audiència de València i a les Corts la proposta de demarcació judicial d'acord amb els nous límits provincials, i sense perjudici que finalment es modificara la mateixa línia de la província. Prenent com a base l'exigència marcada pel reglament de 9 d'octubre de 1912, de que tot partit judicial comptara amb 5.000 veïns com a mínim, la Diputació rebutja la proposta de crear-ne set, ja que no arribarien a tenir aquesta xifra. La província comptava amb 34.933 veïns. També rebutja crear-ne només cinc, per l'excés de població que tindria algun d'ells. De manera que els partits judicials havien de ser sis: Xàtiva, Carcaixent, Gandia, Albaida, Ontinyent i Aiora. Com veiem, hi ha alguna diferència respecte a l'antiga divisió. La més important és que desa-

pareixia el partit de Dénia, al quedar-se en l'extrem de la província i mantenir en la província de Xàtiva només sis pobles, amb uns 1.400 habitants. La proposta incorporava aquests pobles al districte de Gandia, que comptaria amb 8.425 habitants. Per contra es creava el partit judicial de Carcaixent, amb els municipis que fins ara havien pertanyut als d'Alzira i Alberic, a més dels que havien sigut del partit de Xàtiva i que es trobaven més enllà

de la séquia d'Ènova —en total, 5.265 veïns. El nou partit de Xàtiva, per contrarrestar aquesta pèrdua, guanyava els pobles de la Canal de Navarres, Anna i Ènguera, que fins ara pertanyien al partit d'Aiora —en total, 7.040 veïns. Aquest partit, el més reduït de tots, amb 3.830 veïns, només guanyava el municipi de la Font de la Figuera.

Quant a la Vall d'Albaida, hi ha dos partits; el d'Ontinyent i el d'Albaida. El primer, amb

4.952 veïns, estava format pels municipis d'Ontinyent, Agullent, Aiolo de Malferit i L'Olleria, als quals, per no reunir suficient nombre de veïns, se li afegien els de Moixent i Vallada —antigament de Xàtiva, però més lluny d'aquesta ciutat. Al partit d'Albaida, que comprenia la resta de pobles de la comarca —5.421 veïns—, se li afegien els de Beniarrés i L'Orxa, anteriorment del partit d'Alcoi. Bocairent, a la província d'Alacant, passaria al partit judicial d'Alcoi. El partit d'Ontinyent seguia sense complir amb l'exigència dels 5.000 veïns. Tampoc el d'Aiora, si bé en aquest cas l'excepció podia justificarse atenent a la pròpia lletra del decret, quan que preveïa com a excepció els casos afectats per l'extensió dels municipis i la distància entre ells. Serà aquest reduït veïnat una altra possibilitat que aprofita-

tarà la Diputació de Xàtiva per a proposar la incorporació als partits d'Albaida i Ontinyent d'alguns pobles del nord d'Alacant, la qual cosa, al mateix temps, jugava a favor de la pròpia ampliació provincial cap al sud. Però ací es van quedar les coses.²³

* * *

A partir de la sessió de la Diputació de 14 d'abril de 1823, les actes són reflex de la inestabilitat política del moment i de la situació d'inseguretat en la que es movia la pròpia Junta. Les tropes de "los Cien mil Hijos de San Luis" assetjaven la ciutat de València i la seua diputació s'havia establert a Alzira. La Junta de Xàtiva acorda embolicar i preparar la documentació de la secretaria i demés per a una possible eixida de la ciutat, i per no saber el que podria passar en els immediats dies s'acorda que, cas de ser invadida la província, es traslladaren els efectes i es reunira la Diputació a la vila d'Albaida, a on quedaven citats els vocals. Així és que, posicionats els enemics a les portes d'Alzira, a la una de la matinada del dia 6 de maig s'inicia la retirada cap al sud.²⁴ Al llarg del mes de maig la Diputació anirà celebrant accidentades i seguides reunions, de contingut exclusivament militar i defensiu, en distintes localitats, fins i tot fora dels propis límits territorials. Primerament es va reunir a Albaida el 7 de maig, d'on va continuar a Agres, Banyeres, Alcoi, de nou Banyeres, Villena, Castalla, i ja de tornada Alcoi, Albaida i Xàtiva, on torna a reunir-se el 18 de maig.

Però la sort del règim liberal ja estava resolta; el 14 de juny la Diputació decideix abandonar de nou Xàtiva. En aquesta ocasió es dirigeix directament cap a Alacant per la Font de la Figuera. El dia 17 hi ha junta a Alacant en la que, per qüestions de seguretat, es decideix marxar cap a Cartagena. A la fi de juliol la Diputació torna a reunir-se a Alacant, on celebrarà la darrera sessió el 17 d'octubre de 1823, ja després de que per decret d'1 d'octubre Ferran Seté declarara nuls i sense valor els actes i disposicions del govern anomenat constitucional.

Ja feia temps que la demarcació de la província i dels partits judicials no eren qüestions tractades per la Junta. És més, en la següent divisió provincial la pròpia província de Xàtiva desapareix, i el seu territori

quedarà dividit en dues parts. Pel conegut reial decret de Javier de Burgos, de 30 de novembre de 1833, les comarques de la Vall d'Albaida, així com la Marina Alta, la Font de la Figuera i la major part de la Safor quedaran incorporades a la província d'Alacant, mentre que la resta de la província de Xàtiva s'integrarà en la de València.²⁵

NOTES

¹ Sobre el sentit i significació de les províncies i diputacions en el liberalisme gadità podeu veure C. Muñoz de Bustillo, "Los antecedentes de las diputaciones provinciales o la perpleja lectura de un pertinaz lector", i J. Sarrion Gualda, "La instrucción de 23 de junio de 1813 para el gobierno económico-político de las provincias y la *rebelión* de sus diputaciones", tots dos articles en *Anuario de Historia del Derecho Español*, 67-II (1997), 1179-1192 i 1193-1213, respectivament. Amb un caràcter més general, M. Santana Molina, *La Diputación Provincial en la España decimonónica*, Madrid, 1989, i J. Burgueño, *Geografía política de la España constitucional. La división provincial*, Madrid, 1996.

² Sobre la negociació de la divisió provincial del País Valencià, vegeu J. Burgueño, *De la vegueria a la província. La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*, Barcelona, 1995, pp. 126-136. El president de la comissió va fer seua la petició i argumentació de Navarro i Aliguer que l'àrea d'Ontinyent a Gandia no tenia comunicació amb Alacant, "en tiempo de lluvias por la falta de caminos y aspereza de las cordilleras y sus puertos"; vegeu p. 129, nota a peu 233.

³ *Colección de los decretos y órdenes generales expedidos por las cortes extraordinarias que comprenden desde 22 de setiembre de 1821 hasta 14 de febrero de 1822*, Madrid, 1822, pp. 186-244, en concret, p. 217.

⁴ P. García Trobat, *El Equivalente de Alcabalas, un nuevo Impuesto en el Reino de Valencia durante el XVIII*, Valencia, 1999, pp. 190 ss.

⁵ J. Burgueño, *De la vegueria a la província...*, pp. 28 ss.; G. Martínez Díez, "Génesis histórica de las provincias españolas", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 51 (1981), 523-593; i A. Guaita, "La división provincial y sus modificaciones", *Actas del III Symposium Historia de la Administración*, Madrid, 1974, pp. 309-352. L'al·ludida per molts com a divisió de Floridablanca no sembla que fóra tal, sinó senzillament una acta o inventari sobre l'estat de l'organització del territori a la darrera del segle XVIII; J. Burgueño, *Geografía política...*, p. 25.

⁶ J. Lalinde Abadía, *La Gobernación General en la Corona de Aragón*, Madrid-Saragossa, 1963.

⁷ Arxiu de la Diputació de València (endavant A.D.V.), *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, informe de Luis Laviña i José Cís-

car de 2 d'octubre de 1822.

⁸ A.D.V., *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, documents sense número. Segons un d'aquests documents, l'encarregat de fer arribar la circular als pobles d'Alfafara, Agres, Bocairent, Carbonera, Beneixama i Camp-Canyada va ser assaltat per uns lladres que, a més de robar-li els diners, van esqueixar les circulars.

⁹ A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 5. llibre 1, sessions de 2, 9 i 11 de juliol de 1822, folis 26, 29 i 31v; i *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, ofici de la Diputació d'Alacant de 10 de juliol de 1822, sense número.

¹⁰ Per no poder el comandant d'armes abandonar la plaça militar de Dénia sense permís de S. M., la Diputació de Xàtiva va remetre-li la documentació i els expedients que obraven en el seu poder. En tant no arribara l'autorització del govern, són nomenats Pedro Todolí i Ignacio Vives. El primer renuncia per impossibilitat de practicar el reconeixement i assistir a les sessions de la Diputació al mateix temps, i és substituït per José Císcar, veí de Gandia. En arribar-li a Luis Laviña l'autorització, Ignacio Vives també renunciarà, pel la qual cosa la comissió quedarà formada, finalment, per Luis Laviña i José Císcar. Vegeu A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 5. 1, sessions de 14 i 28 de juny, 9 d'agost i 11 de setembre, folis. 9, 20v, 57, 84v i 107.

¹¹ Per tant, segons la Diputació de Xàtiva quedarien per a la seua província els municipis de Dénia, Ondara, Pamís, Els Llocs, Verger, Beniarbeig, Sent, Negrals, Benimeli, Ràfol d'Almúnia, Sagra, Tormos, Orba, i Benidolig, a més de Beniarrés i l'Orxa.

¹² També quedaven per a Xàtiva Dénia i L'Orxa, però no Orba ni Benidoleig; A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 5. 1, sessions de 2, 9 i 11 de juliol, folis. 26-26v, 29 i 31v; i *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, documents sense número.

¹³ A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 5. 1, sessió de 4 de novembre de 1822, fol. 137. L'informe remés a les Corts el podem trobar en *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, sense número.

¹⁴ A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 5. 1, sessions de 3, 8 i 15 d'octubre, folis. 107, 111 i 114v; i *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, documents sense número, especialment el de 8 d'octubre de 1822.

¹⁵ A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 5. 1, sessions de 21 d'octubre i 4 de novembre de 1822, folis. 129 i 137; i *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, document signat per Vicente Luis Vidal el 21 d'octubre del 1822, i informe remés a les Corts, de 4 de novembre, tots dos sense número.

¹⁶ A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 5. 1, sessió de 18 d'octubre de 1822, fol. 155v.

¹⁷ A.D.V., *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, document sense número, primer foli.

¹⁸ C. Muñoz de Bustillo, "Los otros celadores del orden constitucional doceañista: diputaciones provinciales y ayuntamientos

constitucionales", *Constitución en España: orígenes y destinos*, Madrid, 1998, pp. 179-213, y J. Burgueño, *Geografía política...*, pp. 191 ss.

¹⁹ *Cortes. Actas de las sesiones de la legislatura ordinaria de 1814*, Madrid, 1876, p. 264. Per ofici del Reial Acord de València de 4 d'abril de 1814 —abans que s'aprovara per Corts la demarcació dels partits judicials—, s'ordena remetre ordre als jutges de primera instància de la ciutat de València i de les poblacions d'Alzira, Alcoi, Xixona, Dénia, Alacant, Oriola, Xàtiva, Ontinyent, Biar, Callosa de Segura, Cullera, Sueca, Castelló de la Plana, Peníscola, Morella, Benicarló i Sant Mateu. Com veien, no hi apareix Albaida; Arxiu del Regne de València, *Reial Acord*, llibre 109 (1814), folis 112-112v. Pel decret de Corts CCCIX, de 13 de setembre de 1813, s'estableixen els jutjats per als negocis contenciosos de l'hisenda pública, i en ell es parla dels partits de València, Alzira, Castelló, Morella, Peníscola, Xàtiva, Dénia, Alacant, Alcoi, Oriola i Xixona; vegeu *Colección de los decretos y órdenes que han expedido las cortes generales y extraordinarias desde 24 de febrero de 1813 hasta 14 de setiembre del mismo año*, Madrid, 1820, p. 248, així com R. de Mendizábal Allende, "Origen y significado del partido judicial", *Boletín de Información del Ministerio de Justicia*, 700 (1966), pp. 3-15, p. 15.

²⁰ F. Martínez Pérez, *Entre confianza y responsabilidad. La justicia del primer constitucionalismo español (1810-1823)*, Madrid, 1999, pp. 448-456; i J. Burgueño, *De la vegueria a la província...*, pp. 78-83.

²¹ A.D.V., *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, ofici sense número de la Diputació d'Alacant de 31 de març de 1822.

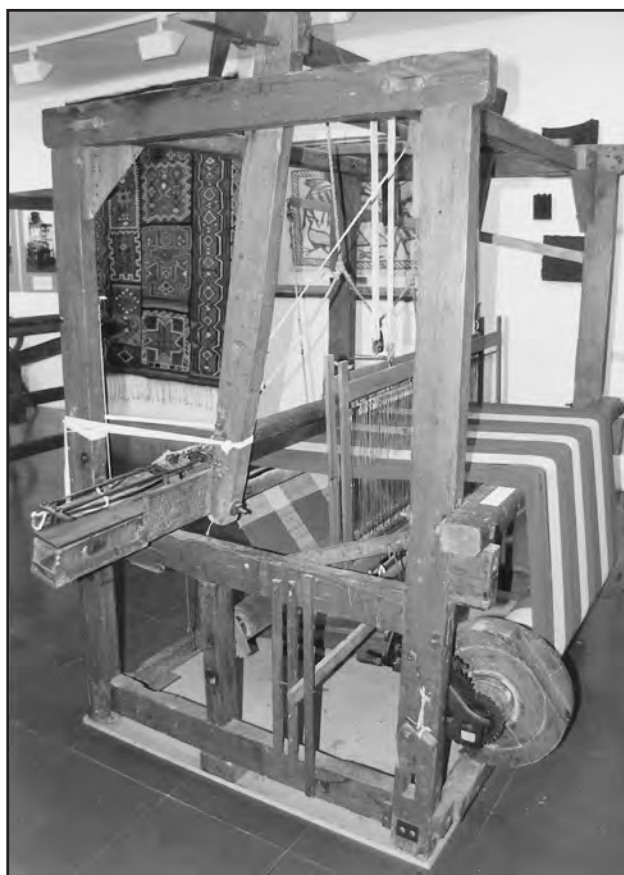
²² A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 5. 1, sessions de 9 d'agost i 13 de setembre de 1822, folis. 56-57 i 85-85v.

²³ A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 5. 1, sessions de 18 de desembre de 1822 i 31 de gener de 1823, folis. 194v i 232; i *Fons Diputació*, C. 2. 1, caixa 3, document d'11 de gener de 1823 sense número.

²⁴ A.D.V., *Fons Govern Civil*, C. 1. 2, sessions de 14 d'abril i 5 de maig de 1823, folis. 5v i 58.

²⁵ *Decretos del rey nuestro señor don Fernando VII, y de la reina su augusta esposa, XVIII (1834)*, pp. 293 i 330. En les futures modificacions territorials ja no tindrà cabuda la província de Xàtiva, a pesar dels intents que en el seu favor trobem en les corts constituents de 1836 a 1837 o en el projecte de Fermín Caballero de 1842; vegeu J. Burgueño, *Geografía política...*, pp. 178 i 182.

HISTORIA DE LA INDUSTRIA TEXTIL LA REAL CÉDULA DE 1804

JOSEP GANDIA I CALABUIG

Al final del presente estudio, reproducimos el contenido de la Real Cédula de febrero de 1804 por la que se concedió a la Fábrica de Paños de Ontinyent la gracia de poder colocar el escudo de las armas reales sobre las puertas de su casa de juntas y almacenes. El texto que transcribimos figura anexo a las actas del Cabildo de 8 de febrero de 1805.

El interés del documento radica, aparte del propio contenido de la Real Cédula, en que en el se exponen datos muy interesantes sobre la evolución de la industria textil de Ontinyent en el último cuarto del siglo XVIII.

Los autores que han utilizado estos datos con anterioridad (yo mismo en varias ocasiones), lo

han hecho a partir de una lectura e interpretación de los mismos inadecuada, en parte provocada por la equivocada redacción de algunas partes del documento.

En efecto, la lectura literal del primer párrafo de la Real Cédula (al menos de la copia que figura en las actas mencionadas) induce a error. Podría deducirse, que la fábrica de paños pasó de tener 42 maestros en 1799 (momento de presentación de la solicitud de concesión de la gracia) a contar con 120 maestros en el momento de la concesión (febrero de 1804).

Una lectura más atenta de ese primer párrafo y su adecuada contextualización nos lleva a una interpretación distinta.

Sabemos que las *gracias* y *franquicias* a las que se hace referencia en el texto, fueron concedidas a la Fábrica de Paños por seis años mediante las Reales Cédulas de 4 y 24 de marzo de 1773. Por otra parte, es totalmente improbable que entre 1799 y 1803-4 se produzca un crecimiento tan espectacular del número de maestros como el reseñado.

Por ello, proponemos una nueva lectura de los datos e informaciones contenidos en los dos primeros párrafos del documento.

Lo que nos parece más ajustado a la realidad, y compatible con una lectura crítica del texto, es que se pasara de 42 maestros en 1773 (momento de la concesión de las antiguas franquicias) a 120

maestros en 1799 (momento de la solicitud de concesión de las nuevas gracias, finalmente concedidas en 1804).

La propuesta concreta consiste, en definitiva, en una redacción corregida del primer párrafo del documento para evitar posibles errores o malinterpretaciones. Quedaría así (entre paréntesis las palabras añadidas para favorecer la correcta interpretación):

“Por cuanto los fabricantes de paños y otros tejidos de lana de la villa de Onteniente, Reino de Valencia, hicieron presente a mi Junta General de Comercio y Moneda en 12 de julio de 1799, (*una instancia exponiendo*) (en *en 1773*) diferentes gracias y franquicias por tiempo de seis, (*cuando*) se mantenían en ella...”.

Con estas correcciones, el texto resulta claramente comprensible y congruente con las informaciones que el mismo contiene y con las que por otras fuentes conocemos. Léase el texto de esta forma y se entenderá mejor porque se habla, por ejemplo, del “...referido año de 1773” ,

En definitiva, el contenido de la Real Cédula, interpretado de la forma propuesta nos informa de la positiva evolución del textil en el último tercio del XVIII, proporcionándonos las informaciones siguientes sobre empleo y producción:

1773:

- 615 oficiales y personas de todas clases incluidos los 42 maestros
- 26 telares
- Producción: 670 piezas de paño

1799:

- 2594 personas, incluidos los 120 maestros, cardadores, perchadores, tintoreros y otras personas de todas edades y sexo
- Consumo lana: 16.500 arrobas
- Producción: bayetones, otros tejidos, 1650 piezas de paños de todas clases, desde la catorcena a los treintaseisenos .

ANEXO: REAL CÉDULA DE 19-2-1804 (según texto que figura en Actas del Cabildo de 9-2-1805)

José Doménech y Esplugues secretario con Real aprobación del Ayuntamiento de esta villa de Onteniente, de ella vecino,

Certifico: Que en este día de la fecha en el cabildo ordinario que han celebrado los señores componentes de dicho Ayuntamiento se ha presentado y cumplimentado la Real Cédula del tenor siguiente:

REAL CÉDULA. El Rey. Por cuanto los fabricantes de paños y otros tejidos de lana de la villa de Onteniente Reino de Valencia,

hicieron presente a mi Junta General de Comercio y Moneda en doce de julio de mil setecientos noventa y nueve, en que se concedieron a su Fábrica diferentes gracias y franquicias por tiempo de seis, se mantenían en ella seiscientos quince oficiales y personas de todas clases, incluidos los cuarenta y dos maestros que a la sazón había, y consumían anualmente en los veintiséis telares que tenían seiscientos setenta piezas de paños.

Que desde aquella época se habían dedicado en tanto grado a los adelantamientos y extensión de la misma Fábrica, que en el día mantenía en sus diferentes labores dos mil quinientas noventa y cuatro personas, incluso los ciento veinte maestros de que se componía, cardadores, perchadores, tintoreros y otras personas de todas edades y sexos, y en ella se consumían anualmente dieciséis mil quinientas arrobas de lana, fabricándose además de los bayetones y otros tejidos, mil seiscientos cincuenta piezas de paños de ocho clases, desde la de catorcenas hasta la de treinta y seisenos, todas de superior calidad.

Que sus individuos habían mantenido en el ejercito en la última guerra con los franceses trece soldados por cuatro años, con el correspondiente sobreprecio, y en el de noventa y ocho

habían entregado doscientas libras en clase de donativo voluntario para las urgencias de la Corona.

Y mediante a que en el capítulo diez y ocho de la Real Cédula de diez y ocho de noviembre de mil setecientos setenta y nueve, se ofrecía distinguir con providencias especiales a las fábricas que se hiciesen acreedoras a ello por su particular acrecentamiento, pidieron se declarase que su expresada fábrica pudiese continuar en la posesión de titularse Real, como lo había hecho desde el referido año de setenta y tres, y que cuando a ello no hubiese lugar se la concediese la gracia de usar del escudo de las Armas Reales, así sobre las puertas de la casa del Arte en que celebraba sus juntas, como sobre las de sus almacenes.

Y habiéndose visto esta instancia en la mencionada mi Junta General de Comercio y Moneda, con los informes que tuvo por conveniente tomar, que manifestaban circunstanciadamente tanto la buena calidad, firmeza y duración de los paños que se elaboraban en la Fábrica de Onteniente; de que posteriormente la presentaron diferentes muestras sus interesados, como la extensión, progresos y apreciables circunstancias que concurrían en ella, y la hacían acreedora a la gracia que pretendían; oído lo que sobretodo se le ofreció decir a mi Fiscal; me hizo presente en consulta de diez y seis de abril del año próximo pasado cuanto a favor de la misma fábrica entendió justo, inclinando mi Real camino a que me dignase dispensarla el uso del Escudo de mis Reales Armas sobre las puertas y almacenes, haciendo por ella, con arreglo a los nuevos arbitrios señalados para fondo de la Caja de Consolidación de Vales Reales, el servicio pecuniario que corresponde a un Cuerpo o Comunidad de esta clase, y expresaba la Real Cédula librada por mi Consejo en diez y nueve de mayo de mil ochocientos y uno.

Y por mi Real resolución a la enunciada consulta, conformando me con el dictamen de la referida Junta General, y atendiendo al singular mérito que han contraído los mencionados fabricantes de tejidos de paños de Onteniente

por el notorio adelantamiento y estado de perfección en que han puesto su indicada Fábrica.

He venido en concederla la facultad que han pretendido sus individuos de colocar el Escudo de mis Armas Reales sobre las puertas principales de la Casa del Arte en que celebran sus juntas y de sus almacenes, bajo de la calidad de hacer el servicio pecuniario de mil reales de vellón correspondiente a dicho Cuerpo, entregándolos en la insinuada Caja de Consolidación de Vales Reales, por esta gracia que les dispense, como una señal pública del aprecio que me merecen sus recomendables adelantamientos.

Por tanto publicada en la misma Junta General de Comercio y Moneda esta mi Real resolución, para que tenga su debido y puntual cumplimiento, después de haber sido presentado en ella por parte de los citados fabricantes de paños la correspondiente Carta de pago que se les ha librado en nueve de diciembre último, para hacerla constar haber puesto ya en la Caja de Consolidación de Vales Reales de Madrid los referidos mil reales de vellón.

He tenido a bien expedirles la presente Real Cédula por la cual mando al Presidente y Ministros de la enunciada mi Junta General de Comercio y Moneda, de los demás de mis Consejos, Chancillerías y Audiencias, a los Gobernadores, Intendentes, Asistentes, Corregidores, Alcaldes Mayores y Ordinarios, y a todos los demás Jueces, Justicias y personas de

estos mis reinos y señoríos, a quienes su contenido toque o tocar pueda, y señaladamente al Intendente del Ejército y Reino de Valencia, en que los Fabricantes tienen su Fábrica de Paños, que luego que les sea presentada, o su traslado de forma que haga fe, la vean guarden cumplan y ejecuten y la hagan guardar, cumplir y ejecutar según su tenor, sin permitir que se impida a estos interesados el goce de la gracia del Escudo de las Armas Reales extendiéndose esta gracia mientras subsista el Sobresaliente estado de ella, que así es mi voluntad, y que de esta Cédula se tome razón en las contadurías generales de valores, y de la Comisión Gubernativa de consolidación de vales establecida en Madrid, en el término de dos meses de su fecha, expresando por la primera haber satisfecho lo correspondiente al derecho de media annata de aquel servicio, sin cuya formalidad quedaría nula esta gracia.

Dada en Aranjuez a diez y nueve de febrero de mil ochocientos cuatro. Yo el Rey.

UN RETAULE PER A LA PURÍSSIMA (1808)

VICENT TEROL I REIG
Arxiu Municipal d'Ontinyent

Les persones, algunes d'elles almenys, han mirat sempre de perdurar en el temps i combatre l'oblit. En uns casos potser siga afany de notorietat, en altres és exemple de sincera devoció. Sense entrar a analitzar les causes o les circumstàncies, aquest treball serveix per donar a conèixer un document: el projecte de construcció de l'ornacina o sagrari que acollia la imatge original de la Puríssima, llavorada en plata massissa, desapareguda després de la Guerra Civil. Un document de 1808 existent a l'arxiu municipal de la nostra ciutat ens permet de realitzar una petita aportació al coneixement de la devoció professada per les ontinyentines i pels ontinyentins a la seua patrona.

Aquesta iniciativa formava part d'una dinàmica pròpia del segle XIX, però s'integra en el cicle d'embelliment de la capella de la Puríssima des de la seua construcció en 1662-1692. El document que tot seguit transcrivim serveix per conèixer l'adequació de les diverses iniciatives decoratives sobre la capella, amb la finalitat última d'acostar els gustos estètics de cada moment. Al llarg del segle XVIII s'intueixen també diverses iniciatives en aquesta mateixa direcció, les quals a hores d'ara encara són poc conegudes.

El context venia presidit per l'ade-

quació dels objectes de devoció als nous gustos. El més substancial, les imatges, eren intocables. No ho era tant la decoració. En tal sentit, el 1801 es procedia a daurar i renovar el retaule major de Santa Maria. El pintor ontinyentí Josep Gomis s'encarregaria de l'actuació que adequaria l'estètica neoclàssica dels nous temps amb l'objectiu de cobrir d'or i imitació pictòrica de marbre una estètica que es considerava ja superada.¹ Simultàniament tenia lloc la renovació de les cadires del cor entre 1800-1804.² Finalment, s'hauria de remarcar en aquesta "ofensiva" de renovació estètica, la bàrbara actuació, ja en la segona meitat del segle, sobre la magnífica nau i les voltes gòtiques de Santa Maria. La relectura estètica del neoclàssic academicista es va saldar amb el cobriment de les voltes i la destrucció o emmascarament de les pilastres i finestres de pedra picada gòtica. El procés de repristinació a les acaballes dels setanta ha permés descobrir les voltes i endevinar l'aspecte primigeni de les pilastres. Queda pendent encara, vint anys després, la repristinació integral del conjunt, per tal de recuperar l'esplendor d'altres temps.

Fa l'efecte que Joaquim Osca, responsable de l'administració de la festa de la Puríssima, es plantejava emular aquestes iniciatives. Així les coses, el 9

de gener de 1808 se signa un conveni entre Joaquim Maria Osca, administrador de la Puríssima, i Benet Verdú, escultor d'Alcoi, sobre la realització d'un sagrari per a la imatge de la Puríssima Concepció per valor de 1.250 lliures valencianes. Antoni Llorca³ ens dóna, com acostuma, complida referència sobre la trajectòria d'Osca com a administrador de la festa de la Puríssima. Ostentará el càrrec des de 1796 fins a 1808, any del seua mort, poc després de la firma del contracte que estudiem. Havia exercit més que acceptablement el càrrec d'administrador de la festa, circumstància que explica la negativa del consistori a acceptar la seua renúncia el mateix 1796. Llorca ens proporciona encara més dades, però desconegedor del document que estudiem i transcrivim ací, fixa la redacció del contracte dotze anys abans, el 1796.

1. El contracte

Es tracta d'un contracte atorgat davant del notari Josep Doménech i Esplugues, qui a més a més era l'escrivà (antecedent de l'actual secretari) de l'Ajuntament d'Ontinyent. Els protocols de Doménech i Esplugues es conserven íntegrament en l'Arxiu Municipal (1772-1811)⁴ i formen part del fons documental del districte notarial d'Ontinyent i de la Vall d'Albaida.

Aquesta circumstància explica que escapara a l'exhaustiva glossa de Llora i a la fina recerca d'Alfredo Bernabeu.

Al llarg de huit capítols es desglossen les condicions per a fabricar, amb fustes nobles, el "retablo del altar de la Puríssima Concepción, en su capilla que está en la Yglesia Parroquial de Santa María". Per a tal efecte, Verdú treballaria seguint una traça (denominat "plan" o "perfil") realitzada prèviament. Tot i que no s'explicita l'autoria de la traça, sospitem que seria obra del pintor ontinyentí Josep Gomis. S'hauria de realitzar també una portella en un dels laterals del nínxol per tal de poder extraure la imatge. Verdú havia de realitzar el retaule, amb la indicació explícita que hauria de ser enteixinat, i les escultures del sagrari a excepció d'una imatge del Salvador, que recauria en Joaquim Osca. En aquest sentit el llenç de la Concepció que estava programat també seria encarregat a discreció d'Osca. Les precisions són abundants. Un exemple: el nínxol que acolliria la imatge de la Puríssima hauria de tindre unes dimensions màximes de 6 pams valencians i mig.

Seria obligació d'Osca i de l'administració de la Puríssima la retirada de l'altar vell de la Puríssima, el qual hauria de ser substituït, i deixar expedit l'espai que acolliria el nou retaule. S'acorda que dos experts designats per cadascuna de les parts s'encarregaren de l'aprovació i de la supervisió final de l'obra. S'establí que cas que fóra positiu el seu dictamen pagaria les despeses Osca i en cas contrari Verdú, qui a més hauria de sufragar les despeses que se'n derivaren.

Finalment, s'estableixen les condicions del pagament de les 1.250 lliures valencianes. Ens hi detindrem amb detall per les implicacions que tindrà aquest afer a posteriori, com veurem tot seguit. El primer pagament comprendria tres-centes lliures, que es pagarien en gener; i trenta lliures que es pagarien mensualment a partir de febrer durant un període de diuït mesos. Conclou l'obra, se li satisfaria la quantitat restant al cap d'un any, comptador a partir dels diuït mesos adés referits.

2. Una iniciativa frustrada: els avatars del projecte

L'home proposa i Déu disposa, diu l'adagi. Les circumstàncies no seran, al capdavall, favorables. Aquest retaule de la Puríssima no arribaria a fer-se. Bernabeu Galbis i Llora coincideixen en afirmar que la renovació del

retaule i del paviment de la capella de la Puríssima es produeix el 1827. Amb això es confirmava, i ara sí que tindria efecte, la substitució del primigeni retaule de 1692.⁵ Va ser destruït en la Guerra Civil, després de la qual desapareixió el pintor local Carles Tormo, *Carlets*, féu una rèplica de l'anterior i redecorà la capella.

La confecció del retaule va començar sense majors inconvenients. Però, ves per on esclatarà la guerra poc després. Poc abans, en abril, moria Joaquim Maria Osca.⁶ Fet i fet, les següents referències ens remetent a 1815. En aquests moments Josep Osca, en representació de l'administració de la Puríssima i, també, del consistori, investiga sobre el parador i estat d'execució del retaule. El ben cert és que Benet Verdú ja era mort en 1815. Anecdòticament indicarem que l'any 1815 va ser any de rogatives a la patrona, mesura habitual del consistori per veure de combatre l'alarmant falta de concurrència de la pluja en el terme de la vila.⁷

La guerra del Francès i la mort de l'escultor, com valora encertadament Llora, van impedir l'acabament del retaule. Finalment caldrà sumar a totes aquestes humanes circumstàncies la conjuntura dramàtica de la sublevació antifrancesa i de la guerra del Francès, durant la qual la Vall d'Albaida va estar en primera línia: ben a prop, a la foia de Castalla, es disputaren diverses batalles en 1812-1813.⁸ El ben cert és el 1808 es constaten revoltes antifranceses, molt virulentes en algunes contrades del territori valencià. Encara coneixem deficitàriament aquest període en la comarca i, de manera més notòria a Ontinyent.⁹ Destaquen les esdevingudes a Albaida a finals de juny i principis de juliol: les classes populars prendran el control de la vila durant unes setmanes sota el comandament de Josep Badia. La guerra no farà acte de presència directa fins gener de 1812. Diversos escamots guerrillers de Bocairent-Biar, Albaida, la Pobla del Duc i els pobles de l'Ombria del Benicadell prendran part en les sagnants escaramusses amb les tropes franceses: accions del Raboser (Atzeneta) i del Baladrar (Albaida). En algunes poblacions de la comarca, i especialment a Albaida, l'ocupació francesa anirà precedida d'una virulenta epidèmia de tifus provocada per les restes d'un hospital de campanya espanyol en retirada.¹⁰

Fet i fet, la vídua de Verdú intenta arribar a un acord amb la vila per tal d'avaluar les tasques realitzades, tot

proporcionant-nos sucoses dades dels avatars del retaule. Estava dipositat a sa casa, on el seu marit tenia l'estudi. En aquest interval va haver de tindre bon compte que no l'asclaren per tal de fer l'lenya quan la vídua va haver d'allotjar tropes franceses i espanyoles. Fet i fet, la vídua afirmava que travessava serioses dificultats econòmiques que li impediaven no sols l'acabament de l'obra, sinó, fins i tot, l'avaluació de les tasques realitzades. Proposava que es taxaren i que s'arribara a un acord quant a la valoració, ajustada a les quantitats bestretes a Verdú.¹¹ El consistori demana a Josep Osca, administrador de la Puríssima, que analitze les condicions fixades en el contracte.¹² Les darreres notícies ens informen de la determinació del consistori per tal d'exigir el compliment del contracte als hereus de Verdú, constatada la circumstància que en el contracte no se li fixava cap fiança a l'escultor com a element dissuasori que assegurara el compliment de les seues obligacions. S'investigaria si Verdú havia deixat béns. Coneixem així la situació real de la vídua a partir de les investigacions de Francesc Llopis: res que veure amb el que exposava anteriorment. Disposava de l'heretat Vista-Bella, al Carrascar d'Alcoi, i dues cases que heretà del seu marit. En virtut de les quals coses, s'acorda que se li conferisquen poders a Josep Osca per tal de recobrar el retaule i fer complir les clàusules del contracte als hereus de Verdú.¹³ I ja no disposem de més informació. Tot i això, l'avançat estat d'execució permet de suposar una continuació fins l'acabament final del nou retaule, el 1827. Tot i això, és difícil esclarir aquest punt, atès que el resultat final no sembla ajustar-se al projecte de Verdú (1808).

3. El document

1808, gener, 9. Ontinyent.

Conveni entre Joaquim Osca, administrador de la Puríssima, i Benet Verdú, escultor d'Alcoi, sobre la realització del retaule per a la imatge de la Puríssima Concepció per valor de 1.250 lliures valencianes.

Arxiu Municipal d'Ontinyent, Fons notarial, protocols de Josep Doménech i Esplugues, 1808, ff. 11-12v.

Convenio: Dn. Joaquín Osca con Benito Verdú.

En la Villa de Onteniente a los nueve días lf. 11v.l del mes de enero de mil ochocientos y ocho.

Ante mí, el escrivano y testigos infraescritos, comparecieron don Joa-

quín María Osca, Administrador de la de la Purísima Concepción, de la misma, y Benito Verdú, tallista de la de Alcoy, y dixeron: Que el expresado Verdú en vista de los capítulos que abaxo se expresarán y el pal (sic) que se le a demostrado y entregado para el efecto rubricado por el presente escrivano se obliga a la facción del retablo del altar de la Purísima Concepción, en su capilla que está en la Yglesia Parroquial de Santa María, y el mencionado don Joaquín María Osca, como Administrador que es, se obliga también á entregar las cantidades de dinero que en dichos capítulos se mencionarán, y son los siguientes:

Primeramente: serà de la obligación de dicho Berdú fabricar de madera de Flandes o, en su defecto, de Morja, los artesonados y los lados, retablo y arco que va también artesonado, según consta en el plan que se le a entregado y con entero arreglo á sus perfiles.

2: _tem: que en uno de los artesonados serà también de su obligación abrir una puerta, aunque no la manifiesta el perfil del plan, para sacar por ella la Concepción quando se ofresca bajarla.

3: _tem: Higuamente, tendrá obligación dicho Berdú de fabricar el retablo en la conformidad que se detalla en el plan y perfil, desde encima de la mesa del Altar y Zóculos, á excepción de estos y aquella que quedan de la obligación del expresado señor Administrador don Joaquín María Osca.

4: _tem: Es asimismo de la obligación de Berdú hacer la escultura del sagrario, como lo manifiesta el mismo plan y perfil, de cuya obligación se excluye el Salvador, que éste queda de la de dicho señor Administrador Osca.

5: _tem: En la propia conformidad será de la obligación de Berdú hacer la escultura de encima del rebanco según lo manifiesta el plan y perfil; pero no lo será el lienzo de la Concepción, que debe quedar de cuenta del dicho Administrador dn. Joaquín Osca.

6: _tem: Asimismo, tendrá obligación el contenido Berdú de darle al nincho todo el lugar que se pueda hasta seis palmos y medio y se abrirá una puerta, aunque no lo manifiesta el plan y perfil, en uno de los lados para quando ocurra subir y bajar la Concepción.

7: _tem: Es de la obligación del prenotado señor Administrador don

Joaquín Osca el coste de una escalera para colocar el lf. 12l retablo y dexar al mismo expedito el sitio donde á de colocarlo de forma que tendrá enteramente obligación dicho señor Administrador don Joaquín Osca quitar todo el Retablo del Altar Viejo y al mismo tiempo dexar expedito el sitio para colocar el Nincho y nuevo retablo.

8: Y últimamente: Que todo quanto se haga por dicho artífice Berdú, lo sujeta á la visura de dos peritos inteligentes, que se nombrarán uno por cada parte, en inteligencia que si el retablo se hallase sin falta, pagará dicha visura el expresado Señor don Joaquín; pero si la contuviere, será de cuenta del referido artífice el importe de dicha visura, como el hacer lo que falte hasta dexar bien rematada la obra como lo manifiesta el consabido plan y perfil.

En cuya conformidad se obliga el antedicho Berdú construir el retablo que baja (sic) mencionado con entero arreglo al plan y perfil mencionado y el contenido Administrador, don Joaquín Osca, á pagarle por la cantidad de mil doscientas cincuenta libras, moneda provincial, en esta forma: trescientas libras que entregará á dicho Verdú por todo el presente mes de Enero; treynta libras cada mes empesando desde el mes que entrará de Febrero, hasta que sea cumplido, desde éste, un año y medio; y concluido, la cantidad que restase entregarle al memorado Verdú, hasta el cumplimiento de las mil doscientas y cincuenta libras las recibirá el mismo un año después de concluidos los diez y ocho meses arriba dichos, y no antes.

Y hallándose presentes los expresados don Joaquín María Osca, en dicho nombre, y Benito Verdú, aceptan esta escritura en todo y por todos y por ella se obligan a cumplir quanto en la misma se previene, respectivamente. Para lo qual obligan, esto es: dicho Osca, los bienes y rentas de dicha Administración, y el memorado Berdú, los suyos propios, havidos y por haver. Y dieron poder a las Justicias de Su Magestad que de esta causa puedan y devan conoser, para que a ello les apremien por todo rigor de derecho y vía executiva, como por sentencia pasada en Juscgado y consentida sobre que renunciaron todas y qualesquiera Leyes de su *respective* favor y la general en forma.

En cuyo testimonio otorgaron la presente en dicha villa lf. 12vl de Onteniente dichos día, mes y año arriba dichos, siendo testigos don Josef Colomer y Gonsalbes, don Francisco Anto-

nio Tudela y Miguel Navarro, escribiente, de dicha villa vecinos y moradores,; y los otorgantes, a quienes yo, el escrivano, doy fee conosco, lo firmaron, de todo lo qual doy fee .

Ante mí, Joseph Doménech y Esplugues [rúbrica autógrafa del notari autorizant].

NOTAS

¹ Arxiu Municipal d'Ontinyent (AMO endavant), llibre d'actes 1801-1802, sign.: 20/2, f. 95: el consistori accedeix, a condició que es mantinguen les armes i insígnies de la vila tal i com estaven, com a prova manifesta del patronat que la vila tenia sobre l'esmentat retaule i església. La certificació de Josep Calatayud, prevere arxiver, de l'acord del capítol del clergat de Santa Maria de data setze de juny de 1801 en *ibídem*, f. 101. El pressupost desglossat de l'actuació presentat per Josep Gomis en *ibídem* f. 102, la data 15 de juny de 1801 i el cost total 240 lliures valencianes. Totes aquestes dades i la transcripció del pressupost presentat per Gomis en LLORA TORTOSA, Antonio, *Ontinyent y su historia*, Ontinyent, 1992, pàg. 330-331.

² LLORA TORTOSA, Antonio, *Ontinyent y su historia*, pàg. 341.

³ LLORA TORTOSA, Antonio, *Ontinyent y su historia*, pàg. 360-361. També hi ha referència en l'AMO, llibre d'actes 1799, sign. 19/3, f. 59v. Remissió i aprovació de comptes de dita administració corresponent a l'exercici 1798.

⁴ S'hi conserva també l'inventari judicial i entrega dels protocols de Doménech i Esplugues a Josep Tomàs Belda i Belda, notari d'Ontinyent.

⁵ *Onteniente 1881-1980*, edició de J.M. Borja i I. Mora; pròleg de José Àngel Gironés i peus d'Alfredo Bernabeu Galbis, El Puig, 1982, pàg. 41. LLORA TORTOSA, Antonio, *Ontinyent y su historia*, pàg.363.

⁶ LLORA TORTOSA, Antonio, *Ontinyent y su historia*, pàg.361-362.

⁷ AMO, llibre d'actes 1815-1816, sign.: 24/1, 1815, f. 114v.

⁸ GOBERNA ORTIZ, Ferran, "La guerra de la Independencia en el Valle de Albaida. La ocupación militar francesa desde enero 1812 a julio 1813", en *Almaig. Estudis i documents*, VIII, Ontinyent, 1992, pàg. 43-60.

⁹ Ara per ara, ens hem d'accontentar amb les dades ben sintètiques que ens proporciona Josep Gandia i Calabuig en *Història Bàsica d'Ontinyent*, Ontinyent, Ajuntament, 1995, pàg. 217-219.

¹⁰ *La Breve historia de la villa de Albaida*, manuscrit de Francesc Mateu i Giner (1847-1864), pàg. 68 i 108.

¹¹ AMO, llibre d'actes 1815-1816, sign.: 24/1, 1815, f. 118. Carta de Vicent Merita, veí d'Alcoi, datada el 3 de maig de 1815 a Alcoi. LLORA TORTOSA, Antonio, *Ontinyent y su historia*, pàg.361-362.

¹² AMO, llibre d'actes 1815-1816, sign.: 24/1, 1815, f. 118. Acta de 12 de maig.

¹³ *Ibídem*, 1815, f. 138 i v. LLORA TORTOSA, Antonio, *Ontinyent y su historia*, pàg. 362.

“La Biblioteca”, xilografia de Francisco Boreas, datada el 1924 i reproduïda a la revista “España” de Madrid, el 19 de gener de 1924.

NOTES SOBRE LA SITUACIÓ EDUCATIVA A LA VALL D'ALBAIDA DURANT LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA (II)

M^a DEL CARMEN AGULLÓ DÍAZ
Universitat de València.

Quan a l'any 1992 publicàvem unes notes introductòries sobre la situació educativa a la Vall durant la Dictadura de Primo de Rivera,¹ centrant-nos en la política de construcció d'edificis escolars encetada durant aquest període, deixàvem pendent per a successius lliuraments altres aspectes força interessants d'aquesta etapa. Reprenem avui aquest tema i tractarem d'apropar-nos a les condicions de les escoles i a la situació del magisteri tot i detinent-nos especialment a les poblacions d'Ontinyent, Albaida, Castelló de Rugat i Benigànim.

Recuperem, al mateix temps, per a la confecció d'aquestes breus notes uns articles publicats a *El Mercantil Valenciano* als anys 1926 i 1927, sota el pseudònim *El monaguillo de las Salesas*, que formen part d'un recorregut per terres valencianes on es troben suggerents

impressions sobre les condicions de les escoles de la Vall, sota la mirada objectiva d'un viatger que tractava de denunciar les penúries de l'escola valenciana.²

I.- LA POLÍTICA EDUCATIVA PRIMORRIVERISTA

La situació educativa durant la Dictadura de Primo de Rivera registra un fort divorci entre la penosa realitat escolar i els desitjos de renovació pedagògica reclamats per diferents sectors de la societat.

El dèficit d'escoles, el baix índex d'escolarització, el greu problema de l'analfabetisme, l'absentisme escolar, les dolentes condicions higièniques dels escassos edificis escolars i el fort classisme, caracteritzen la situació educativa al començament dels anys 20.³ Front a ella la Dictadura apostarà per una

transformació quantitativa més que qualitativa.

Seguint aquest criteri, en l'ensenyament primari s'augmenta el nombre de places de mestres, es creen més de 4.500 escoles a tot l'Estat, s'eleva l'índex de població escolaritzada, es fomenta la construcció d'edificis escolars amb el “Pla de construccions escolars” i es redueix l'analfabetisme en prop d'un 8%.

Com a contrapartida, la conseqüència que resumeix la política pedagògica primorriverista, tal i com ens indica Ramón López,⁴ seria “l'educació al servei de la política”, és a dir, el Règim es plantejarà la formació de bons ciutadans i l'escola serà el mitjà bàsic a l'hora d'instruir-los. Orientat a la consecució d'aquest objectiu s'estableix un control extrem sobre els cossos

docents, restringint la seua llibertat de càtedra amb la promulgació de diverses lleis, decrets i ordres, com ara la Reial Ordre de 13 d'octubre de 1925 contra les conductes designades com antipatriòtiques i antisocials, termes que englobaran totes aquelles actituds o manifestacions contraries als conceptes de "Pàtria, Religió i Monarquia" que fonamentaran el règim dictatorial i que causaren l'obertura d'expedients a una rellevant quantitat de mestres, inspectors, professorat de la Normal i, fins i tot, de la Universitat.

Avanç quantitatiu i adoctrinament ideològic definiran aquesta etapa. Nosaltres ens centrarem en els aspectes quantitatius, és a dir, els relacionats amb les condicions materials d'escoles i mestres, intentant relacionar els aspectes de la política educativa d'àmbit estatal amb les particularitats de la comarca.

II.- LA SITUACIÓ EDUCATIVA A ONTINYENT, ALBAIDA, BENIGÀNIM I CASTELLÓ DE RUGAT

Malgrat l'important avanç quantitatiu que la Dictadura de Primo va representar per a l'educació primària, tal i com hem esmentat, la Vall va ser una de les comarques on menys es notaria aquesta política de millorament. Al 1923, hi havia un total de 73 unitats escolars, de les quals 32 eren de xiquetes, 34 de xiquets i 7 mixtes. Durant la Dictadura, tan sols es construirien tres edificis escolars i es crearia una única escola, la de xiquetes de Benissuera (R.O. 9 d'agost de 1924)⁵, quan segons la Inspecció educativa, en un informe realitzat al 1922 calia crear un total de 20 escoles més, que desglossem al quadre adjunt:

MUNICIPIS	E.Xiquets	E. Xiquetes	E. Adults	Total
ALBAIDA		1		1
AIELO MALFERIT	1	1	1	3
BENIGÀNIM	1	1	1	3
BOCAIRENT	1			1
QUATRETONDA	1	1	1	3
L'OLLERIA	1		1	2
ONTINYENT	1	2	1	4
LA POBLA DEL DUC	1	1	1	3

Ara bé, els càlculs de la Inspecció estaven realitzats per sota les necessitats reals ja que, només a Ontinyent, caldrien unes deu escoles més si tenim present que la població era d'unes 12.500 persones i Albaida, que superava àmpliament les 4.000, tampoc podria escolaritzar de manera pedagògicament acceptable a l'alumnat en les 4 escoles, 2 per a xiquets i 2 per a xiquetes que recomanava la Inspecció educativa⁶.

L'escola pública de la Vall, per tant, continuaria durant la dècada dels vint, en unes condicions materials i de personal força deficientes que ara exemplificarem en els casos particulars de les poblacions abans esmentades. Com molt bé resumeix l'autor dels articles periodístics als que hem fet referència, la situació pot resumir-se en "edificis desastrosos, material antiquat i excés de matrícula".

Aquesta seria la caracterització perfecta de les escoles ontinyentines. Si analitzem la situació a Ontinyent, cal apuntar que, a l'any 1926 tan sols hi havia 9 escoles públiques, 5 de xiquets i 4 de xiquetes, a les que caldria incorporar la incompleta de Fontanars. Per tant, si es desitjava garantir una escolarització real de la població en edat escolar, tal i com ordenava la llei Moyano de 1857, era necessari crear 10 escoles més d'un i altre sexe. Si tenim en compte que a l'any 1880 n'eren 6 les escoles existents (tres de xiquets, dos de xiquetes i la de Fontanars)⁷, l'augment de 4 escoles, encara que representava una xifra important, n'era del tot insuficient. A més a més, les seues condicions de salubritat i pedagògiques eren també força insuficients, destacant el dolent estat de les que estaven ubicades a l'antic *convent de Sant Carles*, edifici construït al segle XVIII,⁸ (c. Maians 53) i que ja als anys 20 demanava una urgent reforma que donara resposta a les mínimes necessitats pedagògiques que requeria l'escola; les de la *Plaça del Cardenal Benlloch*, núm. 24,- actual St. Domingo- sembla que estaven faltes d'una neteja en profunditat; de les establertes a la cambra d'una casa del carrer de Loza, només cal manifestar les obvies restriccions que imposa una ubicació en un espai semblant; i en referència a les de la plaça del Doctor Esquerdo, l'excés de matrícula i la

manca de mobiliari feien que els xiquets hagueren de seguir les classes asseguts a terra. Segons la gràfica descripció de "El Monaguillo de las Salesas" la situació era la següent:

"Con respecto a las escuelas, nada satisfactorio hemos de reseñar. Hemos visto muy pocas y todas muy deficientes. Sobre que faltan en la ciudad, cuando menos, diez maestros de uno y otro sexo, existe algún edificio como el antiguo convento de San Carlos, que exige a voz en grito la intervención del arquitecto y del inspector de Sanidad, primero como medida de buen gobierno, señor alcalde, y después por humanidad y por decoro.

Igualmente los de la plaza del Cardenal Benlloch necesitan con toda urgencia golpes de agua perenne en algún departamento indispensable.

La escuela de Dª Luz (sic)⁹, maestra muy apreciada por el pueblo, está mejor establecida y en ella se trabaja con cierta comodidad; pero la de Dª Catalina Francia, también dignísima profesora, no puede, no debe continuar por múltiples razones en los altos de la vetusta casa de la calle de Loza.

Y nada digamos de la escuela de la plaza del Doctor Esquerdo, donde es tal el exceso de matrícula y tan reducido el número de bancos, que muchos niños tienen que sentarse en el santo suelo."¹⁰

Davant aquesta situació, el periodista demana la creació de grups escolars per tal d'aconseguir la dignificació de l'escola pública, i es dirigeix de manera explícita a les autoritats, tant ministerials com municipals, sense oblidar a aquelles persones que, per la seua millor situació financera, estan en condicions de contribuir monetàriament a la construcció d'edificis escolars:

“(…)Es cierto que acaso habrán de venir para la enseñanza pública, mejores tiempos.

Se nota cierta reacción en pro de la escuela, en favor del niño y en justicia del maestro. Todo el mundo, desde las autoridades más superiores para abajo, coinciden en el punto esencial de que la situación debe resolverse en su totalidad, construyendo sin cesar grupos escolares, alguno más donde ya se hayan edificado y los suficientes donde no se tengan.

Si hace falta dinero que se saque.

Y en cuanto a los poderosos que existen encerrados a piedra y lodo en sus casas solariegas de los pueblos, no olviden que deben ofrecer su apoyo, si no por haber aprendido la lección del noble marqués de Valdecilla, al menos por ese sentimiento cristiano que aconseja amor grande hacia los niños, que deben tener escuelas buenas que les atraigan y les modelen su alma de nuevos hombres”.¹¹

La crida feta des de les pàgines de la premsa sembla que va ser efectiva ja que el mateix *Mercantil Valenciano*¹² ens informava quinze dies després de la visita que l'arqui-

tecte municipal, senyor Vicente Valls Gadea girava a les escoles per tal de comprovar el seu estat, visita, però, que tardaria en donar fruit ja que no seria fins 1928 quan es tramitaria la construcció d'un nou edifici escolar, les Escoles Graduades Maria Cristina, que s'inaugurarien en 1934.¹³

Un cert paral·lelisme amb Ontinyent es desprén de l'anàlisi de la situació educativa a la ciutat d'Albaida, que no gaudia de millors condicions escolars. L'escola pública estava reduïda únicament a 3 escoles, 2 de xiquets i 1 de xiquetes, i en allò que respecta a la seua ubicació no podia ser més dolenta ja que eren els baixos de l'Ajuntament, allò que havien estat els calabossos del Palau del Marqués d'Albaida. Aquesta coincidència es denunciada amb força pel “Monaguillo” qui considera inadmissible identificar mestres i alumnes amb delinqüents i demana a l'alcaldia la creació de més escoles i en millors condicions:

“Como ni los niños de hoy ni los maestros son prisioneros del señor marqués, suplicamos al ilustre Ayuntamiento de Albaida, que si no por justicia, en misericordia, al menos, vea el medio humano de instalar las escuelas mejor y en más abundancia”.¹⁴

També, al igual que Ontinyent, no seria fins 1928 quan es projecta la construcció d'un grup escolar de 6 graus, pel mateix arquitecte, Vicente Valls Gadea, edifici que a Albaida seria inaugurat abans, al 1931 gràcies a l'impuls donat pel ministre d'Instrucció Pública a l'any 1930, l'albaidí Elías Tormo¹⁵.

I seguint amb paral·lelismes, cal destacar que a Castelló de Rugat, al mateix any, les 2 escoles, 1 de xiquets i 1 de xiquetes, estaven ubicades així mateix al costat d'un Palau, en aquest cas en els antics estables del Palau del Duc de Borja. El fet de que l'alcalde de la població fóra el mestre Emilio Tarrasó, facilitaria, al 1928, l'inici de l'expedient per a la construcció d'un grup escolar.

Per últim, en allò que respecta a Benignàim, “res de bo”, és a dir, només hi havia una escola per a xiquets i altra per a xiquetes per tal d'escolaritzar a tota la població infantil, fins i tot la Inspecció recomanava duplicar les existents. A

més, estaven instal·lades en un edifici de més de cinquanta anys d'antiguitat:

“Con respecto a las escuelas, nada bueno, nada bueno... La instalación de ellas se remonta a medio siglo y tanto el maestro don Francisco Adelantado como la profesora, doña Laura Martínez, han de luchar heroicamente contra los viejos vicios que venimos combatiendo.”¹⁶

L'Ajuntament, però, segons ens indica el periodista, havia iniciat els tràmits per tal d'edificar un grup escolar. (“Si el proyecto de grupo escolar que estudia el municipio adelanta en teorías y entra como los de otras partes en vía de hecho, cuenten sus iniciadores con nuestro aplauso entusiástico”) encara que el centre projectat, després de conèixer força vicissituds, no s'inauguraria fins la guerra civil.

II.- ELS MESTRES

Al 1923 les condicions econòmiques del Magisteri havien millorat respecte a èpoques passades al fer-se càrrec l'Estat, des de 1901, del pagament dels sous, fet que garantia el seu puntual cobrament. Ara bé, continuaven existint dos escalafons del Magisteri i la majoria guanyaven 3.000 pts anuals, sent el sou-hora de 1'04 pts mentre que, per exemple, un calderer guanyava igual quantitat, un sabater o un miner 0'87, un fuster 1'13 i un tapisser 1'10. No és d'estranyar, per tant, l'escassa consideració social dels mestres, i si, a més a més, a aquesta gens envejable situació econòmica afegim les dolentes condicions en que desenvolupaven la seua tasca docent, cal reconèixer que l'exercici de la docència era una autèntica tasca vocacional.

És per això que, a hores d'ara, n'és un deure per a nosaltres intentar recuperar els noms i el quefer quotidià d'uns mestres i unes mestres que, en una època força difícil per a l'escola pública, dignificaren la professió i reberen l'afecte de les poblacions on exercien. Amb aquest objectiu intentarem un apropament a ells, mitjançant unes breus notes de la trajectòria personal i professional del Magisteri¹⁷ que, durant el primorriverisme va exercir a algunes poblacions de la comarca.

Començant per Ontinyent, a l'any 1926, les mestres encarrega-

des de les quatre escoles de xiquetes abans esmentades eren Catalina Francia López, Gloria Simó Luz, María de los Angeles García Cabanilles i María Benavent. La senyora Catalina Francia, una mestra de certa edat, ja que superava àmpliament la cinquantena, era la responsable de l'escola ubicada al carrer Loza, en les deficientes condicions que hem descrit, és per això que no ens sorprén que molt prompte aconseguirà el trasllat a Manises. Coincidint en la problemàtica causada per la manca d'acondicionament de l'edifici, ja que exercia a S. Carles, trobem a la Sra. Mª Angeles Garcia Cabanillas, que abans havia estat a Carrícola (1909), arribant a Ontinyent al 1925 estant destinada a Sant Carles, on continuaria durant els anys 30, fins que, al 1939, seria sancionada i traslladada fora d'Ontinyent. Millors condicions tenia l'escola de la mestra Gloria Simó Luz, molt apreciada pel veïnat, qui romandria a Ontinyent, tota la dècada dels anys trenta, arribant a ser directora del grup Joaquín Costa a l'any 1935 i continuaria com a mestra als anys quaranta, ja viuda del també mestre Miguel Vilana. La quarta mestra, María Benavent continuaria la seua vida professional a l'Annexa a la Normal de València.

En allò que fa referència als mestres que exercien a les cinc escoles d'Ontinyent, sabem que eren Santiago Roca Borrull, Vicente Romaguera, Juan Bautista Such, Jaime Serra Martínez i Miguel Vilana Salina. Mentre que dels senyors Vicente Romaguera i Juan Bautista Such no en tenim referències biogràfiques, sabem que Jaime Serra Martínez prompte es traslla-

darà a Bonrepòs i Miguel Vilana Salina que exercia al c/ Santa Rosa núm. 34, aniria al Joaquín Costa quan l'inauguraren i moriria víctima de la guerra civil. Ara bé, tal vegada la figura més interessant des d'una perspectiva pedagògica, siga la de Santiago Roca Borrull, mestre en Sant Carles des de 1919 i que, seria delegat de la Comissió Organitzadora de la Setmana Pedagògica que tindria lloc a Ontinyent a l'any 1934, siguent una de les experiències més interessants de l'etapa republicana. El Sr. Roca no es va limitar a organitzar-la sinó que participà en ella amb la ponència *Edificio, mobiliario y decorados escolares*. Malgrat la seua excel·lent actuació professional, al finalitzar la guerra civil seria sancionat i traslladat fora d'Ontinyent.

Respecte a l'actuació professional del Magisteri ontinyentí malgrat les deficientes condicions d'infraestructura, l'excés de matrícula i la carència de material adient, "El Monaguillo" destaca, el seu entusiasme i confiança en un futur millor per a l'ensenyança pública. En les seues paraules:

"Lo que hacen, que es mucho, dentro del ministerio sagrado de la enseñanza española, aumenta en consideración, si se tienen en cuenta las dificultades de casas desastrosas, material anticuado y exceso de matrícula. Pero el maestro de escuela español tiene dentro de su cuerpo el secreto de la resignación y espera con gran fe en el porvenir".¹⁸

A la ciutat d'Albaida trobem, a l'any 1926, dos mestres encarregats

de les escoles de xiquets: Vicente García Ramos i José Mª Laporta Valls, un mestre aquest amb una biografia professional força interessant. El Sr. José Mª Laporta Valls, que, en aquesta data estava prop de la quarantena, tres anys després es traslladaria a Ontinyent a l'escola de la plaça Cardenal Benlloch núm. 24 i, una vegada inaugurat el grup Joaquín Costa, es faria càrrec d'una secció on continuaria als anys 40. El Sr. Laporta també formaria part del grup de mestres actius i renovadors que participaren en la Setmana Pedagògica d'Ontinyent on explicaria una lliçió pràctica sobre el centre d'interès de "La lluvia".

Per la seua part, l'única mestra de xiquetes d'Albaida, Manuela Garrido Felipe, després de treballar en les duríssimes condicions, degudes tant al fet de tenir una matrícula de 115 xiquetes com el d'estar les escoles ubicades als antics calabossos del Palau, aconseguiria una substancial millora professional als traslladar-se a les escoles del grup Arquebisbe Majoral de València.

En allò que respecta al Magisteri de Castelló de Rugat, dos mestres Emilio Tarrasó Esparza i Teresa Estruch Mascarell es farien càrrec de l'escola de xiquets i xiquetes respectivament.

Emilio Tarrasó, es faria càrrec de l'escola de xiquets al 1922 i seria nomenat alcalde durant el primorri-verisme (1925-1926), podent considerar-lo un fidel representant d'aquesta política, ja que confiava en l'avanç social gràcies a l'educació, per a la qual cosa calia millorar les condicions materials, tant en allò que feia referència als espais escolars com al mobiliari i material didàctic, encara que mantenint l'ordre i la disciplina tant dins com fora de l'escola. És per això que aconseguiria una important millora en l'aportació econòmica municipal destinada a l'adquisició de mobiliari i material educatiu per a l'escola de xiquets que es fixaria en 162 pts. Amb ella, al llarg dels anys, compraria pupitres bipersonals i de quatre places, mapes mundis, d'Espanya i d'Europa, làmines de fisiologia, astronomia i geografia, joc d'aparells que permetien la instal·lació d'un autèntic laboratori meteorològic¹⁹, una pila elèctrica, una col·lecció de peses i mesures, un projector de targetes-diapositives i una col·lecció de 100²⁰... l'escola de xiquets de Castelló es convertiria,

gràcies a la seua intervenció, en una de les millor dotades de la comarca.²¹ Ara bé, al mateix temps seguia els preceptes del Delegat governatiu d'Albaida, i ensenyava als seus deixebles l'amor a la Pàtria, a la Bandera i a l'Exèrcit, Ciutadania, Religió i Gimnàstica, utilitzant el *Catecismo del Ciudadano* i la *Cartilla Gimnástica Infantil*.²² textos obligatoris publicats pel Ministeri d'Instrucció per tal de facilitar l'adoctrinament en els principis patriòtics, monàrquics i religiosos que fonamentaven la Dictadura.

La mestra Teresa Estruch, natural d'El Palomar, que estava a Castelló des de finals del segle anterior, es preocupava pel desenvolupament integral de les seues alumnes. Ella va introduir els exercicis gimnàstics en l'escola de xiquetes, va augmentar l'assistència a les classes de lectura i escriptura i mantingué un alt nivell en les classes de labors que, en aquesta època eren una autèntica formació professional bàsica per a una bona part de les dones.

Per acabar, a Benigànim només hi havia 1 mestre de xiquets i 1 mestra de xiquetes. El mestre era Francisco Adelantado i la mestra Laura Martínez Aleixandre, que continuaria la seua vida professional a Alberic. Els dos, tal i com recordava de manera admirativa el periodista "han de luchar heroicamente contra los viejos vicios que venimos combatiendo".²³ Lluita comuna a la resta del magisteri vall-dalbaidí com hem mostrat en les notes precedents.

III.- CONCLUSIONS

L'etapa primorriverista a la Vall d'Albaida caldria recordar-la per la important reducció de l'índex comarcal d'analfabetisme, que disminuiria en més del 10%, ja que al 1920 el global comarcal n'era del 62'66% i al 1930 del 52'10%, sent major la reducció al Partit judicial d'Ontinyent - del 64'18% al 50'99, és a dir, un 13'19%- que al d'Albaida que baixaria del 60'50% al 48'06%, un 12'44%.²⁴

Però la resta d'indicadors d'avanços no ens permeten fer un diagnòstic tan favorable perquè, com dissortadament ha arribat a ser habitual en la història de la pedagogia del nostre país, els nombrosos i ambiciosos projectes de millora no arribaren a plasmar-se en la realitat i la dècada dels vint finalitzaria amb

les mateixes dolentes condicions d'infraestructura, de carència d'edificis i material educatiu adequat, d'excés de matrícula, d'absència del valencià a les aules, de manca de professors... amb que havia començat.

NOTES

¹ *Almaig*. Estudis i documents VIII. La Nostre Terra. Ontinyent 1992. pp. 40-42

² Malgrat que s'hem basat en les notes publicades en *El Mercantil Valenciano*, en els casos que l'autor ha comés errades clarament identificables, com en els noms dels mestres que, en alguns casos, estan escrits de manera incorrecta, els hem subsanat.

³ LÓPEZ MARTÍN, Ramón. *Ideología y educación en la Dictadura de Primo de Rivera. (I) Escuelas y maestros*. Cuadernos del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación. Serie minor n° 918. Universitat de València. València 1994.

⁴ LÓPEZ MARTÍN, Ramón. *Ideología y educación en la Dictadura de Primo de Rivera. (II) Institutos y Universidades*. Cuadernos del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación. Serie minor n° 26. Universitat de València. València 1995.

⁵ LÓPEZ MARTÍN, Ramón. *La escuela pública valenciana en la Dictadura de Primo de Rivera*. Cuadernos del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación. Serie minor n° 9. Universitat de València. València 1990. p. 68

⁶ La Inspecció també recomanava suprimir 1 escola a Pinet i altra a Bufali, que comptaven a 1 per a xiquets i 1 per a xiquetes i substituir-les per 1 única mixta.

⁷ L'escola pública a Ontinyent al 1880 va ser objecte del nostre estudi a l'article "Escoles i mestres: l'escola pública a Ontinyent en 1880" publicat a la revista *Almaig* n° XIII, de l'any 1997.

⁸ "Terminadas las obras del colegio, edificado con los bienes de la mencionada Dª Vicenta Blasco, se trasladaron los Jesuitas a este nuevo edificio, correspondiente hoy a las escuelas públicas que existen junto a la Iglesia que de Oratorio colegial se transformó también en la Iglesia Parroquial de San Carlos". FULLANA MIRA, P. Luis, *Historia de la ciudad de Ontinyent*. Caixa d'estalvis d'Ontinyent. 1997. P.261,

⁹ Pensem que fa referència a la mestra Gloria Simó Luz, casada amb el també mestre Miguel Vilana Galiana.

¹⁰ EL MONAGUILLO DE LAS SALESAS "El Mercantil" en la región. *Aspectos de Onteniente. Alrededor de la ciudad, Centros y sociedades. Situación escolar*. El Mercantil Valenciano. 23/04/1926.

¹¹ EL MONAGUILLO DE LAS SALESAS "El Mercantil" en la región. *Aspectos de Onteniente. Alrededor de la ciudad, Centros y sociedades. Situación escolar*. El Mercantil Valenciano. 23/04/1926.

¹² "El Mercantil valenciano". 18 mayo 1926

¹³ Projectades amb el nom original de la reina Maria Cristina, la seua inauguració en temps de la II^a República farien que dugue-

ren el de l'insigne regeneracionista Joaquín Costa i que, després de la guerra civil li fóra imposat el de Luis Vives que encara conserva en l'actualitat. TORRÓ MARTÍNEZ, J.J. *Instrucció i cultura a Ontinyent durant la II^a República (1931-1939)*. Ajuntament d'Ontinyent. Quaderns Divulgatius 2. Ontinyent 1993.

¹⁴ EL MONAGUILLO DE LAS SALESAS "El Mercantil" en la región. *Albaida y Beniganim. Notas de color. Impresión de escuelas. Aspectos urbanos*. "El Mercantil valenciano". 7/05/1926.

¹⁵ Veure AGULLÓ DÍAZ, M^a del Carmen. *Escola i República. La Vall d'Albaida 1931-1939*. Diputació de València. Col·lecció d'Història Local n° 17. València 1994.

¹⁶ EL MONAGUILLO DE LAS SALESAS "El Mercantil" en la región. *Albaida y Beniganim. Notas de color. Impresión de escuelas. Aspectos urbanos*. "El Mercantil Valenciano". 7/05/1926.

¹⁷ Per tal de realitzar aquesta aproximació hem acudit als expedients personals que es conserven a l'Arxiu General de l'Administració a Alcalá d'Henares i a les dades proporcionades per TORRÓ, J.J. a l'obra abans citada.

¹⁸ EL MONAGUILLO DE LAS SALESAS "El Mercantil" en la región. *Aspectos de Onteniente. Alrededor de la ciudad, Centros y sociedades. Situación escolar*. El Mercantil Valenciano. 23/04/1926.

¹⁹ L'equip estava compost per un termòmetre, un baròmetre aneroide i un higròmetre, amb el que va realitzar un seguiment puntual i exhaustiu de les variacions climàtiques de Castelló (temperatura, intensitat de les plujes...) que registraven en uns quaderns que es conserven a les escoles castellanques.

²⁰ "Inventario detallado del Menaje que se custodia en dicha escuela con expresión de su número y estado de conservación en que se halla". Escuela Nacional unitaria de Niños. Castelló de Rugat. Año 1925-1926.

²¹ AGULLÓ DÍAZ, M^a del Carmen. "Quan anavem a escola..." en *Castelló de Rugat. Memòria d'un poble*. Caixa d'Estalvis d'Ontinyent- Ajuntament de Castelló de Rugat. 1999.

²² 30/01/1924. Libro de Correspondencia. Arxiu Col·legi Públic "Verge del Remei".

²³ EL MONAGUILLO DE LAS SALESAS "El Mercantil" en la región. *Albaida y Beniganim. Notas de color. Impresión de escuelas. Aspectos urbanos*. "El Mercantil valenciano". 7/05/1926.

²⁴ LÓPEZ MARTÍN, Ramón. *La escuela pública valenciana en la Dictadura de Primo de Rivera*. Cuadernos del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación. Serie minor n° 9. Universitat de València. València 1990. pp.48 i 49.

CRONICÓ

DEL REGNE DE VALÈNCIA

REVISTA DE L'ASSOCIACIÓ DE CRONISTES OFICIALS

ANY XVI - NUM. 58 - OCTUBRE-DESEMBRE 1993

LA ASOCIACIÓN DE CRONISTAS VALENCIANOS

ALFONSO VILA MORENO

SUS INICIOS

A pesar de ser la tarea del cronista local una actividad ampliamente documentada en siglos pasados, el movimiento asociativo valenciano —y también el estatal— y las tareas colectivas que comporta el subsiguiente asociacionismo, son relativamente recientes. Los primeros pasos en tal sentido parece ser que se dieron a nivel nacional hacia 1948 y, ya a nivel regional, la idea de crear una asociación provincial surge en 1951, debido a las inquietudes de los escasos cronistas que en aquel entonces gozaban de un nombramiento oficial y a un grupo de personas interesadas vivamente por la cultura valenciana.

Dichas inquietudes, nacidas tal vez de la falta de legislación al respecto¹, apoyadas por el Barón de San Petrillo como Decano del Centro de Cultura Valenciana y canalizadas por Vicente Badía Marín, fueron recogidas por el entonces gobernador civil de Valencia D. Diego Salas Pombo, que fue, en definitiva,

quien las propició y les otorgó la base legal que permitieron, en años tan escasamente propicios para ello, el funcionamiento del movimiento asociativo.

Valiosa fue sobre todo, en aquellos momentos, la divulgación que sobre la “necesidad” de la creación y regulación del cargo de cronista hizo reiteradamente desde la prensa y especialmente desde la sección “De la Región” del periódico “Las Provincias”, Vte. Badía, así como el decidido apoyo que en todo momento prestó a la naciente entidad el prócer regionalista D. Nicolau Primitiu, tanto a nivel personal como a través de su publicación “Sicania”, que tanto contribuyó a la camaradería entre un grupo pujante de nuevos cronistas y a la forja de futuros proyectos comunes, como lo fueron la nueva publicación “Valencia Cultural” en la que tuvieron cabida diversos trabajos de carácter local y comarcal y las diversas monografías locales y regionales que por aquellos años vieron la luz.

Los intelectuales englobados en este proyecto asociacionista —el primero de España con este carácter regional—, o al menos un activo grupo de estos, pronto mostraron su inclinación hacia las posturas patrióticas que llevaban a cabo tanto el grupo de “Sicania” (que podríamos llamar los “nuevos Renaixentistas” como ellos solían denominar su “movimiento” patriótico), como la renovada entidad regionalista de “Lo Rat Penat” en la que serían reiteradamente invitados a participar a lo largo de la década de los sesenta. Sin embargo la necesidad legal de acogerse al ámbito de una institución preexistente se había salvado ya, desde 1955, con la agregación al Centro de Cultura Valenciana como una de sus secciones.

Vte. Badía, primer secretario de la Sección, fue además de su impulsor el primer “cronista” de sus actuaciones, recogiendo en diversos artículos y en una documentada “Memoria” de las dos primeras Asambleas, las raíces del movimiento, sus inicios y los primeros

pasos en el proceso asociativo del que se puede tomar como claro antecedente referencial la circular del Gobierno Civil de la provincia de Valencia de 30 de noviembre de 1951, que iba “dirigida a los señores alcaldes, disponiendo que las Corporaciones locales se atengan en la ordenación de los Planes Municipales de Trabajo a las orientaciones del guión-índice redactado por el Departamento de Asesoría Municipal, que acompañaba a la circular 191 de la Jefatura Provincial del Movimiento”.

Dicho “guión” se ocupaba en la primera parte –apartado VI, punto 3º– del cargo de Cronista “a cuya institución concede el mayor interés”.

En el “Catálogo del Cuerpo General de los Cronistas Oficiales de España” de 1951 sólo figuraban un reducido grupo de cronistas valencianos: Los de Valencia (ayuntamiento y Diputación), Alicante, Castellón y los municipios de Játiva, Sagunto, Burjasot, Requena, Elche, Muro de Alcoy y Pego, apenas crecido en el del año siguiente²; pero, a raíz de la circular mencionada, muy pronto se hicieron abundantes los nombramientos locales, de modo que en los dos años posteriores la cifra de los municipios que habían efectuado el nombramiento superaba los ochenta, cifra que casi se duplicaba al iniciarse la I Asamblea provincial. Ayudó a este notable crecimiento la campaña que llevó a cabo “Las Provincias”, exaltando la función del cronista y recabando el cumplimiento de sus fines. El iniciador de la misma fue, en esta ocasión, el cronista de Pego, el autodidacta y activo emprendedor Carmelo Giner Bolufer, sin que olvidemos el interés que, desde los primeros momentos, mostraron los activos cronistas de Burjasot (J.J.López Laguarda), Godella (R. García de Vargas), Muro (Fcº. Momblanch) y Xàtiva (C. Sarthou) entre otros, así como el estímulo periodístico que seguía ofreciendo intermitentemente el citado Vt. Badía, quien, con fecha 25-I-1953 publicaba en la sección “De la Región” del periódico “Las Provincias” los siguientes comentarios: “Sería plausible que todos los Municipios tuvieran representación a través de sus cronistas en las mencionadas entidades culturales y que, en lo posible, asumieran también funciones de correspondencia local”, dando igualmente a conocer la carencia de una normativa reguladora del proceso de nombramiento puesto que éste “queda a la libre

determinación de los Ayuntamientos. No es ni ha sido jamás preceptivo el refrendo de la Dirección General. No obstante, los nombramientos se comunican desde antiguo al Gobierno Civil de la provincia”³.

Estas inquietudes y el manifiesto interés del Gobierno Civil de Valencia y la Jefatura Provincial del Movimiento por el “renacer municipalista que entraña una revisión y revalorización de lo local como punto de partida”⁴, llevaron, durante el verano de 1954, a la preparación de la 1ª Asamblea Provincial, cuya convocatoria apareció en la circular de Gobierno Civil nº 270 de 27 de agosto⁵ y cuya celebración quiso hacerse alrededor del 9 de octubre⁶, coincidiendo con el aniversario de la reconquista de Valencia y la presencia del General Franco en esta capital, aunque finalmente hubo de retrasarse hasta los días 16 al 19 del mismo mes, fechas que ya marcarían la pauta –con escasas alteraciones– de las sucesivas convocatorias hasta el día de hoy. Su organización quedaba encomendada al departamento de Asesoría Municipal de FET y de las JONS y acudieron a la misma 152 cronistas⁷. De entre sus conclusiones cabe destacar la idea –seguida abundantemente en los primeros años– de preparar un dietario donde cada cronista recogiera los hechos históricos más importantes ocurridos en el municipio y el deseo, prontamente satisfecho, de obtener un carnet o credencial oficial, visado por el Gobierno Civil, que supusiera un reconocimiento oficial del cargo.

Ante el éxito de la Asamblea, el Gobierno Civil (primeramente el gobernador Salas Pombo y después su sucesor Jesús Posada) continuarían impulsando el nombramiento de Cronistas mediante sendas circulares de 17 de diciembre de 1954 (BOP de 23-XII), 14 de mayo de 1956 (BOP de 13-V) y 16 de abril de 1957 (BOP de 22-IV).

En dichas circulares se ponía así mismo de relieve la importancia cultural de las funciones del cronista, su carácter honorífico, su equiparación como concejal honorario, su carácter vitalicio, etc. En la primera de ellas, además, se disponía en su punto 1º que “Todos los Ayuntamientos... que aún no tuvieran cronista oficial, deberán designarlo dentro del año 1955”.

A lo largo de la Asamblea provincial de 1954 ya se puso de mani-

fiesto la necesidad de acercamiento a una institución oficial que tutelara y apoyara el naciente movimiento y se mencionaron como más convenientes la Dirección General de Archivos y Bibliotecas y la Diputación provincial. Sin embargo, en la primavera de 1955, un grupo de cronistas inició conversaciones con el Centro de Cultura Valenciana buscando el conveniente “amparo” y no sólo a nivel cultural sino, principalmente, por obviar la problemática administrativa pendiente de resolver. La preferencia por el C.C.V. era lógica si tenemos en cuenta que ya en una circular del Gobierno Civil de finales de 1954 (17-XII) se señalaba que “la institución del Cronista oficial en pueblos y ciudades, ha alcanzado un desarrollo y madurez notables, merced al impulso que a la misma dieron prestigiosas instituciones que, como el Centro de Cultura Valenciana, han sabido inspirar trabajos y estudios de diversa índole, relacionados con la historia y geografía del antiguo Reino de Valencia...” y así mismo remitía al asesoramiento del Centro a la hora de nombrar cronista los respectivos ayuntamientos”. También fue decisivo el apoyo de Nicolau Primitiu, que en aquellos momentos iniciaba su desinteresada labor divulgativa de la cultura vernácula a través de la revista y la editorial “Sicania” en la que participaban algunos de los intelectuales empeñados en el asentamiento del nuevo proyecto.

El resultado de estos contactos fue positivo y en la Junta General del 2 de junio de 1955 los Directores de Número tomaron el acuerdo de admitir a la naciente asociación como una más de las Secciones del “Centre”⁸, por lo que consecuentemente el domicilio social de la Lonja pasaría a ser también sede de los cronistas (conclusiones V y VI de la I Asamblea Regional) y sus presidentes tendrían que ser Directores –después Académicos– de Número de dicha institución (Art. 18 del Reglamento). Como colofón a la primera de las Asambleas a nivel regional se realizó la entrega del nombramiento a todos y cada uno de los cronistas del documento que acreditaba su condición de Director Correspondiente del Centro en su localidad respectiva.

A partir de 1956 este movimiento asociacionista, hasta ahora meramente provincial y “mimado” por Salas Pombo⁹, se extendió a las provincias hermanas de Alicante y

Castellón al tiempo que se proyectaba una Asamblea ya con el carácter actual de "Regional". Para ello, desde el Gobierno Civil de Valencia, se promovió una acción conjunta con los respectivos gobiernos de las otras dos provincias, al tiempo que se recababa la necesaria colaboración de los organismos y entidades culturales más representativas de Valencia.

Esta primera "Asamblea Regional" se convocó bajo el patronazgo del Centro de Cultura Valenciana y por medio de la circular de Gobierno Civil del 13 de mayo de 1956, refrendada igualmente por los gobernadores de Alicante y Castellón, celebrándose entre los días 25 al 28 de octubre y participando en ella 204 cronistas nombrados en toda la región; pero realmente la ampliación de la Sección hacia las provincias de Alicante y de Castellón no se dio hasta la siguiente Asamblea (2ª Regional, de 1958), que llegó precedida de sendas circulares de los tres gobiernos civiles por las que se regulaba los aspectos legales en el caso de Valencia (16-IV-1957) y se creaban las secciones "Alicantina de Cronistas del Reino de Valencia" (26-VII-1958) y "Castellonense de Cronistas del Reino de Valencia" (6-X-1958).

En su aspecto legal estas secciones quedaban integradas en el Centro de Cultura Valenciana, el Instituto de Estudios Alicantinos y la Sociedad Castellonense de Cultura respectivamente; pero en la práctica las dos últimas instituciones quedaron, ya desde un principio, como una mera referencia legal que amparara el movimiento asociativo tan restringido por las autoridades políticas. Así ya desde la segunda "Asamblea" comprobamos como el patrocinio de las reuniones quedaba en manos del Centro de Cultura Valenciana junto con el Gobierno Civil y en "estrecha conexión" con el "Instituto" y la "Castellonense", añadido éste que desaparecerá en las convocatorias siguientes, si bien veremos que se mantiene hasta la XI Asamblea (1976) la puntual referencia a las respectivas secciones provinciales.

En los primeros momentos la convocatoria de nueva Asamblea mantenía una doble versión, por una parte vemos como aparecía reflejada en el Boletín Oficial de la Provincia (la encontramos por última vez en 1976) y por otra tenemos la divulgación cultural que se hacía por parte

del "Centro". A partir de la publicación de las "Memorias" (VII Asamblea) esta doble fórmula -que a su vez venía funcionando en doble versión castellano/valenciano- fue perdiendo su fuerza "legal" para quedar, paulatinamente, en manos de la propia Sección de Cronistas. La reforma administrativa llevada a cabo con la llegada de las primeras manifestaciones constitucionales referidas a la reformas pre-autonómicas y la transformación de la Sección en ente autonómico, tras el proceso de constitución en Asociación legal, dejaron ya totalmente en las manos de la Junta de Gobierno la capacidad de autoconvocatoria por más que aún se mantengan las antiguas fórmulas en la "crída" y organización de las Asambleas.

De estos primeros momentos poseemos una gran cantidad de noticias que, por una parte -y casi siempre debido al trabajo del entonces secretario Sr. Badía- recogen la normativa legal emanada de Gobierno Civil y por otra tratan de lo que venimos llamando "teoría del Cronista", cuya temática, en realidad llega hasta nuestros días e incluso se le dedicó una jornada en Utiel¹⁰.

ORGANIZACIÓN

Tras la Asamblea provincial de 1954 y de acuerdo con la conclusión 4ª de la misma, se constituyó una comisión provisional en tanto se constituía la "Comisión organizadora de la Corporación de Cronistas de Valencia". Esta comisión quedaba formada por D. Rafael Bernabeu (Requena), D. Ricardo García de Vargas (Godella), D. Carlos Salazar (Benasal), D. Fcº. Momblanch (Muro del Alcoy), D. A. Zabala (Archivero de la Diputación de Valencia), Juan J. López Laguarda (Burjasot) y D. Vte. Badía (Torre Baja y Almacera) y tenía como una de las principales funciones servir de enlace entre los diferentes cronistas de la provincia y con el Cuerpo General de Cronistas de España. Muy pronto debió dar lugar a una Junta Permanente de la Sección que ya funcionaría a partir de la Asamblea de 1956, al frente de la cual figuraba como "Presidente de la Sección de Cronistas del Reino" el que lo era de Valencia y director de

Número del Centro de Cultura. En la misma y en una de sus conclusiones aparecía el deseo de que "periódicamente se reunirá la Junta Permanente de la Sección de Cronistas del Reino".

De la 2ª Asamblea (1958) conocemos, además, el nombre del Vice-presidente (Sr. Momblanch) y debemos suponer que los vocales que formaron la Comisión Ejecutiva ocuparían los restantes cargos en la Junta de Gobierno: Srs. López Laguarda, García de Vargas, Bernabeu, García de Fuentes, Bru, Carbonell y Badía, que actuó de Secretario.

Dado el rápido incremento del número de nombramientos en aquellos años y debido a la diversificación de las tareas que a los cronistas se les estaban encomendando, hubo necesidad de dotarse de un Reglamento de Régimen Interior, que seguramente se aprobó en la VI Asamblea (1966) y en la que figuraban como miembros de la Junta de Gobierno los siguientes cargos: Presidente, dos vice-presidentes, secretario, dos vice-secretarios, tesorero, contador, archivero-bibliotecario y seis vocales, que más tarde pasarían hasta nueve. Este organigrama jerárquico es el que sigue manteniéndose en la actualidad.

Los cambios políticos y administrativos acaecidos tras la aprobación de la Constitución Española y especialmente la reorganización de la administración regional con la lle-

CRONISTO

DEL REGNE DE VALÈNCIA

REVISTA DE L'ASSOCIACIÓ DE CRONISTES OFICIALS

L'any 1994 ha tingut per als valencians importants fets dignes de menció, entre ells destaca la celebració del V Centenari de l'edificació mariana de la Mare de Déu dels Desamparats.

Els Cronistes valencians, oberts sempre a les efemèrides i a tot allò que signifiqui essència i presència de València, volen deixar el testimoni de devoció a la Patrona perpetuant en la portada de la revista CRONISTO i en el número dedicat a la XX Assemblea, un dels testimonis iconogràfics més significatius i més antics entre els grans cançons: el que representa l'altar erigit en la Joana de la Capella -ara Basílica- des de l'any 1948 de la Mare de Déu, en 1667, any en el qual i en el mes de maig va ser inaugurat l'edifici més popular i visitat de tots els llocs religiosos de la Ciutat del Turia. Cronista procedent del llibre de Francesc de la Torre, Cronista de les festes celebrades en el referit any 1667.

ANY XVII - NUM. 61 - JULIOL-SEPTEMBRE, 1994

DEDICAT A LA XX ASSEMBLEA

gada de la autonomía y la libertad de asociación, llevaron a la desvinculación administrativa de la Sección con respecto a la autoridad gubernativa. Por otra parte la conflictiva situación que se estaba dando en la sociedad valenciana tras las actuaciones lingüísticas seguidas por la Academia de Cultura Valenciana estaban creando una latente división entre los Cronistas y en influyente grupo veía con desagrado la tradicional sujeción burocrática por lo que en la XVI Asamblea (1986) se aprobaron las directrices que, ratificadas dos años más tarde, pretendían promover una “salida digna” al conflicto con la creación de la actual “Asociación” (cuyos Estatutos fueron aprobados por Resolución de la Dirección Gral. de Interior de 26-VII-1989)¹¹ que, desde la perspectiva de los años transcurridos, tampoco sirvió para resolver el problema.

A este respecto cabe señalar que la intra-historia del colectivo no ha sido especialmente conflictiva como corresponde a una entidad esencialmente “cultural”, sin embargo lo numeroso del grupo y la diversidad ideológica que se empezó pronto a manifestar ha dado lugar a algún que otro conflicto interno a la hora de elegir los cargos directivos, siendo el primero y tal vez el más sonado de ellos, el producido en 1963 (Junta de 2-III-1963) cuando tras el fallecimiento de D. Salvador Carreres (primer presidente de la Sección), se propuso para ocupar el cargo al nuevo cronista de la ciudad de Valencia, D. Fc°. Almela i Vives. La propuesta salía de la misma Sección; pero el interesado no la aceptó por lo que el Centro de Cultura nombró al hasta entonces vice-presidente –que igualmente era Director de Número. Sin embargo D. Fc° de P. Momblanch tampoco quiso aceptar en un principio la responsabilidad, tal vez porque la propuesta no partía de sus propios compañeros o, quizá porque siempre se mostró reacio a ocupar tal cargo.

También fue “movida” la sustitución de este segundo presidente, pues aunque el notario E. Taulet, a la sazón vice-presidente 1º, ocupó el cargo interinamente y, por su precaria salud, daba a entender que apenas lo podría ejercer, se dio un cierto enfrentamiento –que no pasó de los límites de las declaraciones epistolares– con el que con el tiempo sería su sucesor D. Santiago Bru i Vidal cuando, en la clausura de la XIII

Asamblea (1980) y ante el rechazo de una candidatura no “oficialista” presentada por un grupo de cronistas, optó por continuar desempeñándolo tras hacer un amago de renuncia en favor del Sr. Bru.

EL CARGO DE CRONISTA

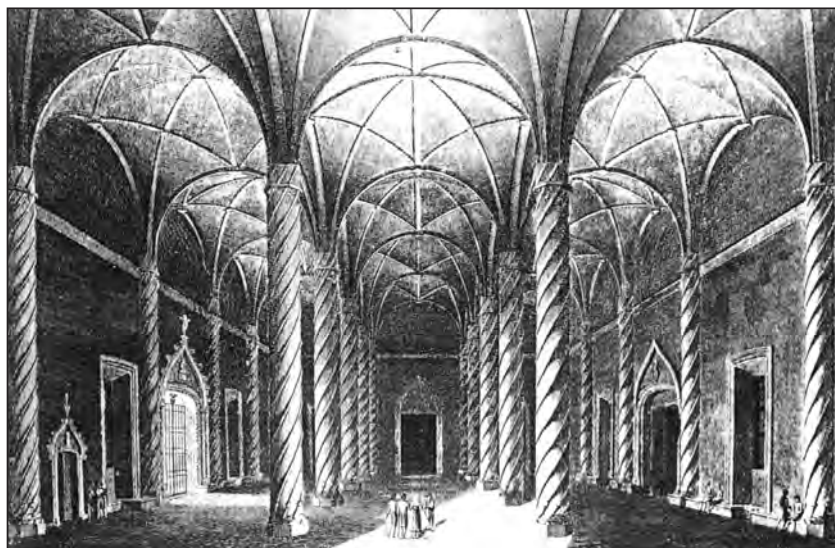
A pesar de la abundante legislación que se publicó en los primeros años sobre el cronista y su actuación en el campo municipal no encontramos unos criterios de referencia claros y concisos, sino más bien una serie dispersa y en bastantes ocasiones contradictoria, junto a incomprensibles lagunas sobre la ordenación jurídica del cargo. Y si en un primer momento se exigía nada menos que la posesión de título universitario¹², en la práctica tan sólo se tuvo en cuenta la realización de unos estudios básicos porque de otro modo podía resultar difícil en ocasiones encontrar una persona “adecuada” en los pequeños municipios. Incluso de este modo algunos ayuntamientos no encontraron candidato con el perfil exigido o, tal vez, no pusieron especial empeño en ocupar el cargo por lo que fue el Centro de Cultura Valenciana (habilitado para ello por la circular de 16 de abril de 1957) a través de la propia Junta de Gobierno de los Cronistas quien tuvo que suplir la actuación municipal recurriendo a personas especialmente destacadas en el ámbito de la cultura regional para que ostentaran tal condición en municipios con los que no mantenían vinculación alguna.

De este modo el cargo de Cronista sirvió para “premiar” importantes aportaciones al mundo de la cultura local y comarcal en los años 50

y 60; pero en otros muchos casos fue tan sólo el resultado de una imposición administrativa y los nombres que aparecen en el “Catálogo”¹³ de Vt. Badía, que fue el primero y hasta la fecha único impreso, nos resultan sencillamente desconocidos.

La disparidad legislativa y la poca atención al tema que prestaron bastantes ayuntamientos, y la desmotivación que debieron mostrar algunos de los designados en un primer momento, dificultaron la catalogación de los componentes de la entidad y retrasaron de un modo considerable la realización del citado catálogo, que ya se había solicitado desde la primera Asamblea. Igualmente en las diversas consideraciones expuestas hay que situar el desigual tratamiento de los datos, pues si en muchos casos la ficha bibliográfica se reduce al nombre, profesión, fecha de nombramiento y la dirección del cronista, prácticamente en todos ellos se hace constar su condición (adquirida automáticamente) de Director correspondiente del Centro de Cultura Valenciana y en una alta proporción también se les cita como Delegado/representante de “Lo Rat Penat” y como Cofrade Mayor honorario de la Cofradía de Ntr^a. Sr^a del Puig¹⁴, en otros casos se cita la condición de corresponsal de prensa y sólo en contadas ocasiones se da a conocer la profesión y/o cargo y se adjunta un condensado currículum, así como un ajustado listado de sus publicaciones.

Esta es, con todo, la base de datos más completa que tenemos a nuestra disposición para conocer la existencia de un amplio círculo de personas culturalmente influyentes

Interior de la Lonja, donde se reunían los cronistas valencianos.

en los diversos ambientes locales al inicio de lo que un selecto grupo de intelectuales –muchos de los cuales figuran por derecho propio en esta lista, y otros obtuvieron el nombramiento en una especie de concesión de distinciones sin que los recipiendarios tuvieran vinculación real alguna con el municipio del que fueron titulares- denominaron, allá por los años sesenta “Segona Renaixença”. Y por lo que respecta a la “Vall d’Albaida” éste es el listado correspondiente a la comarca.

Adzaneta de Albaida: D. Vicente Cancio Echarte; Maestro nacional nombrado el 15 agosto 1952 y D. Guillermo Tormo Roses, Abogado y publicista, nombrado el 15 de julio de 1956 y con domicilio habitual en Valencia. Entre uno y otro debió ocupar el cargo durante algún tiempo D. Ismael Roses Soler.

Agullent: D. Enrique Soriano Marcos, con nombramiento de 20 enero 1955

Albaida: D. Vicente Gil Mascarell, nombrado el 15 de marzo de 1955

Alfarrasí: D. José Antonio Borrás Juan, fundador y director del hospital de la Cruz Roja de Valencia, Director Médico del Asilo S. Juan Bta., Socio fundador de la Sociedad Española de Patología Digestiva y de la Sociedad de Historia de la Medicina, Vicepresidente de la Agrupación Literaria de Amigos de la Poesía. Hijo predilecto de Alfarrasí. Su nombramiento es de 15 septiembre de 1960.

Ayelo de Malferit: M^a de los Angeles Belda Soler, Catedrático de Historia y Geografía de Instituto, Licenciada en Derecho. Su nombramiento es de 4 noviembre 1954 y su domicilio está en Valencia.

Ayelo de Rugat: D. José Escrivá Tomás, entonces vice-secretario de Lo Rat Penat y miembro de la Junta de Gobierno de los Cronistas. Su nombramiento es de 8 febrero 1958 y vivía en Valencia.

Bélgida: D. Leonardo Sevadilla Giner. Su nombramiento es de 15 septiembre 1956

Benicolet: D. Eliseo Perales Vidal, Maestro Nacional en la localidad y nombramiento de 18 octubre 1954.

Benigánim: Dª Mª Antonia Franco Greño. Profesora de piano y armonía, Exdelegada de la Sección Femenina y corresponsal de prensa. Nombramiento de 22 de febrero de 1954.¹⁵ D. José Borredá Albert, oficial de Justicia Municipal y corresponsal de prensa fue nombrado en 31 diciembre de 1955 y D. Miguel Benavent Gomar fue nombrado en enero de 1957.

Benisoda: D. Vicente Vidal Bonet, Abogado, Secretario de los Servicios Jurídicos de la Delegación Provincial de Sindicatos y Letrado Asesor de la Cámara de la Propiedad Urbana en Albaida. Su nombramiento es de 15 marzo 1955.

Benisuera: D. Juan Ubeda Juan. Nombramiento: 21 septiembre 1956

Bocairente: D. Juan Bautista Molina Luna, nombrado el 31 marzo 1955

Bufali: D. Juan Llácer Bellver, nombrado el 7 diciembre 1958

Carrícola: D. Arcadio Cháfer Satorres, con nombramiento del 10 septiembre 1956

Castellón de Rugat: D. Enrique Pastor Alberola, abogado (Procurador de los tribunales), nombrado el 30 de abril de 1957 y domicilio en Valencia.

Cuatretonda: D. José Alonso Sentandreu, perito industrial, secretario judicial y corresponsal de prensa, nombrado el 19 febrero 1954

Fontaneres: D. Salvador Tormo Sarrión, nombrado el 15 septiembre 1956

Luchente: D. Prudencio Alcón Mateu, Maestro nacional (en el Colegio Imperial de Niños de San Vicente), “mestre en Gay Saber” y colaborador de prensa, nombrado en 1954 y con domicilio en Benimaclet.

Montaverner: D. Ramón Penadés López, nombrado en 19 febrero 1955

Montichelvo: D. Vicente Ferriz Climent, Licenciado en Ciencias Históricas y profesor del

Colegio de Padres Dominicos de Valencia. Nombrado el 25 febrero 1954 y con domicilio en Valencia

Onteniente: D. Juan Luís Reig

Feliu, abogado y secretario de administración local, con nombramiento de 10 mayo 1954

Otos: D. Rafael Negro Pastor, bachiller y perito mercantil nombrado el 27 de enero de 1955

Palomar: D. Fernando Gómez Ciscar, nombrado el 20 septiembre 1956

Puebla del Duc: D. José Mª Cap-sir Blanquells (que figura en la lista como “Cronista anterior” pues no lo hay en aquel momento)

Rafol de Salem: D. Emilio Beüt Belenguer, miembro de la Junta de Gobierno de la Sección,

Presidente de la Sección de Excursionismo de Lo Rat Penat, colaborador de prensa, albacea de la Fundación Huguet, miembro de la Junta rectoral de la asociación de Protectores de Cruces y Ermitorios y publicista. Su nombramiento es de 16 enero 1960. Figura como Cronista anterior D. Vicente Tamarit Montañana (sacerdote que lo fue también de Salem)

Salem: D. Enrique Soler i Godes, maestro nacional, colaborador de prensa y publicista con domicilio en Benifayó, nombrado el 5 de mayo de 1962. Figura como anterior cronista D. Vicente Tamarit Montañana

Sempere: D. Bernardo Bono Barber, publicista y Honorable escritor y profesor de lengua valenciana, nombrado en 1958 y con domicilio en Valencia.

EL RECUERDO DE ALGUNOS COMPAÑEROS

Mi ya larga estancia en la antigua Sección –hoy Asociación- de Cronistas me ha permitido tratar personalmente a algunos de los compañeros incluidos en el presente Catálogo; pero también son muchos los que por diversas razones (casi siempre por óbito del titular) han pasado con posterioridad a ocupar el cargo. Por otra parte parece oportuno completar algunos currículos de entre los más arriba recogidos si tenemos en cuenta la relevancia de su obra cultural, que en algunos casos quedaba totalmente al margen de su actividad como cronista; pero no pretendo dotar a esta aportación complementaria del carácter crítico/erudito utilizado en los apartados anteriores, sino más bien introducir una especie

de recordatorio cordial de mis “relaciones” con algunos de ellos con el deseo de que jóvenes historiadores de la comarca profundicen en el tema, sabiendo de antemano que entre los personajes aquí recogidos se encuentran no sólo paisanos de digna memoria, sino también verdaderos patriotas dignos de figurar en las más selectas antologías de la Comunidad.

Entre estos valencianistas ilustres hay tres Cronistas que no sólo presentan un vínculo común a la hora de ser nombrados, sino que mantuvieron a lo largo de su vida una estrecha amistad debido a su activa defensa de la “valencianía” desde los tiempos de la República hasta el momento de su muerte.

En repetidas ocasiones he oído hablar del nombramiento de Soler i Godes, Beüt i Bono i Barber a consecuencia de la renuncia de un cura. No he conseguido encontrar la documentación que confirme la aseveración oral; pero todo apunta hacia una renuncia –o tal vez defunción- de D. Vicente Tamarit Montañana, que en el Catálogo de Badía aparece como cronista de Salem y de Ráfol de Salem, por lo que la Junta de Gobierno de la Sección, en uso de sus atribuciones, nombró a tres destacados publicistas del momento para ocupar los cargos en estos dos municipios y en el de Sempere.

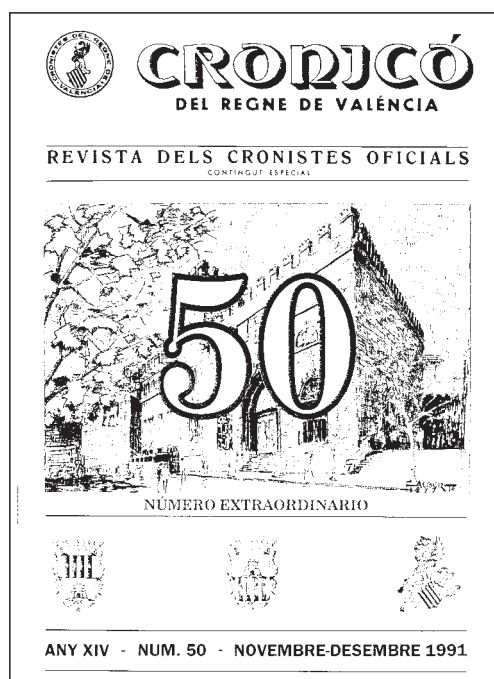
Uno de ellos – Emili Beüt- fue también nombrado, en términos semejantes, cronista de Puebla de Farnals y como a tal actuó durante el resto de su vida sin que hiciera alusión a su cargo con respecto a Ráfol de Salem, posiblemente porque renunció al mismo muy pronto; pero los otros dos grandes valencianistas mantuvieron la titularidad en las distintas Asambleas en las que estuvieron presentes sin que conociéramos trabajos específicos sobre los municipios a los que representaban. Evidentemente el cargo, en estos casos, era una recompensa a su intensa labor valencianista que en ambos casos se había iniciado en los últimos años de la Dictadura de Primo de Rivera y había fructificado en las actividades de las Semanas Culturales del Centre d'Actuació Valencianista y habían derivado con el paso del tiempo hacia la divulgación histórica de nuestros pueblos en el caso de B. Bono i Barber y en defensa de la lengua valenciana y de la divulgación de temas regionales por parte del maestro Soler i Godes.

Los tres fueron miembros activos de distintas entidades valencianistas y ocuparon cargos en Lo Rat Penat, si bien todos ellos los abandonaron cuando se produjo la crisis lingüística en 1979. Tanto Bono como Beüt mantuvieron sus teorías filológicas desde el Institut d'Estudis Valencians y, fallecido ya aquel, E. Beüt i E. Soler tuvieron una participación importante en el intento normativizador que propugnó el Consell desde la llamada Comisión Mixta de Bilingüismo.

Otros compañeros cronistas que destacaron por su honda valencianía fueron Prudencio Alcón, de Luchente, José Luís Escrivà (firmaba Josep L'Escrivà) de Ayelo de Rugat y Mª Angeles Belda, de Ayelo de Malferit. Al primero lo conocí esencialmente en su faceta de maestro y poeta. Durante mis primeros años como docente él era el presidente de la Asociación de Maestros Católicos y gozaba de un hondo y merecido prestigio entre el profesorado valenciano. En la revista de la Asociación publicó durante muchos años sus poemas, en valenciano, y consiguió diversos premios en los “Jocs Florals” de Lo Rat Penat.

D. Prudencio fue asiduo de las primeras Asambleas, mientras que sólo incidentalmente acudió a las mismas Dª Mª Ángeles Belda, Catedrática de Historia en el Instituto José de Ribera de Xàtiva durante muchos años y después en el Isabel de Villena de la Capital. Fue mi profesora en Xàtiva y después llegué a mantener una estrecha amistad con su familia, profundamente arraigada en su pueblo natal de Ayelo de Malferit, donde, desde muy joven, fue una verdadera institución. En sus últimos años – década de los ochenta- se inclinó decididamente por las tesis “valencianistas” y fue directiva de la Asociación “Amigos de Valencia”. También por aquel entonces escribió una Historia de Ayelo de Malferit que se costeó de su propio bolsillo con la colaboración del impresor Marí Montañana.

Patriota hasta la médula; pero de convicciones declaradamente “catalanistas”, fue Josep L'Escrivà, activo rat-penatista en los años sesenta, exaltado defensor de la lengua

valenciana y autor de diversos folletos semi-panfletarios y ensayos de temática filosófica (inéditos). Fue un asiduo de las Asambleas y la vehemencia de su personalidad se hacía notar dentro y fuera de las sesiones de trabajo; pero nunca pude saber cual era su vinculación con Ayelo de Rugat porque parecía actuar como “cronista” de Mislata, donde parece ser que tenía su residencia y su grupo de amistades.

Otra cronista atípica fue Mª Antonia Franco, de Benigànim, a la que conocí en Xàtiva hace más de medio siglo. Es, tal vez, la única representante de la que podemos llamar primera promoción de cronistas que aún vive; pero hace ya bastantes décadas que se desvinculó de esta tarea, posiblemente por desavenencias con las autoridades locales, pues, como ya anunciaba más arriba, fue la protagonista del primer contencioso en este sentido.

Durante el escaso período que ocupó el cargo dio muestras de una gran inquietud y llegó a proponer atrevidas ideas a la Asociación, cosa ciertamente no habitual en este colectivo.

Enrique Pastor Alberola, cronista de Castellón de Rugat, fue procurador de los tribunales y tenía su domicilio en Valencia. Solía venir en alguna ocasión al salón de la Lonja donde celebrábamos las reuniones semanales. Publicó en 1973 un interesante estudio histórico-geográfico que tuvo el detalle de regalarnos a los componentes de la Junta

de Gobierno.

Francisco Ferri Martínez, de Benisoda, también fue uno de los cronistas que solía venir por la Lonja, acudía a las Asambleas y ayudaba a la financiación del boletín "Cronicó". Lo recuerdo en su bien llevada senectud como el alma del modélico museo agrícola que consiguió llevar adelante en su pueblo.

No llegué a conocer personalmente a dos personas importantes de este colectivo; pero sí me ha interesado sobremanera su obra. Se trata del doctor José Antonio Borràs, cronista de Alfarrasí y José Alonso Sentandreu. El primero abandonó a muy temprana edad su pueblo natal por haber quedado huérfano, siendo educado en un orfanato de Valencia y llegando a ser un afamado profesional de la medicina, que ha dejado interesantes trabajos sobre foniatría. Mantuvo sin embargo una constante preocupación por la investigación histórica y una estrecha relación con Alfarrasí, donde era tenido en gran estima y consideración.

José Alonso Sentandreu fue funcionario municipal en Quatretonda y uno de los escasísimos cronistas que cumplió la primitiva "obligación" de elaborar una relación de los hechos más importantes que se producían en el municipio. Una copia de estas relaciones se enviaba a la sede de los Cronistas y las suyas allí estaban depositadas. Recientemente se ha editado una "antología" de estos trabajos dentro de la serie de folletos (el nº 13 del II Volumen) de los "Temas Quatretondenses" que coordina R. Benavent.

Buenos amigos fueron algunos cronistas más recientemente nombrados, como el sacerdote D. Francisco Vañó, de Bocairente y Alfredo Bernabeu Galbis. Ambos destacaron por su profundo conocimiento de la historia de sus respectivos municipios y por la numerosa obra que dejaron publicada. Desgraciadamente los dos han fallecido.

El hijo de Alfredo ha heredado no sólo el nombre sino también el cargo de su padre. Su juventud y preparación hacen esperar de él muchas y buenas actividades, aunque por la calidad de sus trabajos debe considerársele mucho más que una promesa.

En último lugar dejo a otro importante eslabón de la entidad en

la Vall d'Albaida. Se trata del cronista de Llutxent y buen amigo Rafael Canet. Lo conozco desde el momento de su nombramiento, allá por los años 1982-83. Desde entonces creo que no ha faltado a ninguna asamblea y ha sido constante su aportación a la historia local como queda constatado en las distintas memorias y en su interesante historia sobre su municipio natal: "Luchente, semblanza humana y resumen histórico".

NOTAS

¹ La ley de Régimen local entonces en vigor (decreto de 16-XII-1950, reglamentada el 17-V-1952) no contemplaba la figura del Cronista; pero tampoco la rechazaba. Este era el punto de partida de algunos de los artículos de Vt. Badía, especialmente el publicado en "Las Provincias" con fecha 2-I-1954. De todos modos no hemos podido averiguar de donde provenía su "permanente" preocupación por el tema. Posiblemente era consecuencia de su interpretación descentralizante de las teorías "joseantonianas" (Vid. al respecto su artículo "Antecedentes doctrinales y... próxima asamblea de cronistas oficiales de Valencia" en "Las Provincias" de 11-IX-1954.

² En el correspondiente a 1952 -según Vte. Badía en "Las Provincias" de 2-I-1954-figuraban además los de Alicante (provincia), Adzaneta de Albaida y Real de Montroy, aparte de los que no se habían incluido "sin duda porque nadie se cuidó de trasladar los nombramientos al citado Cuerpo General", citando entre los mismos a los correspondientes a los municipios de Silla, Picasent, Bétera, Almácer, Torre Baja y Enguera. Igualmente menciona algunos pueblos que tienen en trámite dicho nombramiento y pone de relieve que ya en aquellos momentos "es Valencia la provincia que ha nombrado mayor número de cronistas españoles" al tiempo que Castellón es una de las tres donde aún no se ha efectuado ninguno.

³ El presente artículo es, presumiblemente, la primera "ordenación" que tenemos sobre las funciones, honores y prerrogativas del cronista oficial, puesto que es anterior a las distintas circulares normativas que fijarían esta función.

⁴ Carta-circular de Salas Pombo a los cronistas. Según Vt. Badía en "Antecedentes doctrinales..." en "Las Provincias" de 11-IX-1954

⁵ En esta circular- dirigida a los jefes locales -y especialmente si también eran alcaldes- debe encuadrarse en un contexto de promover el renacer "municipalista" y es toda ella una exaltación del cargo de cronista. Por ello se estimulaba a estas autoridades para que cooperasen y facilitasen la asistencia de estos a la Asamblea, de modo que "aporten orientaciones e ideas que permitan el mejoramiento de esta función".

⁶ En la prensa llegó a aparecer la programación prevista para los días 7, 8 y 9 de octubre (Vid. el artículo de Vt. Badía en "Las Provincias" del 29-IX-1954).

⁷ Vt. Badía publicó en "Levante" del día 20 de julio de 1954 un artículo en el que aparecía la lista de los municipios que ya habían nombrado Cronista y en el que da noticias sobre la preparación de esta Asam-

blea provincial "que germinó al abrigo de unas reuniones que se celebraron en el salón del Consejo... De estas reuniones, a las que han asistido destacados representantes de las entidades culturales valencianas...". Unos años más tarde publicaría la "Memoria" de las mismas y en la prensa (Las Provincias, 26-XI-1960) hacía balance de las mismas, comentando sobre esta primera: la "sesión de apertura fue presidida por el Gobernador Civil y Jefe Provincial del Movimiento don Diego Salas Pombo, con las demás autoridades valencianas; tomaron parte en sus tareas ciento cincuenta y dos cronistas y pronunció el discurso de clausura el Director General de Archivos y Bibliotecas don Francisco Sinthes Obrador.

⁸ En el acta de dicha Junta consta que "A propuesta del Director Decano, Excmo. Sr. D. Nicolás Primitivo Gómez Serrano, se acuerda la integración como Sección de este Centro a la "Agrupación Provincial de Cronistas" con la nueva denominación de SECCIÓN DE CRONISTAS OFICIALES DEL REINO DE VALENCIA, bajo la Presidencia del Ilmo. Sr. D. Salvador Carreres Zacarés, Cronista Oficial de la Ciudad, siendo necesariamente preciso el acatamiento del Reglamento de Secciones".

⁹ A principios de 1955 hubo una nueva circular de Gobierno Civil estructurando definitivamente la función del cronista y solicitando datos y fotos para crear un listado y proveer de credenciales a los ya nombrados.

¹⁰ Recordemos "La I Asamblea de Cronistas del Reino" (separata de "Anales", 1956), el discurso de ingreso en el CCV(1957, "Anales" de 1960), la "Memoria de las Asambleas de Cronistas celebradas en Valencia..." (1960) y el "Catálogo de los Cronistas Oficiales...", debidos en todos los casos a Vt. Badía, la "Memoria del curso 1968-69 de la Sección...", redactada por S. Bru y el "Estatuto del Cronista Oficial Local" inserto en la "Memoria" de la XIII Asamblea.

¹¹ La asamblea constituyente de la nueva Asociación se celebró en la sala del Consolat del Mar de la Lonja el 19-XII-1989 y la aprobación se dio por unanimidad.

¹² Circular del Gobierno Civil de Valencia de 17 de diciembre de 1954.

¹³ "Catálogo de los Cronistas Oficiales del Reino de Valencia", prologado y ordenado por Vicente Badía Marín; talleres gráficos M. Laguarda, Valencia, 1962. La edición es bilingüe.

¹⁴ En diversas ocasiones y especialmente durante la presidencia de Nicolau Primitiu, en torno a 1960, la veterana asociación regionalista invitó a los miembros de la Sección para que se dieran de alta en la entidad. Por su parte la Cofradía de Nt^a Sr^a del Puig concedió su distinción de forma universal en su momento.

¹⁵ Fue una cronista de "grandes ideas" que sería "destituida" por el ayuntamiento, planteándose con este motivo un duro conflicto de la Sección con el Gobierno Civil.

Mitín de Blasco Ibáñez.

SEGUNDA REPÚBLICA EN ONTINYENT: HACIA EL DEBATE HISTORIOGRÁFICO

JOSÉ LENDOIRO SALVADOR

Hace dos años escribí un artículo sobre los problemas del blasquismo en Ontinyent en los inicios de la Segunda República, desde un apoyo mayoritario inicial hasta sus divisiones internas, la pérdida de otros apoyos, y sobre la reorganización de una parte de la derecha ontinyentina en torno a la Derecha Regional Valenciana, que se configuró como la alternativa de centroderecha y acabó por contar con el apoyo mayoritario democrático del electorado ontinyentino¹. El artículo era fruto de una tesis doctoral ya acabada y a la espera de su defensa, una investigación historiográfica basada en la documentación local, provincial, autonómica, estatal e internacional, y con aportaciones importantes.

En el caso de los problemas del blasquismo, el PURA en la Comunidad Valenciana fue acusado por el resto de partidos, de haber aceptado en sus filas a los concejales monárquicos trófugas en los primeros momentos de la Segunda República, idea que se generalizó en la izquierda y que motivó su represión durante la Guerra². A partir de

documentación inédita sobre la provincia de València, una de las aportaciones historiográficas de la tesis doctoral que defendí en noviembre de 1999, fue por una parte la demostración que hubo una importante adaptación política de los concejales de partidos de la monarquía; por otra parte que todos los principales partidos valencianos recibieron concejales en el transfuguismo monárquico, aunque el mayor beneficiado fue el PURA.

Mi artículo motivó la publicación de otro en la misma revista, en su número de 2000, escrito por Josep Gandia i Calabuig titulado "*Abril de 1931: ¿monarquía o república?*", que incluía afirmaciones que eran casi descalificaciones y provocaciones. Prefiero tratar el tema dentro del debate historiográfico, dentro de los diferentes puntos de vista en el análisis histórico de los hechos y evitar las descalificaciones o acusaciones de equivocación, de falta de tino, de detalle y de minuciosidad³. Dentro de este marco voy a comentar diversos aspectos de lo escrito por Josep Gandia, porque considero que es

necesario aclarar lo más criticado de mi artículo de 1999, pues entiendo que o no me expresé adecuadamente o no se me entendió bien.

Quiero insistir que este nuevo artículo tienen sentido porque tengo la certeza que en lo fundamental coincido con Josep Gandia en cuanto a los hechos, y que el debate es posible porque la fidelidad a los documentos nos asegura la serenidad y la claridad en el contraste de ideas. Pues la opinión más generalizada del tribunal académico que juzgó mi tesis doctoral, fue la extremada fidelidad a la documentación, fuera de todo tipo de ideas preconcebidas, fidelidad a tendencias o interpretaciones forzadas al margen de lo escrito en los documentos.

El artículo de Gandia se centra en criticar tres aspectos de mi artículo de 1999:

- El resultado de las elecciones de abril de 1931
- La relación entre el blasquismo y anarcosindicalismo
- La derecha durante la Segunda República

1. El resultado de las elecciones de abril de 1931

Ambos artículos coinciden en que hubo una adaptación política de los antiguos monárquicos. Gandia así lo afirma en la página 140, en donde indica que “*le valdría a posteriori críticas por parte de un sector del PURA*”; en las páginas 142-143 en las que escribe que “*no cabe hablar de transfugas sino de evolución circunstancial*” de los antiguos monárquicos; y en la página 144 en donde afirma la existencia de esa adaptación “*lo que realmente ocurrió en ese orden de cosas no debe extrañar ni engañar a nadie: ante el cambio de circunstancias, algunos elementos procedentes del viejo caciquismo monárquico encontraron acomodo en los primeros años de la república en las opciones republicanas más conservadoras (la DLR-PRC y el PURA)*”. Quiero resaltar que la palabra transfuguismo no la empleo en mi artículo con ninguna connotación negativa, tan sólo para indicar una adaptación política, pues el diccionario de la Real Academia de la Lengua define transfuga como la persona que pasa de un partido a otro. **También estamos de acuerdo** en que después de esta evolución, los concejales del Ayuntamiento constituyeron dos grupos bien definidos, uno mayoritario dentro del republicanismo blasquista y otro minoritario englobado en la derecha de la Segunda República.

La discrepancia estriba en saber cuándo se produjo esta “evolución circunstancial” (que yo había indicado como evolución política o transfuguismo)⁴:

- Gandia defiende **que se produjo a lo largo de 1930**, dentro del ambiente general de auge del republicanismo que se produjo en España, y que los antiguos monárquicos se presentaron en una candidatura “*moderada e integradora*” junto con el PURA, aunque deja indicado que “*no era una candidatura estrictamente del PURA*”. Para demostrar que la integración tuvo lugar con anterioridad a abril del 31, cita tres testimonios en la página 141: el primero de las memorias de Gonzalo Giro-nés en donde este obrero católico y tradicionalista recordaba cómo participó en la propaganda electoral con la Unión Gremial para quienes el “*principal foco de oposición*” eran los

republicanos blasquistas, pero no dice en ningún momento que hubiese sólo dos candidaturas electorales, ni menciona una evolución de los antiguos monárquicos hacia el republicanismo anterior a las elecciones; el segundo testimonio, es un extracto de la Historia de Ontinyent de Fullana, en donde cita cómo hubo un agrupamiento de los concejales en dos grupos, pero no indica que se presentasen a las elecciones de abril sólo dos candidaturas, ni menciona una evolución previa a las elecciones hacia el republicanismo de los antiguos monárquicos; el tercero, es un párrafo del semanario *La Paz Cristiana*, en el que se indicaba que ya nadie creía en partidos y que todo podía “*reducirse a dos campos solamente: Dios o Luzbel, cristianismo y comunismo*”, pero no indica que en las elecciones de abril de 31 se presentasen en Ontinyent sólo dos candidaturas, ni menciona una evolución previa a las elecciones hacia el republicanismo de los antiguos monárquicos.

- La crítica de Gandia sobre los resultados de abril del 31 que indico en mi artículo (3 conservadores, 4 liberales, 6 monárquicos indeterminados, 6 republicanos independientes), la centra en que mi afirmación la fundamento en un Informe de 1936 (lo indica en la página 139), y aunque este informe recogiese estos datos “*eso no significa que fuesen elegidos en base a esas filiaciones*”, porque el Gobierno Civil de la provincia de València “*solicitó la clasificación política de los concejales*” en unos términos muy concretos y cita una nota de un artículo de María del Carmen Agulló Díaz y Ramón Juan Revert publicado en 1992, quienes recogen una circular de dicho Gobierno Civil publicada en el Boletín Oficial de la Provincia del 10 de abril del 31 (lo indica en la sexta nota a pie de página, recogida en la página 147).
- Sobre la clasificación del Gobierno Civil, en primer lugar y por fidelidad a la documentación, hay que indicar que en esta circular no se “*solicitó*”, sino que se “*recomendaba*” esa clasificación concreta, aunque eso no quiere decir que los Ayuntamientos siguiesen esa recomen-

dación por encima de las candidaturas presentadas. Para el caso de Ontinyent no tiene sentido que habiendo dos candidaturas que se presentaban a las elecciones de abril, el Ayuntamiento las trastocase para definir como monárquicos, liberales o conservadores a los que se hubiesen presentado como blasquistas, aunque fueran antiguos monárquicos. Sobre todo teniendo en cuenta, que ese mismo Ayuntamiento proclamó la República, en concreto el alcalde en funciones y monárquico liberal Trasmuel Fité. Pero al margen de hipótesis y razonamientos más o menos lógicos, lo único que nos puede aportar realidad sobre los hechos son los documentos.

- Sobre la documentación en la que me fundamento para indicar los resultados indicados (3 conservadores, 4 liberales, 6 monárquicos indeterminados, 6 republicanos independientes), Gandia de forma sorprendente afirma que indico que los “*los datos más fiables sobre los resultados son los que aporta un Informe del Delegado de Orden Público fechado en julio de 1936*”. En este punto tiene que haber un error, pues en las notas 2 y 3 de mi artículo (página 125) dejo bien claro que **los datos más fiables son los encontrados en el Archivo General de la Administración**, que ratifican los datos aportados por la prensa y por dicho informe que en su día yo mismo también puse en duda. Ya he indicado la aportación historiográfica sobre la información de la documentación del Archivo General, pero si fuese cierta la apreciación de Josep Gandia sobre la adaptación de la información de los ayuntamientos de la Provincia de València a las indicaciones de su Gobernador Civil, éstos no hubiesen informado de los concejales electos por la Unión Monárquica, ni por la Derecha Regional Valenciana, ni como “*católicos*”, ni como Autonomistas, ni como Radicalsocialistas. Esta documentación sobre la Provincia de València, ratifica la opinión mayoritaria de los historiadores sobre la desbandada general que ocurrió en los grupos monárquicos en los días posteriores a la proclamación de la Segunda República⁵, que dio lugar a una adaptación política o

transfugismo. Para el caso de Ontinyent ratifica los datos ya indicados y que coinciden con los recogidos por la prensa y en el informe del 36 indicado. Durante mucho tiempo fui de la opinión de Josep Gandia, pero el detalle y minuciosidad de la documentación aportada no daba lugar a ninguna duda. A pesar de todas las investigaciones que he realizado, **no hay ningún documento que ratifique el triunfo blasquistas en estas elecciones, por el contrario hay tres fuentes documentales diferentes que avalan el triunfo monárquico:** por una parte la fuente documental de los principales diarios valencianos de la época; por otra parte la documentación local, en concreto el informe de 1936; y por otra la documentación provincial localizada en el Archivo General de la Administración ubicado en Alcalá de Henares. En el caso, de que hubiese algún tipo de documentación que hiciese referencia a las dos candidaturas referidas por Josep Gandia y a la evolución circunstancial previa a las elecciones de los antiguos monárquicos, no tendría ningún inconveniente en rectificar mis conclusiones, pero por más que he investigado en Ontinyent y dentro y fuera de la Comunidad Valenciana durante años, no he encontrado ningún documento al respecto.

Desde mi punto de vista y ante la documentación existente, para Ontinyent no se puede afirmar que antes de las elecciones de abril del 31 los planteamientos republicanos arraigasen con fuerza y solidez en los antiguos monárquicos locales, sino que ante las circunstancias los antiguos monárquicos encontraron acomodo en el blasquismo en los primeros momentos de la Segunda República. Tampoco que hubiese sólo dos candidaturas una prorepublicana y otra monárquico-tradicionalista, pues la realidad fue mucho más diversa y compleja. No hay que olvidar que el alcalde en su toma de posesión el 16 de abril hablaba que el nuevo régimen era para todas las tendencias de la población⁶: republicanos, jaimistas (tradicionalistas), monárquicos (alfonsinos), y la Unión Gremial.

No tiene sentido simplificar esta diversidad que era una realidad en Ontinyent, aunque fue evolucionando.

Los alfonsinos (liberales y conservadores) en diciembre de 1930 informaban al Ayuntamiento⁷ que el Círculo Unión Liberal contaba con 231 socios en las distintas fracciones conservadoras y liberales (otro dato que cuestiona la evolución de los alfonsinos hacia el republicanismismo durante 1930). Una parte de los alfonsinos evolucionó hacia el blasquismo, otra hacia partidos republicanos conservadores. El núcleo fundamental de los tradicionalistas, que a primeros de 1931 no tenían actividad política, se mantuvo fiel a su ideología, pero una parte derivó a otros partidos. La Unión Gremial intentó cubrir el vacío existente en Ontinyent ante la desorganización de la derecha y el auge del republicanismismo, pero no lo consiguió por estar integrada por patronos y no tener apoyo popular, y acabó desapareciendo para integrarse en nuevos partidos⁸. Es necesario tener en cuenta la diversidad de las fuerzas de la derecha para poder entender la realidad del momento. Más adelante dedico un apartado a la derecha ontinyentina.

En los primeros momentos de la República tuvo lugar en Ontinyent la evolución fundamental de los concejales (11 autonomistas, 4 Unión Liberal, 3 Unión Gremial, 1 independiente), en los meses siguientes acabó por definirse y en octubre de 1932 era la siguiente⁹:

- 11 Autonomistas
- 3 Republicanos conservadores
- 3 Derecha Regional Valenciana
- 1 Republicano Independiente
- 1 Radicalsocialista

Aunque no coincidimos en el momento en que se produjo esta evolución, Josep Gandia y yo **coincidimos** en los resultados posteriores a abril del 31 y en lo referente a los problemas que le supusieron al blasquismo local los antiguos monárquicos en sus filas. Respecto a los datos que aporto sobre el transfugismo de la provincia de València, Gandia no hace ninguna mención, ni tampoco sobre **la fiesta y celebración popular de la proclamación de la Segunda República** que tuvo lugar en la mayor parte del Estado, incluido Ontinyent. Dentro de este ambiente de celebración y aceptación del cambio político, sitúo la evolución política de parte de los concejales y el apoyo mayoritario a Francisco Montés en su nombra-

miento como alcalde. Gandia indica como transfugismo el apoyo de al menos dos concejales de Unión Gremial a Francisco Montés, como no se cambiaron de partido no se podría hablar de transfugismo, y aunque se podría entender como un voto "trásfugo" o algo similar, desde mi punto de vista, está dentro del ambiente de celebración del momento, que incluso llevó al intento de elección por aclamación del Alcalde siguiendo el viejo estilo republicano, pues para la mayoría de Ontinyent la llegada de la Segunda República fue una fiesta popular. La única mención que hace es para cuestionar que los anarcosindicalistas estuviesen en esa manifestación, pero creo necesario tratar este tema en un apartado específico.

2. La relación entre el blasquismo y anarcosindicalismo

Coincidimos en afirmar que el 23 de noviembre de 1930 se constituyó un sindicato cenetista en Ontinyent presidido por José Quiles Canet. Su vinculación a la CNT era evidente, tanto por las tácticas de la CNT explicadas en la junta general extraordinaria constitutiva, como lo escrito en el artículo 5º de su reglamento sobre la adhesión a la CNT¹⁰, y en diciembre de ese año contaba con 300 afiliados. Por la huelga general del 9 de diciembre de 1930 en València, se clausuró el diario republicano *El Pueblo* hasta el 5 de enero, y el 17 de diciembre se clausuraron todas las organizaciones obreras y republicanas, y detenidos líderes sindicalistas y políticos en la capital (incluidos los concejales del PURA de València). Se proclamó el Estado de Guerra y el Gobierno envió dos banderas del *Tercio* a València y Alacant. Debido a estos hechos el Gobernador Militar comunicó al Ayuntamiento de Ontinyent, que quedaba sin efecto el registro en el Gobierno Civil del sindicato mencionado, teniendo éste que remitir un nuevo proyecto de reglamento al Gobierno Civil, una vez levantado el Estado de Guerra¹¹.

La última semana de marzo del 31 volvieron a ser legalizados los sindicatos únicos, en Ontinyent la Sociedad de Oficios Varios solicitó el 21 de marzo el traslado de su sede social de la calle Mirador a la calle Dos de Mayo nº20 y fijaron para el 29 de marzo, la junta general para constituirse de nuevo con el nombre de *Sociedad de Oficios Varios* "El

Progreso”, presidida también por José Quiles Canet, que aunque no declaraba pertenecer a la CNT por las prohibiciones recientes, estaba impulsada por dirigentes cenetistas, en lo que también **coincidimos**, que unido a los oficios de traslado de domicilio y convocatoria constituyente, no daba lugar a dudas de ser la continuación del anterior.

También coincido con Josep Gandia en las características de este sindicato como un grupo diverso, y que no acabará de definirse hasta junio del 31. En el Congreso del Conservatorio de Madrid de la CNT, iniciado el 10 de junio de 1931, este sindicato ontinyentino contaba con 1.500 afiliados. Este Congreso y el incremento de afiliación fue el momento para aceptar la reorganización establecida en dicho Congreso (secciones de cada profesión, organizadas en federaciones comarcales), para comenzar nuevas tácticas y para la recuperación de la denominación inicial (*Sindicato de Oficios Varios de Onteniente*) y el reglamento de entonces. Aunque el sindicato *El Progreso*” había sido una continuidad con otro nombre para evitar clausuras, el cenetismo local pretendió de esta forma retomar el verdadero origen del Sindicato, que definieron como el “anterior a la prohibición gubernamental de diciembre de 1930”. Volvió a ser elegido presidente José Quiles Canet y el sindicato comenzó a experimentar un cambio en sus reivindicaciones y en sus tácticas, y la radicalización fue evidente a partir de octubre del 31. Los líderes cenetistas estatales y regionales comenzaron a enfrentarse a socialistas y republicanos, con sus críticas públicas hacia el nuevo régimen político, en la prensa anarcosindicalista y en los mítines, que también llegaron a Ontinyent. Los cenetistas de Ontinyent fueron acusados también de antirrepublicanos, hasta el punto que tuvieron que convocar una asamblea el 2 de agosto de 1931 para desmentir rumores antirrepublicanos de la CNT y en defensa de la unión de todos los obreros dentro de la CNT¹².

Llegado a este punto tiene que haber otro error, porque en mi artículo en ningún momento indico que hubiese una “alianza o unión” entre anarcosindicalistas y republicanos, tal como afirma Gandia (página 144), tan sólo reproduzco testimonios del momento que describen el desarrollo de la manifestación del 15 de abril del 31, pues no hay fuentes

documentales sobre esta manifestación. Gonzalo Gironés en sus memorias destaca el apoyo popular en la manifestación republicana y la intervención de Francisco Montés y otros concejales electos; Luis Mompó añade la participación de cenetistas en la manifestación e incluso la intervención de algún líder anarcosindicalista y recordaba a Ramón Morales. Gandia aunque admite como cierta la manifestación del 15 de abril y la posibilidad que una parte de los afiliados al cenetismo participasen en la manifestación, afirma que es casi imposible que los líderes cenetistas como José Quiles hablasen junto a Francisco Montés, y considera insostenible la información de que Ramón Morales era líder de la CNT en 1931. En este punto, coincido con Gandia en que los testimonios orales tienen un factor subjetivo por lo que tienen que ser relativizados, y al no haber documentación escrita, sonora o visual pueden ser cuestionados. Puesto que para Gandia la intervención de líderes cenetistas no fue posible a pesar de algún testimonio, no voy a decir lo contrario, pero hubiera sido interesante disponer de otros testimonios sobre el hecho, para que no quedase la cuestión dentro de las suposiciones. Respecto a Ramón Morales Espí coincido con Gandia que destacó como líder cenetista y faísta una vez iniciada la Guerra Civil. Es necesario añadir que el faísmo en Ontinyent estuvo representado en “*Los Grupos de Onteniente*”, cuyo primer manifiesto público salió a la luz el 2 de noviembre de 1933. Habían promovido varias acciones con anterioridad pero estos grupos se caracterizaron por la clandestinidad de sus miembros que desapareció con la llegada de la Guerra. Sobre Ramón Morales Espí desde 1931 el único dato encontrado es la participación de su hermano Ricardo (4 años mayor que Ramón) en unos incidentes en enero-febrero del 32, por lo que fue detenido. Al no haber ningún dato de Ramón, es posible que esté en lo cierto Gandia.

Respecto al apoyo mutuo entre el Alcalde y los cenetistas, Gandia lo cuestiona. Estima que la radicalización que experimentó la CNT local no partió de la vinculación con el blasquismo (página 144): “*no partió ... desde la afinidad con unos republicanos de centro-derecha con los que apenas tenían lazos de unión*” y que desde un principio los cenetistas se distanciaron de la Segunda República, pues sus enemigos a batir eran

los patronos, el estado y la religión (mitín del 12 de abril). En esto **discrepamos** y estimo que hay indicios sobre la relación inicial entre el blasquismo y el anarcosindicalismo local:

- Hay algunos hechos que desvelan que Francisco Montés Tormo como alcalde de Ontinyent, tuvo en todo momento un interés especial por la defensa de los obreros con un apoyo especial hacia el sindicato cenetista, que se podría englobar dentro de las relaciones entre el republicanismo blasquista y el movimiento anarcosindicalista que se remontaban a principios de siglo. El día de su nombramiento como Alcalde, en el Libro de Actas se recogió como una de sus prioridades la atención a la clase obrera, esto no indicaría nada más si no hubiese otras manifestaciones mucho más concretas sobre la preferencia del Alcalde hacia los cenetistas. Un ejemplo fue la marginación del resto de sindicatos de Ontinyent. En enero de 1934 informó al Delegado Provincial de Trabajo que no existía ningún sindicato además de la CNT¹³: “*ni existe tampoco en la actualidad Entidad obrera alguna acogida a la ley de Asociaciones profesionales de 8 de Abril de 1932, ..., pues el Sindicato Único de Oficios Varios (CNT) que venía funcionando ha sido suspendido y clausurado por orden judicial*”. De esta forma, marginó a tres sindicatos de los que tenía perfecto conocimiento el Alcalde y estaban acogidos a dicha ley: el sindicato radical-socialista “*Alianza de Labradores*” constituido en junio de 1932, el “*Sindicato Obrero Católico*” formado en abril de 1932 y con más de 200 socios, y el “*Sindicato de Obreras de Oficios Varios*” existente desde agosto de 1932 y con 97 afiliadas en 1934. Otro ejemplo, son sus manifestaciones durante 1936 hasta el inicio de la Guerra, sobre el fraude que le había supuesto el enfrentamiento constante de los cenetistas ontinyentinos hacia la Alcaldía y la República, a los que siempre había intentado defender, dentro de la legalidad republicana¹⁴.
- Quiero destacar los planteamientos reformistas cercanos al republicanismo del cenetismo ontinyentino de los primeros meses

de la Segunda República. Un documento cenetista que deja entrever un interés por los acontecimientos sociopolíticos, está fechado poco antes de las elecciones de abril, en una hoja editada para convocar un mitin el 5 de ese mes, uno de los temas planteados era el apoyo al desarrollo de los acontecimientos para mejorar las condiciones obreras: “no ser indiferentes ante los acontecimientos de la vida social, lo que agravaría la crítica situación de la clase explotada”. Dentro de la moderación cenetista ontinyentina en estos momentos, fueron las reivindicaciones remitidas al Gobernador Civil después del mitin del primero de mayo del 31. En las que se reclamaba el reconocimiento de la jornada de ocho horas, la disolución del Somatén, la retirada del ejército de Marruecos y la libertad de los presos. Por otra parte, es significativo que ante los rumores en Ontinyent sobre el antirrepublicanismo de la CNT, éstos convocasen una asamblea el 2 de agosto de 1931 donde uno de los puntos fundamentales era desmentir rumores antirrepublicanos de la CNT o los intentos de derribar el régimen republicano¹⁵.

Sobre el papel de la CNT tiene que haber otro error, pues en ningún momento acuso de nada al cenetismo ontinyentino de la Segunda República y mucho menos de convocar huelgas o intenciones insurreccionales. Sino todo lo contrario, indico que el anarcosindicalismo en Ontinyent siguió la línea faísta de la acción directa y la radicalización similar a la experimentada en la Confederación Regional Levantina de la CNT, esto no es una acusación sino una descripción de los hechos a partir de la documentación. Pero la obligatoriedad de la radicalización hacia la violencia insurreccional en la CNT durante la Segunda República, no es tan evidente como los huevos de las gallinas que indica Gandia (página 144), es **otra de las discrepancias**, pues fue sólo una tendencia del anarcosindicalismo. Entre los meses de abril y octubre del 32 comenzaron a ser conocidas las tensiones internas en el cenetismo levantino, en la línea de lo que se conoció como el “manifiesto de los Treinta” publicado en Sabadell, favorable a la constitución de partidos anarquistas y en contra de la

influencia faísta en la CNT. Más tarde comenzaron las expulsiones de la CNT y la formación de los Sindicatos de la Oposición con líderes como Ángel Pestaña, Joan Peiró y otros¹⁶. En palabras de Julián Casanova, intentaban consolidar una organización fuerte y estable, independiente de los partidos políticos, alejada de las actividades incontroladas de los grupos de acción, y con el objetivo de abolir el capitalismo y el Estado. El estado de libertades de la República les hizo apostar públicamente por esa estrategia, pero según Casanova el lado oscuro del anarquismo se impuso, y quedó en la memoria colectiva la vinculación entre anarquismo y violencia revolucionaria¹⁷. Incluso en Ontinyent la violencia era protagonizada por un grupo tan sólo de los cenetistas, y fue esa radicalización primero de la CNT y después de otros grupos, la que nunca fue entendida por Francisco Montés, ni por quienes defendían el sistema republicano y ni por gran parte de los obreros, quienes fueron abandonando la CNT para formar nuevos sindicatos al margen del anarcosindicalismo: además de los tres ya mencionados se constituyó en los inicios de 1934 el sindicato ugetista *Sociedad de Obreros de la Tierra y Oficios Varios de Onteniente*, y antes de la Guerra el *Sindicato Agrícola “El Porvenir”* (sin filiación inicial y una vez iniciada la Guerra se integró en el ugestismo), y la *Unión de Dependientes Industriales* (sin filiación conocida).

Sobre los Sindicatos de la Oposición existen diversos estudios, incluso para la Comunidad Valenciana, que no dudo que Gandia los conoce, por lo que abundar sobre los mismos no tiene sentido, sobre todo teniendo en cuenta que en Ontinyent no se constituyó ninguno. Por el contrario, tuvo lugar otra iniciativa anarcosindicalista diferente a la CNT en Ontinyent durante el período de clausura (desde diciembre de 1933 hasta inicios de 1936), que fue el *Sindicato Autónomo “La Emancipación”*. Constituye otra de las aportaciones historiográficas, pues los *Sindicatos Autónomos* no son citados por los estudios del obrerismo de la Comunidad Valenciana, pero se constituyeron en muchos lugares del estado español a partir de 1934 y hasta los inicios de 1936, participaron en las *Alianzas Obreras*, y sus reivindicaciones las encauzaron dentro de la legalidad republicana. Para el caso de Ontinyent, quedó constituido en mayo del 34 y desapareció

en enero del 35, sin haber tenido gran actividad. Parte de estos sindicatos acabaron integrándose en la UGT o en la CNT a principios de 1936¹⁸.

3. La derecha durante la Segunda República

Uno de los puntos de mayor discrepancia con Gandia es el de las derechas en Ontinyent y en la Comunidad Valenciana durante la Segunda República. Una derecha que fue diversa, como lo fue la izquierda, y que muchas veces se quiere simplificar para no reconocer esa complejidad y que una parte de la derecha se integró en el sistema republicano de libertades. El acceso a fuentes documentales primarias, la fidelidad a lo escrito en la documentación, lejos de las interpretaciones preconcebidas, nos puede acercar a la realidad, que está muy lejos de la historia de “buenos y malos” que durante el franquismo quisieron inculcar en un sentido, y posteriormente en el sentido opuesto. Estudiar las derechas en estos términos y en toda su diversidad, ya es motivo de “sospecha” para algunos sectores en la Comunidad Valenciana, pero muy lejos de posiciones conservadores estuvo el tribunal académico que juzgó mi tesis e incluso yo mismo¹⁹.

Una vez pasados los primeros momentos de la Segunda República, ya hemos indicado que los partidos alfonsinos ontinyentinos derivaron una parte al blasquismo y otra a partidos republicanos conservadores; los tradicionalistas mantuvieron un núcleo fiel a su carlismo, pero una parte evolucionó a nuevos partidos. Hay que tener en cuenta que el desconcierto y la inactividad en las filas carlistas de todo el Estado estaba potenciado por la división interna que no quedó resuelta hasta enero del 32 con la unión de los dos sectores y la constitución de la *Comunión Tradicionalista* que rechazó la República. La *Unión Gremial* sin apoyo social desapareció, algunos de sus miembros los encontramos en los nuevos partidos que se forman.

Coincidimos en afirmar que debido a la desorganización inicial de las derechas a partir de la proclamación de la República, un primer intento fue la constitución en Ontinyent en agosto del 31 de la *Acción Social Regionalista de Ontinyent*. Pero **discrepamos** en la valoración sobre esta formación política:

- Para Gandia era una organización local integrada por carlistas y afines, y era una continuación de la candidatura opuesta a Montés apoyada por el carlismo.
- De los cinco nombres conocidos de miembros de esa formación política, coincidimos en identificar a un miembro destacado de la Unión Gremial y concejal electo (Francisco Gisbert) y a uno de los mayores contribuyentes de riqueza urbana (Manuel Úbeda). Sin embargo, no hay ningún carlista destacado del momento. Sobre las antiguas militancias y la evolución política de los ontinyentinos, es necesario detenernos. Gandia al encontrar algún antiguo carlista, valora esta nueva formación política como vinculada al carlismo, lo mismo que hace con la futura Derecha Regional Valenciana, y por tanto las sitúa dentro de la ideología tradicionalista, contraria al sistema de libertades republicano. Sin embargo, soy más partidario de analizar las formaciones políticas a partir de los documentos y de los hechos que llevaron a cabo las entidades y sus afiliados, y no de clasificar las formaciones por el origen de algunos afiliados. Voy a poner sólo tres ejemplos, pero ahora de la izquierda para que no haya lugar a dudas sobre lo que digo: En primer lugar, Juan Mollá Gandia fue cuestionado por el informe del 36 citado, como "afiliado recientemente al Partido de Izquierda Republicana de filiación anterior Clasista, anterior independiente y anterior y de toda su vida Tradicionalista". El Delegado Gubernativo

Honorio Navas autor de este informe fechado el 9 de julio del 36, cuestionaba el republicanismo de Juan Mollá por haber sido tradicionalista, pero olvidaba que Juan Mollá había sido presidente del sindicato radical-socialista *Alianza de Labradores* desde su constitución el 28 de junio del 32, que participó en actos políticos radical-socialistas al menos en mayo del 33, y que fue presidente de Izquierda Republicana al menos entre marzo y abril de 1935, y más tarde durante la Guerra pasó a militar en el Partido Socialista cuando éste se constituyó en la localidad. No fue el único que procedente de las filas del antiguo tradicionalismo evolucionó hacia otras tendencias, y en ningún momento, podríamos decir que el radical-socialismo o el socialismo ontinyentino era una continuación del carlismo, pues **al margen del origen de algunos militantes, lo determinante son los principios y actuaciones de las formaciones políticas y de sus miembros**. En segundo lugar, podemos citar gran cantidad de antiguos cenetistas que evolucionaron hacia otras formaciones, pues la militancia cenetista en junio del 31 alcanzó a 1.500, muy superior a la militancia del resto de formaciones sociopolíticas durante la Segunda República y con anterioridad. Un ejemplo de esta evolución fue José Donad Vidal cenetista hasta 1933, que en febrero del 34 fue presidente y promotor de la UGT, fue representante de Izquierda Republicana en la Comisión Gestora, y pasó a las filas del Partido Socialista bajo

las que fue Alcalde-Presidente del Consejo Municipal entre noviembre del 37 y marzo del 39. Para no extenderme demasiado, el último ejemplo que cito es Gonzalo Sanz Barberá quien perteneció a la Juventud de Acción Católica y al Centro Parroquial en el que impartió docencia, militó en la CNT, en enero de 1932 pasó a liderar las juventudes radical-socialistas, en noviembre del 32 fue expulsado de la CNT, pasó a militar en Izquierda Republicana, y en enero del 39 formaba parte de la Directiva del Partido Comunista²⁰. Creo que las evoluciones personales no definen a las formaciones sociopolíticas por el origen de los militantes, y fueron una realidad tanto en la izquierda como en la derecha.

- Continuando con *Acción Social Regionalista de Ontinyent*, fue una formación política local regionalista continuadora de otra de 1922 (la delegación ontinyentina de la *Agrupació de la Joventut Regionalista*). Formación de derechas regionalista o valencianista, que presentó un reglamento bilingüe, defensor de la autonomía regional, de la autarquía municipal, de la potenciación de la economía y de Ontinyent, preocupado por el problema agrario, y por la enseñanza y expansión de la lengua y cultura valenciana, y por unos planteamientos sociales muy avanzados dentro del catolicismo del momento, cercanos al reducido y marginado Grupo de la Democracia Cristiana. Su actividad se desarrolló entre finales del 31 y marzo del 32²¹. Estos principios hacen incompatible esta formación política con el tradicionalismo, en especial debido al regionalismo definitorio de esta formación, por lo que considero que **este partido se situó dentro de la compleja trama del valencianismo político y muy lejos del tradicionalismo o carlismo**. Antes de desaparecer durante los meses de febrero y marzo convocó mítines con los tradicionalistas por una parte y con líderes de la Derecha Regional Valenciana, para dar a conocer a sus afiliados las propuestas de estos dos partidos. Las afirmaciones de Gandia son similares a las del radical-socialista Pedro Dasí en abril del 32 en el número 5 de *El Despertar de Onteniente*, en

el que calificaba a la *Acción Social Regionalista* de ser carlistas disfrazados, pero también hay que recordar que en el mismo número acusaba a los autonomistas de ser “*monárquicos disfrazados de republicanos*”, y ambas manifestaciones eran fruto de la rivalidad política del momento.

Otro punto de discrepancia es el tema del control de los obreros por parte de iglesia, que Gandía afirma se hizo a través del *Sindicato de Obreros Católicos de Onteniente* (SOC), vinculado a los jóvenes de Acción Católica (JAC) que era el bastión del que se nutría el carlismo y la DRV. Vuelve a valorar una entidad sociopolítica a partir de la filiación anterior de algunos de sus miembros como Gonzalo Gironés (presidente de la JAC local hasta poco antes de la formación del SOC), y no aborda los principios, ni la actuación de ese sindicato y de sus miembros desde su constitución el 8 de abril de 1932 hasta su desaparición con el inicio de la Guerra. **Coincidimos** en afirmar que parte de la militancia del SOC se encontraba en las filas del tradicionalismo y la DRV, las fuentes documentales como las memorias de Gonzalo Gironés no dejan lugar a dudas, el mismo Gonzalo Gironés siempre se mantuvo fiel a su tradicionalismo.

Discrepamos en la limitación que tuvo este sindicato, por su índole católica y por la militancia de parte de sus líderes y afiliación en el tradicionalismo y en la DRV. Por una parte, el SOC se integró en la histórica Confederación de Obreros Católicos de Levante, que en 1920 llegó a tener más de 40.000 afiliados de todos los oficios, y que en 1936 disponía en las provincias de València y Alacant de 10.000 sólo en obreros del campo. Los sindicatos de esta Confederación destacaron durante toda su historia (1908-36) por su obrerismo puro, por su independencia con respecto a los patronos y a la jerarquía eclesiástica, por la vinculación con los sindicatos belgas y por su ruptura con el catolicismo social tradicional más vinculado a los sindicatos mixtos y a los comillistas, ambos dependientes de lo patronos. Aportación historiográfica novedosa, pues hasta ahora y debido a la destrucción de fuentes durante la Guerra, algunos autores como Samuel Garrido los hacía dependientes de los patronos, condicionado por su tesis doctoral sobre los sindicatos

agrarios mixtos²². Esta pequeña referencia a la Confederación de Obreros Católicos de Levante, es necesaria para demostrar la desvinculación de la misma a la jerarquía eclesiástica. Desde la Acción Católica de Madrid se intentó la dirección de los obreros y del obrerismo puro católico, y en València lo intentaron a través de un sector de la Derecha Regional Valenciana, pero al encontrarse con la negativa de los sindicatos de la Confederación de Obreros Católicos de Levante para vincularse a la jerarquía eclesiástica, y a ningún partido, pues era contraria a sus principios de obrerismo-puro y además respetaban la militancia personal de sus afiliados, ese sector de la DRV potenció y puso las bases para la constitución la *Confederación Valenciana de Trabajadores* en abril de 1935.

En Ontinyent el Sindicato Obrero Católico siguió la misma trayectoria que la Confederación histórica a la que pertenecía, y con la rivalidad del resto de sindicatos destacó como sindicato obrero puro en sus actuaciones siempre dentro de la legalidad republicana, respetó la militancia de sus afiliados, y llevó a cabo las reivindicaciones laborales de sus socios, llegando a plantear la huelga en algún conflicto, como último recurso. **La integración del Sindicato Obrero Católico en el sistema republicano quedó manifiesta desde su constitución, por el respeto, acatamiento de la legislación vigente y la colaboración con los organismos oficiales.** El Alcalde tuvo conocimiento detallado del sindicato desde su constitución y durante su trayectoria, en el Ayuntamiento se depositó una copia de sus estatutos, quedó inscrito en el *Censo*

electoral social de Asociaciones en julio del 32²³, estuvo dispuesto en todo momento a la colaboración con el Ayuntamiento como la participación con un vocal en la *Oficina de Colocación Obrera* municipal en 1935, y fue el único sindicato ontinyentino que constituyó una *Caja Contra el Paro Forzoso* y *Bolsa de Trabajo* (el 27 de diciembre de 1935) acogida a la legislación vigente, y financiada por las bonificaciones de la *Caja Nacional contra el Paro Forzoso*, de las subvenciones de la Diputación y municipales y de las cuotas mensuales de los afiliados (0,50 ptas al mes para los jornales diarios inferiores a 4 ptas., y 0,75 ptas. al mes para los superiores a 4 ptas. diarias)²⁴.

Por otra parte, **coincidimos** en afirmar que en marzo del 32 se constituyó la Derecha Regional Valenciana en Ontinyent, que parte de sus afiliados procedían del tradicionalismo y que esta *formación* tuvo contactos con los tradicionalistas a los que intentó convencer para que se integrasen en la DRV sin conseguirlo.

Discrepamos en el carácter, actuación y evolución de la DRV. Para Gandía (páginas 145-147):

- el origen tradicionalista y su estrecha relación marcó la DRV ontinyentina, que se definió por su antirrepublicanismo (“*para ellos la República era algo incompatible con los principios básicos de su ideología*” “*para los sectores políticos derechistas, la república y su programa reformista no era más que un paréntesis a cerrar cuanto antes*”), y citando a Rafael Valls la sitúa dentro de la actuación política de los católicos más conservadores valencianos.
- la hostilidad a la República de la DRV la sufrió Francisco Montés por la oposición a sus actuaciones municipales como un empréstito para obras de saneamiento y urbanización, y la construcción de un cementerio municipal, y que fue uno de los dos motivos de su dimisión en febrero del 36.
- El antirrepublicanismo era manifiesto en el líder de la DRV ontinyentina
- El antirrepublicanismo de las derechas ontinyentinas queda demostrado por la participación de varios de sus miembros en el primer Ayuntamiento franquista.

Sobre la Derecha Regional Valenciana los historiadores que más han profundizado son Rafael Valls y Vicent Comes. El primero reconoce en sus estudios la ideología social y reformista de la DRV, pero siempre la pone en cuestión a la hora de su actuación política, casi como hipótesis de trabajo, cuya línea sigue Gandia en sus conclusiones. En este sentido, Valls en su libro sobre la DRV puso en duda la no participación de Luis Lucia (líder de la DRV) en los preparativos de la insurrección franquista del 36. En 1993 Valls se comprometió a revisar esta conclusión, ante la declaración sobre el tema de Joaquín Maldonado Almenar en un curso de la Universidad Internacional Menéndez y Pelayo²⁵: *“Mi propósito presente, como ... protagonista de varios de los sucesos relacionados con el alzamiento de València, es dar testimonio de ciencia propia de que Lucia fue siempre fiel a su conciencia democrática dentro y fuera del partido que lideró, aún en los tiempo finales de los años 1935 y 1936, en que parte de los militantes, consecuencia del agravamiento de la situación social y política ... dudaron de la eficacia de dicha política ... y vieron con simpatía esas actuaciones como fue el alzamiento militar”*.

Sin duda la futura publicación de la tesis de Vicent Comes sobre Luis Lucia, facilitará una mayor claridad no sólo sobre la figura de Lucia sino también sobre la actuación y planteamientos de la DRV. El reciente interés de Paul Preston en destacar algunas figuras que habían pertenecido a la denominada *tercera España*²⁶, ha reabierto una línea de interpretación sobre nuestra historia interesante, pues la figura de Lucia ha quedado “en tierra de nadie”, y su trayectoria política ha incomodado a unos y a otros. Integrado lealmente en el régimen republicano, la principal contribución política de Lucia fue aproximar a las masas derechistas y católicas de València a la República y mantenerlas dentro pese a las reiteradas llamadas de la extrema derecha y a la manifiesta desconfianza del *viejo republicanismo*. Incluso después de febrero de 1936, mientras una parte de sus seguidores se adentraban por el camino del radicalismo y de la conspiración.

Sobre la ideología antirepublicana de la Derecha Regional Valenciana ontinyentina, Gandia indica por una parte la vinculación ideológica con el carlismo, pues en agosto

del 32 el Presidente del Círculo Tradicionalista comunicaba al alcalde la disolución de dicha entidad y que la DRV se había hecho cargo del local y enseres de esa sociedad. Sin embargo, Gandia olvida que la sublevación de Sanjurjo el 10 de agosto motivó la clausura de las entidades monárquicas, y que dicho Presidente no hacía más que cumplir con las ordenes gubernamentales de clausura. Con respecto al local de la DRV que estaba en otra planta del mismo edificio, hubo que reclamar a la autoridad pues había clausurado la puerta de entrada al edificio, con lo que impedía el acceso a los locales de la DRV, y solicitar la clausura sólo de los locales tradicionalistas. Además de este hecho y el origen de parte de los afiliados al tradicionalismo, Gandia no aporta más pruebas de dicho anti republicanismo. Para indicar ese mismo espíritu del líder local de la DRV José Simó Marín, tan sólo recoge el siguiente párrafo: *“los amargos frutos que hoy saboreamos son hijos de doctrinas y hechos que siempre execré”*. Este párrafo corresponde a la carta que dirige a Francisco Montés al ser convocado a una de las reuniones preparatorias de la campaña para defender al Ayuntamiento de las difamaciones radicalsocialista que comentaré a continuación.

La conclusión de Gandia es que las doctrinas y hechos a los que se refiere José Simó es la República, pero se olvida que la radicalización cenetista comenzó en el verano del 31 con el ciclo huelguístico motivado por la crisis de trabajo; que los conflictos laborales en Ontinyent comenzaron a ser frecuentes unas veces por temas laborales como la jornada de trabajo o aumento de salario y otras veces por intereses cenetistas, como el conflicto planteado por los cenetistas el 13 de agosto en la fábrica de tejidos Tortosa y Delgado Sucesor sobre la admisión de un obrero que dejó el trabajo por servicio militar, que no estaba afiliado a la CNT; que los cenetistas ontinyentinos en abril del 32 ya se habían manifestado en diversas ocasiones sobre el fracaso de la Segunda República, como en la hoja publicada como convocatoria del mitin del 16 de abril del 32; que el radical-socialismo ontinyentino había apoyado los planteamientos cenetistas locales creando un ambiente de tensión preocupante. En este sentido, la Alcaldía informó al Gobernador Civil a raíz del mitin radicalsocialista del 6 de abril del 32, sobre su

preocupación de la actuación radicalsocialista (partido con miembros en el Gobierno) y su apoyo a los cenetistas locales que ya habían manifestado su pugna abierta contra la República. El 27 de abril el Gobernador Civil ordenó la detención durante unas horas de José Jordá y Jover, director de *El Despertar de Onteniente* para que explicase sus discursos en dicho periódico *“tendientes a derribar la República española”*²⁷. Por tanto, esta frase de José Simó situada en el contexto sociopolítico del momento, hace referencia a las doctrinas y hechos que dieron lugar a ese ambiente de tensión en Ontinyent y que motivó la reacción del Alcalde y de su Ayuntamiento y la recogida de firma que comentamos a continuación. Buscar un antirrepublicanismo en esa frase, sería pretender que ese documento dijese lo que no dice, y eso no sería fidelidad a las fuentes documentales, sobre todo teniendo en cuenta que la actuación de José Simó en todos los conflictos textiles como en los actos políticos, actuó dentro del régimen de libertades republicano y respetando la legalidad hasta los inicios de la Guerra, como se puede constatar en el análisis documental sobre dichos temas en mi tesis doctoral. **Si hubiese algún documento o alguna actuación de la DRV ontinyentina en contra del sistema republicano, no tendría ningún inconveniente en modificar mis conclusiones, pero no lo he encontrado, más bien todo lo contrario como a continuación indicaré.**

Respecto a la oposición política municipal por parte de la DRV hacia Francisco Montés, **coincido** con Gandia en afirmar que en determinados temas se opusieron a las iniciativas blasquistas como el empréstito para obras de saneamiento y urbanización, y la construcción de un cementerio municipal. Sin embargo, **discrepo** en la valoración de estas dos oposiciones pues las situó dentro de la rivalidad política del momento, y Gandia las cita como claves y signos de una falta de aceptación del sistema republicano, que motiva la dimisión del Alcalde en febrero del 36. Con respecto a la dimisión del Alcalde el 21 de febrero, Gandia no tiene en cuenta por una parte, que era patente la falta de apoyo electoral a Francisco Montés en las elecciones de febrero del 36, en las que su formación sólo obtuvo 107 votos (1,87% del total) y que la DRV contó con 3.134 votos que suponía el 55,31% del total de votos; y por otra

parte, que las próximas elecciones municipales estaban previstas a poco más de un mes, para abril, y que fueron suspendidas antes de su convocatoria por las circunstancias sociopolíticas. Pero continuó siendo Alcalde Francisco Montés, pues por orden gubernamental el 24 de febrero se formó una Comisión Gestora formada por miembros de Izquierda Republicana y de UGT, en orden al triunfo del Frente Popular (Francisco Montés figuró como republicano independiente adherido en ese momento a Izquierda Republicana)²⁸.

También **discrepo** en la supuesta falta de colaboración que tuvieron ambos grupos políticos. Gandia niega dicha colaboración y resta importancia al apoyo que recibió en mayo del 32 el Alcalde de la DRV en la recogida de firmas en adhesión a la labor de Francisco Montés y del Ayuntamiento, indicando que también había miembros de la DRV en el Ayuntamiento. Ante las descalificaciones radicalesocialistas, el blasquista Roberto Albert Gil convocó una reunión de “*las fuerzas vivas*” de la localidad (políticos, sindicatos, sociedades de socorros mutuos, labradores, industriales, comerciantes, propietarios, ...) en la que se aprobó la adhesión “*absoluta y sin reservas*” a la labor administrativa y gubernativa del Alcalde Francisco Montés y del Ayuntamiento, y se acordó la recogida de firmas en la población para ratificar esta adhesión. Fueron 96 pliegos con un total de 3.675 firmas, con los sellos del Centro de Unión Republicana, de la Sociedad de Festeros, de la Derecha Regional Valenciana, de Acción Cívica de la Mujer, y muchos de los firmantes indicaban su profesión (panadero, tratante, labrador, ebanista, jornalero, tejedor, propietario, corredor de fincas, escribiente, industrial, carpintero, zapatero, hojalatero, maestros, ...)²⁹. Aunque Gandia cuestiona que esta acción de la DRV supusiese su aceptación del sistema republicano, no creo que cuestione que **las 3.675 firmas hacían una clara defensa del sistema de libertades republicano** y se situaban fuera de la agresividad de los radicalesocialistas que en aquellos momentos tenían gran relación con el cenetismo. Sin embargo, es importante el número de firmas que defendieron al Alcalde y al Ayuntamiento republicano, pues coincidieron con la mayoría del electorado ontinyentino que optó a partir de entonces por partidos de centrodere-

cha y dentro del sistema republicano. En las elecciones generales los votos del PURA (1.110) y los de la DRV (2.590) sumaron un total de 3.700; y en las elecciones generales de 1936 sumaron 3.241 los votos del PURA (107) y los de la DRV (3.134)³⁰.

Los apoyos en Ontinyent entre el blasquismo y la DRV continuaron pues se situaban en un espacio político muy similar, como formaciones de centroderecha y regionalistas. Esta realidad conllevó numerosas tensiones entre las dos formaciones en la política estatal, de la Comunidad Valenciana, y en Ontinyent, en los que se resaltaban sus diferencias, pero era evidente que tenían que colaborar en diversos aspectos. Para el caso de Ontinyent, un ejemplo fue el acto de propaganda del Estatuto Regional en Ontinyent del domingo 9 de julio de 1933 en el Teatro Echegaray, con la intervención de autonomistas y de la DRV.

Pero lo que no deja lugar a dudas de colaboración con el sistema republicano, son las manifestaciones de Francisco Montés sobre los primeros momentos de la Guerra en su informe del 29 de julio del 36 que remitió al Gobernador Civil. En este informe el Alcalde indicaba que con las primeras noticias “*de la sedición*” el Delegado Gubernativo junto con la alcaldía y el Teniente de la Guardia Civil de la población, tomaron medidas para evitar cualquier repercusión en Ontinyent, con la colaboración en todo momento de la derecha local³¹: “*encontrando desde el primer momento el ofrecimiento sincero de los sectores que pudieron considerarse sospechosos, quienes se ofrecieron a cooperar con la Autoridad legalmente constituida para procurar por todos los medios conservar por acción alguna contra la legalidad republicana que estábamos dispuestos a imponer y defender*”. Este “**ofrecimiento sincero**” está en la línea de la postura mantenida por Luis Lucia de fidelidad a la legalidad republicana, aunque algunos autores la han puesto en duda, como ya he comentado.

Sobre el tema de la actuación política durante el franquismo, Gandia defiende la tesis que la colaboración en la política municipal durante el franquismo, es prueba evidente del antirrepublicanismo de dichos concejales, gran parte de ellos provenientes del tradicionalismo y de la DRV³². En esta afirmación **coincidimos** en afirmar que el carlismo se

mantuvo en contra de la República, lo mismo que el cenetismo y otras formaciones de la izquierda en algunas ocasiones, aunque algunas de estas entidades y sus miembros actuaron dentro de la legalidad republicana en determinados momentos. También coincidimos en la afirmación que parte de los carlistas y militantes de la DRV colaboraron con el franquismo, pero **no coincidimos** en que sea una prueba evidente de actitudes contra el sistema republicano mientras éste estuvo vigente, ni de las formaciones sociopolíticas mencionadas con anterioridad, ni de los protagonistas durante la Segunda República. Pues su colaboración con el sistema republicano ya se ha mencionado y queda detallada a lo largo de mi tesis doctoral. Afirmar lo contrario, sería querer evitar la complejidad existente tanto en la izquierda, como en el centro y en la derecha, a todos los niveles y también en Ontinyent.

Lejos de entrar en las visiones que cada formación sociopolítica tenía de la Segunda República, los resultados de mi investigación nos aproximan a **la falta de capacidad o de entendimiento de los diferentes sectores para llegar a acuerdos en defensa de la democracia republicana, debido a la defensa a ultranza de los intereses de los sectores que experimentaron mayor radicalización. Un bloque de centroderecha elegido por los electores (no constituido formalmente), formado por los blasquistas y la Derecha Regional Valenciana fue el que respetó el sistema legal republicano. Frente a éste se evolucionó hacia la confrontación, la radicalización y la violencia, acti-**

tudes que rechazaron la mayoría del electorado en las elecciones, que siempre se votó a favor del sistema de libertades republicano.

Estas conclusiones, son contrarias a las de Josep Gandia. Algunos ya me han indicado que mi tesis doctoral no es "políticamente correcta", pues no coincide con las tendencias actuales en la Comunidad Valenciana. El recurso a la documentación, a las fuentes primarias y a la fidelidad a la información que recogen, sin ideas preconcebidas, acaba cuestionando sin pretenderlo algunas teorías y conclusiones sobre el tema vigentes hasta ahora. Sin embargo, la investigación fue merecedora de la calificación de "Sobresaliente cum laude" y más tarde del premio extraordinario de doctorado. Considero que es una obra importante para la historia contemporánea de Ontinyent, de la Vall d'Albaida y de la Comunidad Valenciana, por eso estimo que es necesaria su publicación de forma íntegra, para no perder el detalle, la minuciosidad, la profundidad de la investigación y su riqueza documental. Hay que tener en cuenta que en muchas ocasiones ha sido necesaria que la investigación se extendiese a la Comunidad Valenciana, con gran aporte documental también. Ventajas que superan el inconveniente de ser una obra muy densa, compleja y poco divulgativa. Después de esperar durante dos años la publicación prometida por una entidad de la Vall d'Albaida y ante su sorprendente silencio, he publicado una edición facsímil en papel, a la espera de su edición en otros formatos, de una posible 2ª edición o de su consulta en internet, porque considero que es importante que esta investigación la puedan consultar todos los que estén interesados sin ningún problema³³.

NOTAS

- 1 . Los problemas del republicanismo histórico ontinyentino en 1931, en *Almaig. Estudis i documents XV*. Ontinyent: La Nostra Terra. Festes de la Puríssima, 1999, pp. 116-125.
- 2 . Según Vicent Franch i Ferrer esta idea generalizada de ser un partido con gran parte de monárquicos en sus filas, fue la razón fundamental de la represión que sufrieron los militantes del PURA en la retaguardia republicana en los inicios de la Guerra Civil. Afirmación expuesta el 1 de noviembre de 1999, como miembro del tribunal académico en la defensa de la tesis doctoral de Vicent Comes Iglesia. *La figura humana y política de Luis Lucía Lucía (1888-1943)*, dirigida por Aurora Bosch Sánchez en la Universitat de València. Vicent Franch es uno de los especialistas

sobre el blasquismo, y se constituye como punto de referencia obligado su libro *El blasquisme: reorganització i conflictes polítics (1929-1936)*. Xàtiva: Ajuntament, 1984.

- 3 . Josep Gandia i Calabuig. Abril de 1931: ¿monarquía o república?, en *Almaig. Estudis i documents XVI*. Ontinyent: La Nostra Terra. Festes de la Puríssima, 2000, pp. 139-147.
- 4 . Para mayores detalles de las elecciones de abril del 31 en Ontinyent y en la Provincia de València consultar , José Lendoiro Salvador. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent (València): de la esperanza republicana al enfrentamiento social (1930-1939)*. València: Autor-Editor (edición facsímil de la tesis doctoral), 1ª edición 2001, pp 33-59.
- 5 . Para los resultados detallados para cada población de la Provincia de València en las elecciones de abril del 31 consultar , J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, pp 41-55.
- 6 . Archivo Municipal de Ontinyent (AMO): Libro de Actas nº15, p. 8.
- 7 . AMO: Legajo de Asociaciones 1927-34.
- 8 . AMO: Legajos de Asociaciones 1927-34 y Correspondencia Oficial 1933.
- 9 . Archivo General de la Administración: Gobernación. Sección 8º; AMO: Legajos de Expedientes en general de 1931 y de Correspondencia Oficial, 1932.
- 10 . Archivo Histórico de la Diputación del Gobierno Civil de València: Registro de Asociaciones de la Provincia de Valencia, libro 4º; AMO: Legajo de Asociaciones 1927-34 y Libro de entrada de documentos 1929-1932.
- 11 . AMO: Legajo de Asociaciones 1927-34.
- 12 . AMO: Legajo de Asociaciones 1927-34. Para mayor detalle de los acontecimientos se puede consultar J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, capítulos 2º, 3º y 4º, pp.33-86
- 13 . AMO: Legajo de Secretaría 1934.
- 14 . Ver J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, capítulos 8º y 10º, pp.235 y siguientes (ss.), y 315 y ss.
- 15 . AMO: Legajo de Asociaciones 1927-34. Para mayor detalle de los acontecimientos se puede consultar J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, capítulos 2º, 3º y 4º, pp.33-86
- 16 . Para mayores detalles sobre la evolución anarcosindicalista local, regional y estatal y los Sindicatos de la Oposición, ver J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, capítulos 6º, 7º y 8º, pp.144-252.
- 17 . Julián Casanova. La cara oscura del anarquismo, pp.98-99, en *Violencia Política en la España del Siglo XX*. Madrid: Taurus, 2000.
- 18 . Ver J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, capítulos 8º, 9º y 10º, pp.243-372.
- 19 . Los miembros de dicho tribunal que imparten su docencia en la Comunidad Valenciana se sitúan dentro de la ideología de izquierdas actual como Manuel Chust Calero, Antonio Laguna Platero (exconcejal de Izquierda Unida), y Xavier Paniagua Fuentes(diputado del PSOE). E incluso yo mismo he militado en la Confederación General de Trabajadores - CGT (sindicato anarcosindicalista actual).
- 20 . Para la evolución personal de los ontinyentinos más destacados en los hechos sociopolíticos ver las directivas de las formaciones sociopolíticas, convocatorias de reuniones, hojas publicadas, actos sociopolí-

ticos, huelgas, conflictos laborales, y actividad municipal. AMO: Actas de Plenos, Legajos de Correspondencia Oficial, Secretaría, Asociaciones, Política, Expedientes y Asuntos Varios. También se puede consultar los catorce capítulos de J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, pp. 1-579

- 21 . Ver J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, pp 83 y ss.
- 22 . Samuel Garrido Herrero. *El sindicalismo católico-agrari al País Valencià (1906-1923): cooperativisme confessional, millora tècnica i mobilització camperola a Espanya després de la crisi agrària..* València: Universitat, 1993.
- 23 . *Boletín Oficial de la Provincia*, 29-7-32.
- 24 . Para más detalles sobre el Sindicato Obrero Católico ver del capítulo 5º al 10º de José Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*
- 25 . El curso organizado por la UIMP tuvo lugar en 1993 con el título "La derecha católica en los años treinta. En el cincuentenario de la muerte de Luis Lucía". Los textos y los testimonios personales han sido publicados por el Ajuntament de València en 1996, para el párrafo citado ver pp. 198-199.
- 26 . Paul Preston. *Las tres Españas del 36*. Barcelona, 1998, p. 18.
- 27 . AMO: Legajos de Asociaciones 1927-34, de Conflictos laborales 1931-33, y Expedientes en General de 1932. También se puede consultar J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, capítulos 7º y 10º, pp. 73-117.
- 28 . Ver J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, pp 348 y ss.
- 29 . AMO: Legajos de Asociaciones 1927-34 y de Expedientes en General de 1932.
- 30 . Ver J. Lendoiro. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent ...*, capítulos 7º y 10º. Sobre las características sociales del apoyo electoral a la DRV, se puede consultar las páginas 218-225 sobre la evolución electoral en Ontinyent entre 1931 y 1933.
- 31 . AMO: dicho informe lo encontré en el Libro de Actas de Plenos nº20.
- 32 . Sobre la militancia de los componentes del primer Ayuntamiento franquista, en la página 526 de mi tesis hay un error al referir sólo como industrial a Francisco Gisbert sin referir su evolución política, que recojo en la página 84 de la misma: primero perteneció a la Unión Gremial, después a Acción Social Regionalista de Ontinyent, y por último a la DRV.
- 33 . Los interesados en la edición facsímil de mi tesis doctoral, José Lendoiro Salvador. *Segunda República y Guerra Civil en Ontinyent (València): de la esperanza republicana al enfrentamiento social (1930-1939)*. València: Autor-Editor (edición facsímil de la tesis doctoral), 1ª edición 2001, pueden solicitarla en la **Librería RAILOWSKY de València (telé/fax: 963517218 e-mail: railowsky@mundicom.com) o de Montcada (telé/fax: 961393142 - e-mail: railowskym@inicia.es).**

el tendur

revista literària i de les arts
de la Vall d'Albaida

primavera - núm. 2

L'APORTACIÓ LÈXICA DELS NARRADORS ONTINYENTINS A LA LLENGUA LITERÀRIA VALENCIANA¹

EMILI CASANOVA

1.-Ontinyent (i també la Vall d'Albaida) viu un moment dolç pel que fa a l'ambient i creació literàries, com mostra clarament la rica producció dels ontinyentins, tant a Ontinyent, on es publiquen continuament obres per part de l'Ajuntament (que edita especialment la revista *El Tendur*, dirigida per l'escriptor i dinamitzador lingüístico-literari Josep Sanchis), la Caixa d'Estalvis d'Ontinyent (amb obretes infantils i un premi de literatura infantil, el guanyador de la primera convocatòria és precisament el gestor cultural de l'Ajuntament Josep Marian), la Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida (amb un premi de literatura eròtica que va animar a escriure i descobrir Joan Olivares) i un editor privat com és el modèlic Guillem Llin (amb publicacions tant interessants com *Set amb Set*), com fora, on s'han editat recentment novel·les d'ontinyentins en l'Eixam i Tàndem².

I al costat d'una esponerosa producció, els autors d'Ontinyent mostren un gran coneixement lèxic³ i aporten una bona colla de vocables nous que fins ara no havien estat usats mai en literatura ni en llenguatge escrit. Són paraules ancestrals de la terra que els brolla des de dins i amera la seua narració, que ells coneixen bé. Este aspecte fa que la seua obra siga d'interés per a enriquir el valencià literari. Generalment, estos autors, fugen del preciosisme literari i busquen un text directe sustentat en un bon ús lèxic i locucional.

Per això, el nostre propòsit ací és inventariar el lèxic dels narradors ontinyentins, en especial el mots que ells eleven a categoria literària, siga perquè el prenen de la llengua viva del carrer, siga perquè el creen amb els mecanismes lexicològics pertinents. En un cas com en altre es constitueixen en autoritats lingüísti-

ques, que els lexicògrafs i normativitzadors podran acceptar després o no.

2.- Inventari del lèxic buidat per obres: hi incloc els mots típics de la Vall d'Albaida i alguns altres literaris, als quals col·loque la seua acceptió al costat perquè el lector conega el seu geosinònim. Només posaré el significat quan ho crega necessari per a un lector mitjà⁴.

Set amb Set, Víctor, Ontinyent, 1996⁵: Sanchis, Rafael "Els onze anys de María":

bajaneries(22) 'bajanada'
boletxa, fil de (27) 'cordellet de cànem'
caçar gats, joc(27)
coeta de l'ull (23)
coixinera(22)
empallegosa(22)
ensurt(28) 'esglai'
esgarrifança(25)
gos travessó(23)
home de la sangueta (28) 'saginet'

iaia(21)
 monyicota (21)
 morral del convent!(28)
 mossos, fer(27)
 nuc (21)
 oli en un cresol, estar(23)
 paret, jugar a (26)
 pataques, creïlles dolces
 que es deien (27)
 pensat i fet (25)
 plorona insistència (22)
 polaquet, pinta de-(28)
 ‘senyoret’
 replanell de la mà(21)
 rogle, jugar al(27)
 sabut(28)
 sagal(26)
 sambori, jugar (23)
 Suncionín (23)
 titos(25)
 tomaques(27)
 xafogor (22) ‘basca’

Montés i Ferrero, Alfred,
 “*Ulisses*”⁶:

a pleret(38)
 amuntanades (36)
 argelagues(38)
 bresquilla (33)
 brunir la trompa(42)
 catxerulos o barrils (39)
 esbarzarars(38)
 esgunçadors (37) ‘gronxador’
 figures de pala(39)
 garrofera (37)
 Jocs: ballar la trompa o la
 dolla, xavos negres, el bote
 capirote o l’amagatall, el
 xurro, pindoleta, a la una
 la mula, l’estacadoret (36);
 no tocar peus en terra,
 “fuera de mi castillo”.
 joguet(40)
 jugar en les bales de
 cotó(41)
 llom(35)
 llumins o una mistera(34)
 majorango(34)
 plovisquejava(35)
 rebente les botes(42)
 romer 837)
 rusc(41) ‘buc’
 Santllätzer, fet un (39)
 sempre i que poguera(33)
 tafaners(33)
 tamanyans(35)

*Sanchis, Josep, “Històries
 de la plaça”⁷:*

“lo que faltava pa’l
 duro”(75)
 “massa p’a la cara-
 bassa”(69)
 “mosatros”(51) (en diàleg)
 a muntó(58)
 a soles (47)
 acaçar els pardalets (78)
 adobat(54)

afonat(50)
 agussa els pantalons (80)
 ‘alça’
 ahí es va acabar tot(50)
 aixumenera852)
 alacrans(59)
 alamon (73) ‘molt’
 apegalós(48)
 aranyoner o pruner sal-
 vatge(54)
 armar una escama (77)
 arrapa i fuig, d’ (80)
 assentar-se(53)
 baldat (71)
 bequerol (80)
 bescollada (50)
 bocut (77)
 brafada(48)
 bromera del bou(61)
 burreta (beguda)(58)
 buscar pebrassos(58)
 caçar gambosins(59)
 cada bolet una lliçó (71)
 cagerades dels par-
 dals(49)
 calcetí (76)
 callos, tastar(58)
 camejar(54)
 cantonera(48)
 capcot(50)
 car (perquè)(73)
 carpàs (78) ‘entremetent’
 carrasca(54)
 cartapell(61)
 castellans rabuts(58)
 casupa(52)
 clavaetes, eren (73) ‘clava-
 detes’
 corfes(50)
 corriols (73)
 cul ajustat –el fogó, com
 diu ell-(55)
 desassorit (80) ‘desficiós’
 desficaci(51)
 desmenjat(55)
 despitalada(57)
 destarotat(52)
 destrellat(51)
 devanit(55)
 el moro Mussa (78)
 embeular-se (78) ‘embo-
 bar-se’
 en la faena i al puesto (71)
 encalen(56)
 ensumen(57)
 entropessen(57)
 esbatanada(57)
 esguít d’oli o de caldo(55)
 esmerla(59)
 espàrrecs(58)
 espelluca(54)
 estrelles(50)
 faena(48)
 fallo (dels cabells) (76)
 fatxendes (74)
 fer a miquetes (80)
 fer cara de sangonera (78)
 fer la guitza (80)
 fer la mà (80)

fer-se’n una garbera de
 cerveses(47)
 fet un parrac(51)
 fiçó (72)
 furtar lledons (54)
 grandebaes, és un-(54)
 grandullons(54)
 haver-hi roba estesa (75)
 hedra(58)
 home de la sangueta(51)
 huit i mitja(48)
 katiuskas(51) ‘bótes’
 llampegar (78)
 llenca de terra (63)
 llera(60)
 lligabovos (74)
 macoc, caiga el (53)
 ‘badoc’
 malafolla (78)
 malapell, un (80)
 malgirbat(47)
 mamprendre(48)
 matxutxam(54)
 matxutxo(53)
 mecagondéu!(50)
 mentira(72)
 mentriments (75)
 monyica(47)
 mos(52) ‘ens’ (en diàleg)
 niuerets(54)
 no veure ni en mascara
 (64)
 nóvia (79)
 oratge(47)
 panera (55) ‘cul’
 pantaixar (80)
 pardal ‘penis’
 parotets(58) ‘libèl.lula’
 pegar una ascla (73)
 pidolar(49)
 polofatxa!(54) ‘es diu d’un
 bafaner’
 pomes del ciri(54)
 punxonosa(51)
 rajols(49)
 ramalades (59)
 rebalset(60)
 regallava(48)
 reixos (76)
 requitalla (80) ‘xicalla’
 reviscolar (70)
 revoltim (78)
 roín (73)
 romiatge a Agres(53)
 rullar els pèls(72)
 sapos(52) (en diàleg)
 sorolla o atzerola(54)
 tassament acaben d’aple-
 gar a la cantereria(48)
 ‘igualmente’
 tella(56)
 tendur (80)
 tenir una retirada (78)
 tombar de tòs(48)
 trellat, sense massa-(53)
 trencapinyols en borles
 “que significava el temps
 de la inocència” (76)

trinxet (79)
 un pato, fan esta i l’altra-
 (50)
 va a peó(54) ‘a peu’
 ve al perol ‘cap’(56)
 vivori (79)
 vore(72)
 xarrucar (74)
 xicones(49)
 xonnetes(58) ‘caragol’
 xorrant sang (71)

*Marian de Déu, “La
 ploma elèktrika”:*

a muntó (89)
 ahí davant meu (89)
 apegalós(91)
 bagues (85)
 bombolles (89)
 campe qui puga (93)
 canell (85)
 corfa de llima (93)
 cudol (90)
 de veres (95)
 despassar (91)
 enterar (96)
 envisc (91)
 esbudellar (86)
 escalons (97)
 esguitava (93)
 espurna (93)
 este/eixe (87)
 fabulós, sembla (94)
 gemequen (86)
 huit (87)
 malnat (91)
 poal (86)
 rebalset (84)
 regalima (85) ‘regallar’
 regall (97)
 relliscar (96) ‘esvarar’
 rodal de verdina (86)
 saber per a on pegar (94)
 somies (92)
 somiquegen (86)
 temples (89) ‘polsos’
 terrabastall, puja al (88)
 tolls (86)

*Mira, David “L’esperit i
 la flama”:*

a poalades (113)
 ahí hi havia (106)
 alcavors (123)
 apanyar (125)
 arrambat (116)
 arregussant (116)
 atarantava (106)
 atrotinada ‘trencada’ (120)
 bròfec (101)
 brosserall (121)
 cara de beula (101)
 casupa (102)
 desats (118) ‘alçar’
 destrellat <(1079
 engendres (destruccions o-
) (110)
 engroguits (106)
 entaforar(120)

entreverada (106)
estropellada (116)
gaubança (109) 'alegria'
iaio (114)
lloma (110)
mentrimentres (117)
tanys (123)
tat que! (101)
tramús, cacau i- (118)
vesprada pel Llombo (111)
xe (101)

Llin-Llopis, Guillem, "Un error de càlcul":

acatxar (141)
afonat (136)
allunat (152)
arrellats (138)
averiguar la parella de canaris (138) 'arreglar'
camejar (137)
camelar-se -cursiva (154)
cormull (142)
desganat (138)
enfilall (145)
ensanguinats (140)
esbufegant (138)
escamallada (139)
esguitat (139)
guirigall (137)
hui (1399)
jogueta (146)
menejar-se (147)
monyques (139) de les mans
novença (144)
nóvio (147)
pebrassos (147)
pegar bacs (136)
pegar un bot (138)
picabarallats (135)
puntelletes (138)
revoltes (147)
treien de polleguera (138)
xaparro (141)
xapotejar (141)

Sanchis, Santiago, 2095:

abrivar-se (163)
acof-acof, vinga l' (175)
afonar (179)
agrunsar (166)
agussar la moquita (177)
al bè (160) 'al coll'
amuntonar/amuntegar (167)
anar de tòs (175)
andròmina (175)
apegalosa (162)
Babilònia de fulls (172)
bitxo 'roïn' (179)
bossar (160)
botar foc (160)
cansera (178)
cara d'alficòs (176)
de fil de vint, vestit (160)
descosit, tossint com un (175)
desgavell (176)

dolçaina (172)
dos hores (161)
empalagosament (170)
empalmar (175)
empapussar (179)
emponnat (160)
esbarzer (172)
escarransida (168)
escodrinyar (177)
esgardats, ulls (180)
'esquerdat'
esguitada (161)
esputar (161) 'cridar'
estrissi (171) 'exercici físic'
falcollida de papers (173)
fer baveta (171) 'fer cara de satisfet'
fer la becà (170)
fer mamarratxos (162)
fet a banderes (175)
gotaines (168)
hui (174)
llima (185)
marmolar (160)
monycotada (168)
Onofre Llapissera (162)
Paco Corrinxeu, Toni Meula, Minguet el Minyó, ... (178)
pantaixar (138)
pegàvem una miradeta (159)
perxonades (162) 'sacsada'
reballar (161)
regatejar (175)
regueró (169)
revolicar (170)
Saoret Quinzequilos (159)
Sentllätzer, fet un (175)
tendur (166)
tomaca (174)
traca trac de les dents (160)
trentanyer fadrí (173)
tronada (159)
tropessar (171)
verdolenc (179)
vesprada (177)
vore (179)
xanca, estar fet una- (180)
'trasto'
xeus (172) 'teuladí'
xino xano (171)

Antoni A. Colomer, "Dies de glòria (autobiografia eròtica)", Víctor, 1995:

a estall (103)
a pols, guanyar (34)
agarrar un disgust (73)
agrunsar (39)
ahí estan (71, 105)
anar ben apanyat (88)
anar de morros (36)
apegalós (55)
assentar-se (65)
bitxo, picar (13)

cabota 'gland (56)
casporra, no ser - (49)
caure redó (73)
corrugat (39)
desarborat (35)
descapollar (55)
desmenjadament (80)
devanít "cofoi i -" (35)
dimontres, qué (85)
empindongat (56)
empomar (36)
en acabant, (11)
en amo, posar-se (25)
en porreta (81)
encabritar-se (58)
engargussar (61)
enravenat (49)
enrojolament 'posar-se roig' (31)
entremaliadura (85)
envolupant (58) 'enrotllar'
eres, tu (32)
escarxofat (49)
esguitar (95)
espiell de la porta (34)
esquinçament vaginal (37)
fondària (48)
galleta (47)
gemecar (11)
iaios (10)
joguina (49) 'jogueta'
li deien (43)
lladella (82)
llimonada de taronja (35)
mampendre (79)
manuclejar el nap (55)
'tocar'
miró (79) 'voyerista'
mormolar (44)
morrera (87)
nap 'penis' (44)
novença (64)
nóvio (70)
nugar (83)
òstil! (37)
panteixar (41) 'pantaixar'
pardal 'penis' (42)
parrussa (65)
pàtxuli, posar-se (18)
pelussera (48)
plantó, fer (57)
porcada (53)
pre-escalfament (70)
ramalà (92)
rebolcò (49)
regallar (47)
repunyetes "es pot saber què - vas a fer?" (47)
reviscolar (41)
rodanxó (56)
roig com un titot (24)
roig com una tomata (39)
safanoriada (57)
sapiera (56) 'sabera'
ses (101) (del cul)
tafanejar (55)
tassament "això era tassament el que jo pensava"

(33)
tendur (89)
tio bossa (86)
tramús (27)
trempat penis (39) 'enravenat'
tresullat (55)
vore (11)
vuit i mitja del matí "a dos quarts de nou, eh" (109) (112)
xaparro (99)
xe (36)
xitxarel.lo (88) 'xicot'
xomino, menjar (18)
xonna (101) 'vulva'
xorrar (87)
xufa 'piu' (39)
xuplada (49)
xuplar (46)

Josep Sanz Biosca, "Da capo, mestre", L'Eixam, Tavernes Blanques, 1999:

"lo bords" que serien (78)
a boqueta nit (9)
a ratllar safanòria! (112)
abraonar-se (149)
absurde! (88)
acaçar (224)
acarabassat (53)
acarar (33)
al remat (58)
alenu fondo (218)
anar de bolo (47)
andròmina (50)
apanyabuts (108)
ardència (143)
arregussar (217)
atabalat (20)
atabuixat (121)
ataquinat (14)
babarota (65)
bacora! (157)
baix braç, esmorzar (177)
balbotejar (105)
bàlsam (139) 'bàlsem'
bambar (81)
barjola (165)
batecul (73)
batussa (224)
besotejar (156)
blaiüra (211)
bleda 'balou' (55)
bombolla (88) 'bambolla'
bonàs (228)
bonegar (4)
borderia -o bastardia- (77)
bossar 'dir' (150)
bragat (47)
bufacanyes (140)
bufanívols (40)
cabila cultural (21)
caboteria (228)
cagadubtes (39)
cagalló per séquia, com (21)
cagarri! (174)
cagarruta (70)

cagó, escola de- (45)
 calar la freixura(151)
 calçasses(135)
 calfar llavi (15)
 camejar(57)
 campanòleg(158)
 cantussejar(103)
 capsigrany(135) ‘capsot’
 caraalegre(177)
 carraca (34)
 carranquejar(112)
 casporra ‘piu’(59)
 catacroc, de colp! (184)
 ceballot ‘torpe’(129)
 ceciliera(181)
 cendra de pet! (45)
 científiste(90)
 clòtxina, tancant-se com
 una (144)
 clucar l’ull(110)
 coentor(91)
 cosiuu(89)
 comparança(146)
 conjuminació(173)
 constatació de què el
 tema(108)
 contexte (187) ‘context’
 corregudes de bous(30)
 corripia, fera(96)
 cosquerelles(13)
 costellada(230)
 cuclejar(149)
 cuquera, malnom(98)
 de bestreta(97)
 de deveres(89)
 de veres(131)
 desbarrar(105)
 descregut(108)
 desempallegar-se(224)
 desestudiat(229)
 desficaci(109)
 desficiat (46)
 desgana(20)
 desllavassat(109)
 desllenguat(145)
 despacientar-se(11)
 despassar (58)
 desqueferat(111)
 dessabeit(97, 34) ‘dessa-
 breit’
 destarifat(135)
 destrellat(108)
 destrellat(31)
 dessubstanciat(90)
 dir un pardalet(194)
 donar metxa(106)
 dringadeig(52)
 eixe (213)
 embajocar-se(230)
 empantanegar-se(151)
 emporcar(89)
 empudegamantes(58)
 en un rampell(59)
 en un tres i no res(57)
 encaparrat(153)
 encepat(81)
 endret (86)
 ensalivador(158)
 entrar al drap(107)

entreverat misteri (114)
 enviscat ‘brut’ (54)
 enze(218)
 errívol(108)
 ert com un titot(219)
 esbatanat(148)
 escamot de joves(57)
 escampar el poll(17)
 escodrinjar(12)
 escolans de calbot(222)
 esgarrasàries(58)
 esgueros(171)
 esllavissament de
 l’anim(70)
 esmussar-se(107)
 esparverat(14)
 espenta(21)
 espentó(57)
 espigolar “ja s’espigolau
 i es fareu hòmens”(124)
 esplaiar-se(41)
 esquerdat(124)
 estossegar(111)
 Estrems, Vicent (15)
 esvarar(54)
 faena(25)
 farcit(16)
 fer befa(130)
 fer escarafalls(101)
 fer feredat(139)
 fer la guitza(57)
 fer rulls(139)
 fer un pèl tard(109)
 fetitxe(213)
 figaflor(170)
 filagarsa!(165)
 flairança(113) ‘olor’
 flaüta o flaüta(58)
 fogós(85)
 foia(11)
 foradat, ànim (168)
 freixura (52)
 furgar-se el nas(11)
 gaiato(211)
 gànguil(139)
 gansoneria(105)
 gemegar(44)
 geniüt(31)
 gramàntol(143)
 guirigall(145)
 haver roba estesa(102)
 hi havia que(215) ‘calia’
 hòsti(102)
 joguet(173)
 jugar-se la pell (78)
 llampant(20)
 llapasses!(152)
 llenguallarg(150)
 llenya al bombo”(136)
 llepaculs(150)
 llepolia(134)
 llim llotós(24)
 llucar(147)
 magrejar(27) el coure
 malaltís(228)
 malamorós(232)
 malànima(80)
 malanomenar(136)
 maldecap(231)

malgust(78)
 malifeta(62)
 maltocar(13)
 manasses(139)
 marro, portar(202)
 martingala(85)
 mastegatxes(25)
 mata morta, ser de (32)
 matxo ‘mul’(34)
 matxucar(223)
 menejar(100)
 menifotència(148)
 meninfot, horta de (9)
 meninfotència(135)
 menjamerdaintenté prou
 “pepet l’ou-”(57)
 mentriments(121)
 meula(158)
 migenfavat(124)
 mitat(56)
 moixana (37)
 moixonios(103)
 monyo(54)
 novel.leria(135)
 nuvolet()de llet
 ‘beguda’(76)
 nyigo-nyago(183)
 oldre(50)
 on brama la tonyina(223)
 passacarrer(23)
 patejar (48)
 pegar braçades(22)
 pegar la cabotà(129)
 pegar per(88)
 percala (21)
 píflies!(165)
 pipioli(217)
 pixaví(183)
 pixavins (66)
 pixorro!(56)
 plorètiques, flors(25)
 posturetes(119)
 puntelló(225)
 punxar-li foc(106)
 quera (52) ‘avarícia’
 rampoina(109) ‘rebuig’
 rascar-se l’engonal(11)
 reclosit(80)
 rècula(75)
 rediscrepar(185)
 redol(64)
 reflexar(30) ‘reflectir’
 reflexe(174)
 regalimar(225)
 regular(25)
 rellicadeta(128)
 remaleit (37)
 remugar(122)
 revoltó(49)
 roasses(67)
 rogle(21)
 roig carabassat(96)
 romancer(12)
 romanticó (20)
 romer(55)
 rosadenc(139)
 rumbós (140)
 saginera, la (178)
 saturn “reconeixent gestos

concrets no gens afables
 de músics que no li treien,
 -, l’ull de sobre” (223)
 ‘taciturn’
 semença(53)
 solatge en totes les arts(31)
 solatge(77)
 sorneguer(124)
 sorrut(136)
 succeït(82)
 suquejar(59)
 taboll (27)
 tafureria(130)
 tallar pel sa (21) ‘en sec’
 taral.lirot(157) ‘tararot’
 tarima(225)
 temps de la picor(29)
 ‘antigor’
 timó(55)
 topetar(81)
 tòtila (33) ‘beneïtot’
 trascantó(148)
 trellat(12)
 trompello!(56)
 trompetejar(180)
 tros de quòniam!(175)
 ‘beneïtot’
 un tall de recollidors de
 corfa(81)
 vagueria(86)
 vatua Déu(101)
 vèrbola(196)
 xafar (83)
 xerrar a la fresqueta(97)
 cicons (11)
 Xòliva (la Vall
 d’Albaida)76)
 xuclar(55)
 xup-xup(106)

Llin, Guillem, “Un riu de granotes”, Víctor, Ontinyent, 2000:
 aliaca ‘icterícia’ (65)
 bac (33)
 carranquejar (27)
 casquinyol, pegar un-(39)
 clapoteig (43)
 cucleig (117)
 cullerots ‘renoc’ (113)
 desfollinar els vàters (97)
 eixe (12)
 embós (79)
 engimponnat (16)
 eras ‘ets’(17)
 esbarzers (42)
 escarmentadora (43)
 esvarós (39)
 gemecar (58)
 grenya de monyo (88)
 guillar (3)
 iaio (24)
 illa en la que (72) ‘en la qual’
 joguet (21)
 llogaret (54)
 matxet (14)
 meninfotisme (98)
 menudència (38)

ninguna (30)
 oratge (101)
 patejar carrers (25)
 Per a que quedara (12)
 ploure a cànters (89)
 poal (109)
 remugó, ser (17)
 revoltós (33)
 rodeig (12)
 roín (24)
 Sentllätzer (55)
 tafaner (33)
 tendur 817)
 tiraorets” /43)
 tonteria (89)
 tòtil (82)
 ullals ‘colomellos’ (12)
 ulls saltans (113)
 xopada (65) ¡lloc de xops’
 xuplar (33)

Josep Marian, “Hèctor 2000” (cite pel manuscrit original):

“castells”, formar ‘posar una rajola damunt una altra’ 20
 a cànters, pluja 21
 acaronar 17
 aconformar-se 25
 albergínia 49
 amarar 3 ‘amerar’
 apanyar-se 4
 arrepapar-se 3
 atabicat 8
 atzavara 3 ‘pitera’
 atzucac 10
 auelo (diàleg) 23
 averiguar 42 ‘preparar’
 badall 11
 baület 19
 becadeta 3
 bombolla 3
 branquilló 39
 bresquilla 8
 camomil.la 49
 capbussons 23
 caqui 20
 carantoinés 28
 carlota 49
 carrasca 4
 catxapera 39
 cogula (que ells deien “nóvies”) 23
 cosquilleig 39
 cotó dolç 24
 curriola 24
 curumbela 16
 cusquelles, fer 28
 de quall 29
 desperesar 39
 disset 4 ‘dèssset’
 dragonet, herbeta 23
 en un tres i no res 26
 engrunsadora 2
 ensurt 15
 entretillar 27
 entropessar 45
 escalfar l’escorça 20

esta 3, este 9
 esventrar-se 16
 fer figa 36
 flamarada 12 ‘flamerada’
 floquet 42
 fresa 21 ‘maduixa’
 hui 27
 iaia, 2
 lo que (en diàleg) 7
 llanda 28
 llavoreta 39
 llessamí 8, gessamí 4
 llimoner 14
 llinda de pedra 14
 malifeta 9
 mamprendre 20
 matalap 23
 maürat 32
 menejar 22
 navaixa 5
 nuc 32
 papallona 13 ‘palometà’
 pata 25
 pegar un bot 2
 petorra ‘sepell’ 10
 Pou clar 23, cagalló del Gegant 24, font Pudenta 25, pou de l’Olleta 26, pou de la Reixa 27, Torrater 35, font del Gorgorróbio 42
 puntelló 28
 queradilles 8 ‘creïlla’
 quet, 11, 45
 ravanell 23
 reballat 36
 rellicar 3 ‘esvarar’
 remescla 22
 rodalet 17
 romer 14
 rosegó 21
 ruixiu del matí 14 ‘reixiu’
 sabut 21
 ser rave 27
 sitara 5
 soroller 24
 timó 8
 tomaca 8
 tosc 6
 traïdorenc 5
 ximenera 3

El Tendur, 3, 1999, Ontinyent:
Marian de Déu, “Gàbies”:

a soles(35)
 ahí, per (33)
 amarar(37) ‘amerar’
 bresquilla(34)
 capoll(30)
 castic(30)
 cresol (34)
 engronsador (26)
 esbudellar(34)
 este (34)
 estripar(34)
 fer tornar gàbia 26)
 omplir el cap de pardalets(32)

queradilla(27)
 ruixiu de matinada (30)
 xiulit sec(33)
 xuplar(30)

David Mira, “Terra promesa”

a redós(68) ‘a recer’
 bordisses (arbre)(66)
 espellucar(60)
 reixiu(66)

Santiago Sanchis, “La mirada dels viaturats”:

agranar(77)
 ahí baix/ahí fora(77)
 alacrà(82)
 amorrar(79)
 amuntonar (82)
 arregussar(79)
 atabicat(82)
 cagarada(85)
 desganat(80)
 despasaar(82)
 emponnar(82)
 entropessar(77)
 esbalaït(82)
 escaló(78)
 escamallat(84)
 esgarda(84)
 esguitat, llàgrima(82)
 esporrejar(82)
 fer baveta “s’incorpora de sobte esglaiada quan ja tornava a - (78)
 gambosí(80)
 llanda(77)
 obri, òmpliga(77)
 pidolar(78)
 revolcat(78)
 tendur(78)
 viaturat(77) ‘parat’
 volanderet(77)
 xafar ous(81)
 xai(83) ‘corder’
 xuplada(85)

El Tendur, 2, 1998:
L.M. Pérez Muñoz, “La navalla de Dalila”:

afonar(58)
 enxampar(52) ‘agafar’
 escarransit(55)
 llessamí(53) ‘gesmír’
 mentirós(53)

Guillem Soler Sanchis, “Temps de Germania”:

amerar(70)
 Bertomeu(67)
 esclatxa(70) ‘badall’
 malapeça, el(66)
 turó(71) ‘tossal’

Tomàs Bordera, “Passant pel Corral de Lluna”:

acapte(80)
 acurtar(76)
 apedregó(78)

baix del nas(76)
 bellorta(84)
 carpit(74)
 cell(72)
 conillereta de pedra(83)
 dessonillament (75)
 eixem(77) ‘forc’
 en si que “- siga minva”(73)
 encoixar-se(84)
 enromerar(78)
 esgarranyada(85)
 estar que no en queda (73)
 fregapanxes(75)
 gatxull(83)
 genivó de brossa(83)
 grum (del romer)(77)
 hedra(74)
 llengua de bou
 ‘pebràs’(77)
 malesar(81)
 marmoleig(84)
 mixana “mixana, mixaneta, endus-te el mal i cura la cameta”(74)
 motxeta(80)
 nuvolam(84)
 nyecol(74)
 patoc(83)
 pebràs(77)
 pinar(83)
 provença “de - a lle-beig”(73)
 remugar(75)
 sangolejar(85)
 sardinell(80) ‘cantell’
 solatge d’anys(80)
 salsida(80)
 salsir(76)
 talló de neu(77)
 tebioreta(75)
 trotxa “travessa -trotxa n’hi ha qui diu, a l’ús castellà”(76)
 vencill(80)
 xafarís (84) “- paraula col.loquial d’ús corrent almenys als alforins i a Ontinyent, és la que designa la situació de la brutícia que es produeix quan una quantitat indefinida d’aigua s’escampa per terra i és trepitjada... si xafarís serà derivat de xafar, o si serà un estrefet col.loquial de safareig, qüestió a esbrinar”.
 xeroc, a “- sobre l’ascensió, es troba”(83) (mot no registrat)
 xerri “sentor a - calent”(73)

El Tendur, 1, 1997:

calamaret(21)
 caragola(23)
 tassament (19) “perquè hui, -, hi ha confirmacions”⁹

3.- Conclusions:

a) Els narradors ontinyentins estimen, valoren i coneixen bé l'instrument lingüístic que treballen. Per això intenten elevar a categoria literària les seues formes col.loquials.

b) Ontinyent i la Vall d'Albaida, que a l'Edat Mitjana no va donar cap escriptor de talla, hui, gràcies a l'ambient literari sembrat des de fa uns 15 anys comença a tindre una escola sòlida i de projecció exterior.

c) Una bona part del lèxic registrat en els narradors ontinyentins són novetats per a la lexicografia literària valenciana i catalana.

4.- NOTES:

1) El present article és una continuació de "El lèxic dels escriptors de la Vall d'Albaida i els narradors", en *Almaig*, XV, 1999, pp 146-155. La introducció i les notes d'aquell s'adiuen perfectament a este.

2) En castellà també s'escriu molt, encara que ara com ara és més difícil trobar editor que en valencià.

3) Com assenyalava molt oportunament Ximo Ureña en la seua ressenya al llibre col·lectiu *Set amb Set*, en el *Tendur*, I, 1997, pp 52-63:

"Ho han fet també com deia Salvador Espriu per salvar-nos els mots. Alguns dels que apareixen al llibre estan, com les àguiles i els óssos, en vies d'una extinció fatal si no hi posem remei"(52)

En "Els onze anys de Maria": "apareix també un llenguatge fresc, fidel a les maneres que es gasten entre els xiquets, hi ha abundants i gracioses expressions del tipus que solen utilitzar-se en el món infantil o les relacions dels adults amb els menuts"(53)

"El llenguatge és planer, amb concessions a les formes locals. El lèxic va variant segons qui l'utilitza: si ho fa la protagonista no s'allunya en absolut del lèxic més usual en el nivell col.loquial; si és el narrador, tria unes paraules més acurades sense cap concessió a modismes del poble"(53)

4) Tots els vocables han estat contrastats amb els diccionaris citats en l'altre article de l'*Almaig*.

5) En els textos analitzats trobem alguns castellanismes, producte de la voluntat de l'autor. En total en són pocs, i mostren, al meu parer, la dificultat d'eliminar certs castellanismes molt arrelats en la parla. Per exemple:

Set amb Set: auelo(24), apretar(21, 93), baix del dibuix(24, 173), acera(86), arrastrar(170), disfrutar(174), garabato(162); *Colomer, Dies de glòria*: cada dos per tres; *Sanz Biosca, Da capo, mestre*: aclarar(215), apretar(47), arrepentiment(170), atinat(41), disfrutar(47), retrassat(137), superxeria(108); *Llin, Un riu de granotes*: permanéixer(121); *Marian, Hèctor*: baix la porta(11).

6) A més d'interés lèxic la narrativa ontinyentina arreplega i vehicula una bona quantitat de topònims, com es pot veure en l'obra de Marian, *Hèctor*, per exemple.

7) S'observa en estes obres i en les d'altre tipus com a Ontinyent ha calat molt fons el principi bàsic i fonamental per a la recuperació de la nostra llengua d'usar en la llengua escrita el vocabulari més pròxim al destinatari de l'obra, perquè no hi ha cap mot més lleig o pitjor que un altre, perquè cada vocable porta associat unes vivències, uns valors i uns sentiments difícils d'eliminar. Per exemple:

David Mira, *Reflexions compartides*, Víctor, 1994: a més dels mots que "tenen arrelament local, comarcal o regional, els quals hom anomena "valencianismes" (*faena, repassó, destrellat, xafaris, pebrassos, entropessó, joguera, vore, rogle, trelat, desficiaci, corfa, encabotar, espolsos, blaiures, requitalla, ausades, cascarreig, a cormull...*), i de la fraseologia emprada: per exemple, "parlar foradat, escampar el poll, no poseu el morro tort, com a cagalló per séquia, durar de nadal a sant Esteve, O tots moros o tots cristians, expressant un cert desig d'igualtat de condicions (177), n'usa moltes més dignificant-les en un llenguatge oral a l'abast del poble. Així, *punxar foc* 189), "trallanques" o *vehicles defectuosos* (180), *passar les de sant Amaro* (180), *vore, espentar* (174), *votades o eleccions* (170), *joguera* (169), "de garrafa" (169), *malvar-se* (167), *ser d'a xavo* (156), *desficiaci* (156), *requitalla* (155), *garbellada 'tria'*(152), *ja està ahí* (46, 78), *I ahí es on* (55), *iaio* (16).

O el llibre *El Llombo, Apunts i records*, Associació de Veïns, 2001, obra col·lectiva amb bon nivell lèxic, no sé si gràcies als mateixos autors, o gràcies al corrector Josep Sanchis. Per exemple:

baví (48) "- greixosos de fusta clivellada que els xiquets furtàvem per posar-hi les fletxes" botijó(40)
creïlla(62)
desamanegudes (23), desamanéixer(78) 'enderrocar'
eixanca(26)
en un tres i no res(23)
esbarzer(37)
esgolar-se(14, 27)
fer harca(22)
fumaguera(84)
gesmil(36)
llimera(62)
minyons (malnom) (78)
palafanga(109)
pastera (27) "eren carros amb molta capacitat, que anaven tirats per tres o quatre mules"
petot "xiquet xicotet" (47)
pimentó(62)
pòtil de broc gros(131)

regallar(77)
ribot (87) 'riba gran'
ser un ferrabràs(101)
solsida(26)
sorbet(40) "entre tast i -"
sorolla(22)
tiraoret (65)
tomata(62)
xorrar sang(22)

9) Els autors de la zona estimen la llengua i estan preocupats tant pel seu futur com per la genuïtat dels mots que entren. Tot això s'intueix en les seues narracions. Per exemple:

"una preocupació més que singular per la llengua. Ja s'ha dit i repetit i fa pudor fins i tot. Parlar bé. Pronunciar com cal. Escriure-la bé. Saber expressar-se. Dir les coses pel seu nom, quina ceba santa! Li agradava que Estrems insistira en parlar-los cuidant els mots sense caure en l'ús pla, només del dialecte" (Sanz Biosca, 164).

"La dissortada certesa és que l'avanç del procés de substitució lingüística li fa al comú de la nostra gent trobar aliena la paraula "arbocer" per a denominar" (el madronyal) (Bordera, 82)

"L'opció entre col.loquialitat i normativitat a l'hora de fixar els topònims és en ocasions dura i difícil"(Bordera, 81)

9) La revista *El Tendur* també ha servit perquè comencen a escriure altres autors de la comarca, alguns dels quals sabem que ja estan a punt d'editar obres més ambicioses, com per exemple: *Tendur* 3:

Antoni Espí Cardona, *Cremor*:

atabalar(25)
basquejar(24)
bocaterrosa, de(25)
dèssot o dihuít(23)
engaldir(24)
espàrec(24)
espatlat(24)
fet un fregall(24)
li deien així, ell feia aixà (23)
mandonguilla(24)
perdulari(23)
rampellada(24)
tragallada(24)
xopada(25)

Tendur, 1:

Clara Guerola Tormo, *Gleva de fang*:

ahí (45)
amanéixer eteri(49)
atabicat(46)
atarantat(46)
bac(48)
criaturada(46)
deprendre(46)
despellar(48)
esborró(47)
escamar-se(46)
falaguèria(48)
guantada(46)
guantejar(48)
puntelló(48)
romanç(49)

COL·LECCIONS DE CERÀMICA ARQUITECTÒNICA EN L'ESGLÉSIA DE SANT MIQUEL I SANTA MARIA D'ONTINYENT

**Estudi i recerca al voltant de
l'organització i reconstrucció virtual**

IGNASI GIRONES SARRIÓ

INTRODUCCIÓ

L'església de Sant Miquel, també anomenada del *Tossal*, i la de Santa Maria d'Ontinyent són uns dels exemples d'arquitectura religiosa més interessants, i que formen part del conjunt patrimonial d'Ontinyent. No sols alberguen un dels conjunts de ceràmica arquitectònica més ric en repertori d'Ontinyent, sinó que és del que menys s'ha parlat fins ara i menys coses es coneixen. Així que per tal d'afegir una "ratlleta" més dins de l'història dels edificis, crec que és interessant fer un estudi sobre una de les parts més riques i interessants dels edificis: la seua ceràmica arquitectònica.

Tota aquesta col·lecció de ceràmica es conserva de forma dispersa i barrejada. Sense cap referència documental. Per tant, per tractar aquest tema, s'ha considerat apropiat fer una distinció entre els tipus de repertoris que es poden trobar: d'una part distingim la pintura ceràmica i per altra la ceràmica seriada¹.

Es dona la paradoxa que els conjunts es troben completament dispersos. D'una banda la major part de ceràmica seriada es troba col·locada en els murs de l'edifici de Sant Miquel, més o menys en les mateixes condicions en les quals va ser col·locada en el seu temps. Però d'altra banda hi ha una sèrie de grups ceràmics que es troben fora del seu lloc, que coincideixen amb grups de pintura ceràmica que correspondrien a una col·lecció que pertanyeria a l'església de Santa Maria.

Aquesta última representa un tema molt espinós degut a la condició de conservació en què es troba actualment. Aquesta pintura ceràmica no sols es troba dispersa fora del seu lloc original, col·locada en quadres ceràmics i situats en esglésies diferents, sinó que està mal organitzada, i per tant se li prestarà major atenció en aquest article.

Segons alguns testimonis, en un moment i per motius determinats que actualment es desconeixen, gran part de la ceràmica de Santa Maria fou arrancada del seu lloc original. Aquesta passa per diverses reubicacions en diversos llocs, fins que aplega a la ubicació en la qual es troba actualment. No es té cap constància visual sobre l'ubicació i l'organització d'aquesta ceràmica. Sols es pot afirmar que formava part del repertori ornamental que decorava els murs del "reresagrari" d'aquesta església, i conseqüentment la reorganització d'aquests taulells ha sigut molt complicada.

A partir d'ara, donat la importància del repertori pictòric respecte al seriati, es passarà a parlar més concretament de la pintura ceràmica. Per començar, cal advertir que els moviments que va patir, no sols han suposat la separació d'un conjunt ideat per estar tot junt sinó que la reorganització que es va fer dels plafons està en gran part equivocada, trobant-se molts errors en la disposició dels taulells. Així que actualment, a banda d'estar el conjunt completament desmembrat, separat i descontextualitzat, el poc que es conserva, està disposat erròniament.

Aquesta part del treball, a més d'estudiar la pintura ceràmica des del punt de vista historicoartístic, pretén reorganitzar la ubicació correcta de cada taulell i fer una reconstrucció d'un dels plafons, per tal de poder visualitzar quin seria l'aspecte original d'aquesta peça. A partir d'ací es podria plantejar una possible reconstrucció o reintegració dels taulells perduts.

Actualment es conserven sols 294² taulells d'un total que podria superar els 600 (recompte exclusivament de la pintura ceràmica). Aquests estan disposats en diversos plafons i altres tipus d'emmarcacions.

DISPOSICIÓ ACTUAL DELS TAULELLS

Per posar en ordre aquesta quantitat de taulells s'ha plantejat dotar a cada taulell d'una nomenclatura, segons el plafó on estiga actualment i segons la posició que ocupe dins del conjunt. Es pretén així coordinar els moviments que aquests han patit en la redistribució per tal d'identificar el seu origen.

Així la pintura ceràmica de Santa Maria està distribuïda de la següent manera: Al temple de Sant Miquel hi ha un conjunt que es denominarà d'ací endavant "plafó de Sant Miquel" (abrev: SM.), la resta es troba a la pròpia església, on hi ha tres conjunts grans que els diferenciarem en: plafó de Santa Maria I (StM. I), plafó de Santa Maria II (StM.II) i plafó de Santa Maria III (StM.III). La resta de taulells es troben també en aquest edifici, però distribuïts en quadres de dos o tres rajols, i que quan es referim a ells en el text seran determinats com "sols".

Per tractar cada conjunt més ampliament començarem descrivint el que es troba en Sant Miquel. En aquest plafó es conserven 80 taulells (72 sencers i 8 partits o 16 meitats). Estan encolats a un tauló d'aglomerat i emmarcats per una filera de mamperlants seriatos de la mateixa època. Tot aquest està clavat a la paret de l'altar major de dita església baix de l'actual Sagrari. En aquest plafó no es conserven la totalitat dels taulells. Deurien ser 104 si contarem els espais que hi ha buits. A més de faltar rajols, hi ha alguns que estan mal col·locats i altres que no corresponen al plafó.

Plafó de Sant Miquel

0a	1a	2a	3a	4a	5a	6a	7a	8a	9a	10a	11a	12a	13a
0b	1b	2b	3b	4b	5b	6b	7b	8b	9b	10b	11b	12b	13b
0c	1c	2c	3c	4c	5c	6c	7c	8c	9c	10c	11c	12c	13c
0d	1d	2d	3d	4d	5d	6d	7d	8d	9d	10d	11d	12d	13d
0e	1e	2e	3e	4e	5e	6e	7e	8e	9e	10e	11e	12e	13e
0f	1f	2f	3f	4f	5f	6f	7f	8f	9f	10f	11f	12f	13f
0g	1g	2g	3g	4g	5g	6g	7g	8g	9g	10g	11g	12g	13g
0h	1h	2h	3h	4h	5h	6h	7h	8h	9h	10h	11h	12h	13h

	Taulell perdut		Taulell mal col·locat, no pertany al plafó
	Taulell mal col·locat dins del plafó		Taulell amb la numeració dins del plafó

Disposició dels taulells de Sant Miquel

El primer dels taulells de Santa Maria "StM.I", és el que està més complet de tots. Conserva 104 taulells. Té la mateixa dimensió que el de Sant Miquel, encara que presenta una disposició dels rajols ben diferent. En els dos es reconeix que s'ha emprat el mateix estergit³ encara que la distribució de taulells ha sigut diferent.

Dibuix de l'estergit dels plafons de Sant Miquel i de Santa Maria I

La diferència que hi ha entre els dos plafons que utilitzen el mateix dibuix està en la distribució dels rajols. En el de Santa Maria I s'han disposat 13 taulells horitzontals i 8 verticals, essent tots sencers; en el de Sant Miquel s'han disposat també un total de 104 però horitzontalment s'ha fet servir 12 taulells sencers i dos meitats als laterals per el mateixos 8 verticals que hi ha en el primer cas.

Tot i que no s'aprecien pèrdues de taulells, en aquest plafó "StM.I", crida l'atenció que les unions del dibuix entre aquests no casen perfectament. Aquest fet no sols implica que l'organització no es correcta, sinó que els taulells que no casen deurien estar ubicats en altre plafó amb el mateix dibuix. Per tant a partir d'ací es busca com a objectiu reorganitzar els taulells dins dels seus plafons amb la seua ubicació corresponent.

Plafó de Santa Maria I

1a	2a	3a	4a	5a	6a	7a	8a	9a	10a	11a	12a	13a
1b	2b	3b	4b	5b	6b	7b	8b	9b	10b	11b	12b	13b
1c	2c	3c	4c	5c	6c	7c	8c	9c	10c	11c	12c	13c
1d	2d	3d	4d	5d	6d	7d	8d	9d	10d	11d	12d	13d
1e	2e	3e	4e	5e	6e	7e	8e	9e	10e	11e	12e	13e
1f	2f	3f	4f	5f	6f	7f	8f	9f	10f	11f	12f	13f
1g	2g	3g	4g	5g	6g	7g	8g	9g	10g	11g	12g	13g
1h	2h	3h	4h	5h	6h	7h	8h	9h	10h	11h	12h	13h

Disposició dels taulells de Santa Maria I

El plafó de Santa Maria II és menor en dimensions que l'anterior. L'ordenació dels taulells és completament errònia. Per tant ha sigut el que major dificultat ha presentat per poder fer una redistribució. Amb una observació general es veu clarament que la disposició dels taulells del centre, els quals formen el mateix dibuix del Calze i la Sagrada Forma que en els anteriors conjunts, no corresponen en aquest lloc.

També es pot observar que la gran majoria de les unions dels dibuixos entre els taulells no tenen una correspondència correcta. Aquest fet implica que no podem saber correctament si la composició que està formant-se és l'adequada o no. Amb la redistribució de taulells que s'ha fet posteriorment es pot fer una hipotètica versió del dibuix que podria correspondre a aquest. Sobretot no sabem com seria el centre del dibuix i com és d'ample. Pel que fa a la línia de taulells verticals del marge dret es pot veure que hi ha una certa correspondència en el dibuix i es pot considerar com acceptable, però les ordenacions horitzontals no tenen la mateixa continuïtat, pel que fa més difícil la certesa del seu dibuix.

Hipotètic dibuix de l'estergit del plafó de Santa Maria II

En aquest plafó no és possible detectar els taulells que no estan correctament ubicats en la seua perfecta posició perquè són tants, que la dispersió es massa gran i es perd la unitat del conjunt. Aleshores, en l'esquema de localització de taulells s'identifiquen, d'una banda els que no són del plafó perquè no corresponen al correcte dibuix, i d'altra els que s'identifiquen en aquest estergit però no estan en el seu lloc. La resta encara que no tinguen la correcta ubicació els donem per vàlids, ja que estan correctament col·locats o simplement continuen el dibuix més coherentment.

Plafó de Santa Maria II

1a	2a	3a	4a	5a	6a	7a	8a	9a
1b	2b	3b	4b	5b	6b	7b	8b	9b
1c	2c	3c	4c	5c	6c	7c	8c	9c
1d	2d	3d	4d	5d	6d	7d	8d	8d
1e	2e	3e	4e	5e	6e	7e	8e	9e
1f	2f	3f	4f	5f	6f	7f	8f	9f
1g	2g	3g	4g	5g	6g	7g	8g	9g
1h	2h	3h	4h	5h	6h	7h	8h	9h

Disposició dels taulells de Santa Maria II

L'últim dels conjunts considerat com a plafó situat en Santa Maria és el "StM.III". No té res a veure amb els altres, fins i tot el tractem de plafó perquè intenta tindre una disposició global, però no representa cap similitud amb els altres. Ha sigut una disposició organitzada completament sense criteri. D'aquest conjunt, no cal ni identificar quin són correctes o quins no. Simplement apareix la nomenclatura de cada taulell per tal de localitzar posteriorment la seua redistribució.

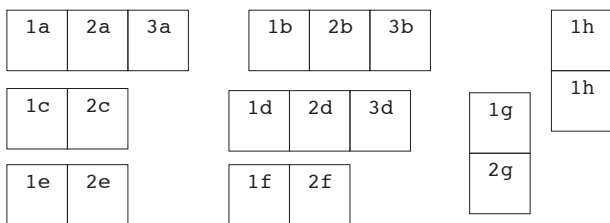
1a	2a	3a
1b		3b
1c		3c
1d	2d	3d
1e	2e	3e
1f	2f	3f
1g	2g	3g

Foto plafó de Santa Maria III Disposició dels taulells de Santa Maria III

De la mateixa manera ocorre en la resta de taulells que queden dispersats en Santa Maria. Hi ha una serie de rajols disposats en marcs de dos o de tres taulells segons afinitats en els dibuixos. També són numerats per saber

després on aniran col·locats correctament.

Taulells solts de Santa Maria
Disposició dels taulells solts

ESTUDI HISTÒRICOARTÍSTIC

Desafortunadament la documentació històrica dels plafons ceràmics es desconeix. Sols la memòria de la gent ha aportat alguna aproximació sobre el “deambular” dels rajolets, però aquesta informació no resulta del tot exacta. Així que, amb un estudi historicoartístic de les peces, s’intenta donar un poc de llum sobre l’origen aproximat d’aquest conjunt de taulells i la seua cronologia.

Aquesta tasca sempre presenta diverses dificultats. Per una banda, la poca documentació⁴ amb la que es conta impedeix extraure unes conclusions exactes sobre la cronologia de les peces, l’autoria o el comitent de la fabricació. Per altra banda, aquest conjunt de pintura ceràmica respon a un repertori poc extès dins de la producció ceràmica valenciana. Així doncs, aquestos factors limiten la recerca. Aquestes dades s’han de buscar en altres fonts, les quals indirectament podrien aportar algun tret referencial, com per exemple, les dades de les construccions dels edificis, les seues reformes, o recórrer a la comparació amb altres conjunts amb característiques similars. Però com es veurà, tant la documentació que hi ha de l’edifici, com la que fins ara ha sigut publicada no fa referència directa a la producció ceràmica, i aquesta tasca resulta més difícil encara.

Anàlisi tècnic-morfològic

Els taulells són de format quadrat, amb les típiques irregularitats de la seua fabricació manual i artesanal. El procés de fabricació dels taulells és el mateix que duia fent-se tradicionalment en València des del segle XVI, amb la utilització dels colors coneguts fins el moment que eren el morat (manganés), el verd (coure), el blau (cobalt) i el groc (antimoni). Aquestos eren col·locats mitjançant una tècnica a l’aigua sobre una coberta o vernís de tipus estanyífer en color blanc. L’únic avanç que es reconeix dels segles XVII i XVIII, i que s’evidencia en aquestos paraments, són les gradacions del blau clar a l’obscur i del groc al taronja (molt evident sobretot en la representació de les carnacions).

El tamany és altre factor que pot evidenciar algun aspecte relatiu a l’època d’execució. Es tracta de taulells de 13 x 13 cm. (tant els del plafons com els taulells de ceràmica seriada que hi ha encara a Sant Miquel). No és un tret que determine clarament un període de temps concret però que fa referència a l’utilització de mesures no estandarditzades. Tal com el temps transcorria la producció va anar uniformant tamany fins la utilització paulatina del sistema mètric decimal. Per tant, les dimensions d’aquestos evidencien l’ús d’unes mesures de caràcter tradicional-local (el pam valencià), i no d’un sistema mètric estandaritzat. Aquest es posà en pràctica a les darreries del

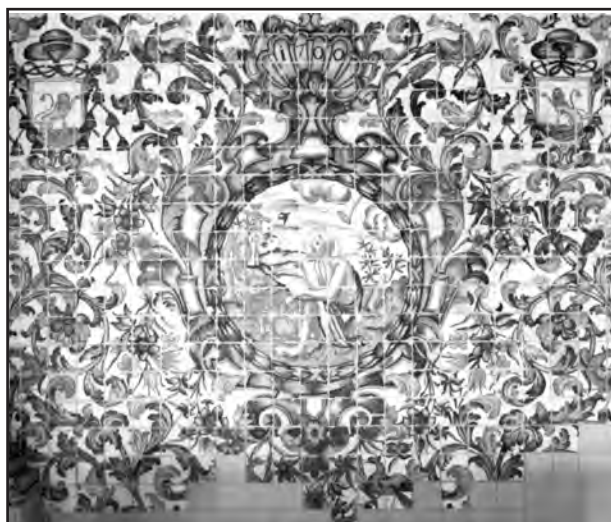
segle XVIII.

Anàlisi estilístic-compositiu

Les composicions són dibuixos completament simètrics. Es tracta d’una ceràmica que segueix uns cànons tard renaixentistes, denominats també com a “protobarrocs”, una tradició exportada de les produccions de Talavera i Sevilla del XVI, les quals van heretar la moda i el gust per l’utilització en el renaixement italià de la taulelleria arquitectònica en els edificis. Compositiu tenen com a denominador comú la simetria partida des d’un centre, que sol ser un medalló circular o oval. Les composicions depleguen un recurs decoratiu per a la totalitat del plafó a mena de “Horror Vacui”, ocupant tots els espais del plafó d’una manera molt retòrica. Aquesta disposició es pot trobar des de l’equilibri renaixentista fins les complicacions barroques plenes de moviments. En aquest cas d’Ontinyent, la simplicitat i la sobrietat que tenen aquestes produccions respecte a altres conjunts de la mateixa època, dóna pas a pensar que es tracta d’un conjunt més pròxim al renaixement que al barroc.

En el cas de les composicions de Sant Miquel i Santa Maria es dóna aquest cas molt clàrament. Els dibuixos estan partits simètricament per la meitat. Tota la decoració envolta a un centre on es col·loca un emblema identificatiu amb l’espai que ocupa (Calze, Santa Forma, blat,...) que està rodejat per un medalló ovalat format per una espècie de cartela blava i groga en la que s’entrecrua una decoració vegetal de color verd. En la resta del plafó es disposa de manera simètrica en les dues parts tot un entramat de volutes i acants en les quals predominen el blau i el verd, rematats de vegades amb color taronja, o amb alguna flor de pètals trilobulats i d’aspecte de girasol. Entre tota aquesta bigarrada composició es disposa, segons cada plafó una sèrie d’elements determinats com fruits, ocells, xiquets a manera de “putti” o querubins.

Aquest tipus de producció, té com a exponent més clar del protobarroc valencià el plafó de Sant Jeroni del Col·legi de l’Art de la Seda de València. Un plafó molt més complex que el d’Ontinyent però que comença a reflexar unes similituds clares: composició centrada amb un medalló i meitats simètriques amb gran decoració vegetal de volutes, acants i ocells de colors. Com

s’indica pròpiament en els taulells, aquestos són de 1700.

Plafó de Sant Jeroni

Un altre exemple de taulells localitzats a València de clara influència talaveresca i sevillana, són les decoracions dels sòcols de la capella de la Comunió de l'església de Sant Joan de la Creu. Altres conjunts més pròxims geogràficament els tenim en la sagristia de la Col·legiata de Xàtiva o en la Sala daurada del Palau dels Ducs de Gandia, exemple aquest en obra civil, però ambdós coetanis als d'Ontinyent.

D'aquesta manera es poden tindre uns referents estilístic per als taulells d'Ontinyent, encara que poden tindre també algun aspecte diferenciador. Les composicions d'Ontinyent són molt més simples que les anteriors, amb majors reminiscències renaixentistes que les bigarracions típiques del barroc. Tampoc coincideixen en el tamany dels taulells ja que successivament el tamany del taulell va incrementant-se per la facilitat tècnica. La resta de conjunts són de major tamany que els d'Ontinyent.

El plafó que té més similituds pel que fa les decoracions vegetals amb els conjunts d'Ontinyent el trobem en un plafó de l'antic Convent de Santa Catalina hui destruït. Es conserva, no obstant, a l'actual edifici conventual un mural arrancat del lloc original, on hi ha moltes similituds. Encara que està incomplet es poden identificar un tipus de volutes molts semblants en ambdós conjunts, i sobretot l'espaiat general de la

composició tan solt i sobri en ambdues produccions.

Plafó de Santa Catalina

Per tant queda clar que la tipologia dels taulells està dins de la producció típica de la taulelleria valenciana de finals de segle XVII i principi del XVIII que engalonava els murs i els paviments de les construccions tant civils com religioses en tot el País Valencià.

Notes sobre la cronologia i la situació en l'església

La tipologia dels plafons i de la ceràmica seriada de Sant Miquel coincideixen amb el repertori de la mateixa època. Tant els trets morfològics com tècnics de tots els conjunts (pintura ceràmica com ceràmica serada) són evidentment similars, per tant no seria erroni considerar que ambdós conjunts tenen cronologies pròximes. Aquestes produccions seriades responen a una fabricació de finals del segle XVII i principis del XVIII. En el repertori seriat de Sant Miquel són molt típics i repetits els manperlants de "cinteta" d'aquesta època o altres peces que tenen una fabricació més limitada i per tant amb una cronologia més ajustada. Com pot ser per exemple, la d'una tipologia de roseta que apareix en un dels sòcols, de la qual se sap que es realitza sols entre els anys 1690 i 1700. Però de tot açò ja es farà major extensió en la segona part d'aquest article, on es tractarà exclusivament la

ceràmica serada de Sant Miquel.

Ceràmica seriada de Sant Miquel

Les successives reformes i modificacions de l'església fan molt difícil identificar el lloc exacte on estaven els taulells col·locats. L'únic fet segur és que es tractava de la decoració dels murs de l'espai que hi ha darrere de l'altar major de l'església de Santa Maria, evidentment a nivell del sòcols.

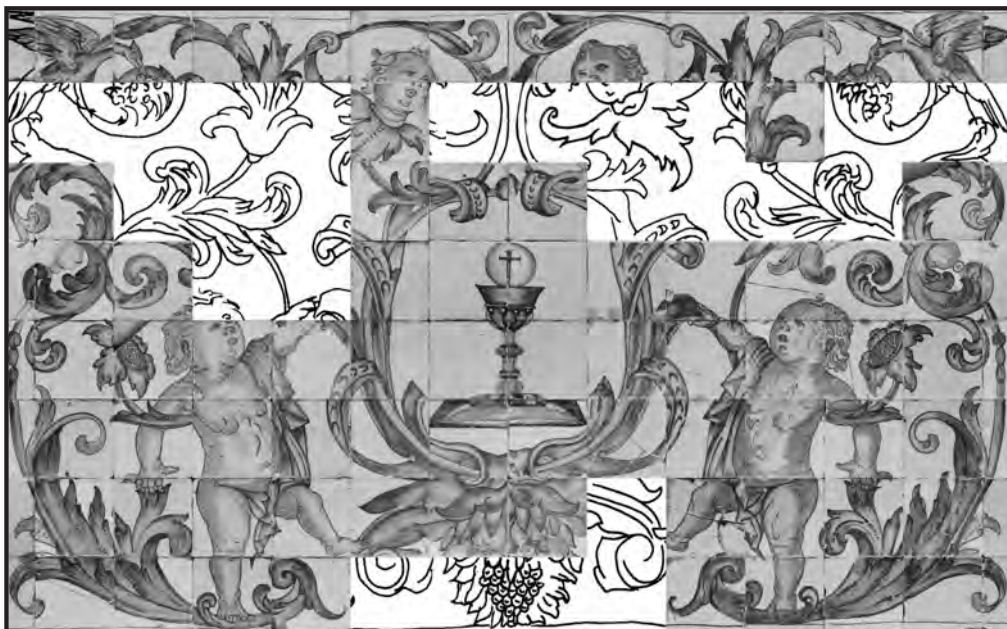
Respecte a aquest tema, hi ha aspectes en el seu repertori que reforcen la tesi de que es tracta de taulells fabricats expressament per a aquest espai⁵. Els conjunts representen una decoració vegetal que crea un centre ovalat en el qual es disposa un element protagonista en la composició. Per una banda, segons les hipotètiques reorganitzacions dels taulells i la identificació dels elements, en els ovals dels plafons que es formarien entre el de Santa Maria II i el Santa Maria III, s'intueix que hi ha un manoll de blat (taulell 2d i 2e StM.III) i unes fulles de parra que evidenciarrien la representació d'un xinglot de raim en el centre (taulells 1d, 1e, 3d, 3e StM.III). O siga elements que simbolitzen l'oïtge dels elements de la Consagració: el pa i el vi. Per altra banda tant en el plafó de Sant Miquel com en el de Santa Maria I apareix un Calze i una Santa Forma. Tant en un cas com en l'altre, els elements responen perfectament a la decoració que podríem trobar en una capella de la Comunió o en la zona d'un Transagrari, espai que hui en dia es conserva en l'edifici sobre el qual es podria fer una futura redistribució virtual. Ara per ara s'han cenyit les indicacions en reorganitzar cada plafó individualment.

REORGANITZACIÓ DELS TAULELLS

Després de fer els comentaris dels taulells s'ha passat a fer una reorganització dels taulells. Mitjançant medis informàtics s'ha pogut fer una reordenació

hipotètica i virtual de com s'organitzaren els taulells originariament. Açò ena ha permés visualitzar la posició perfecta dels plafons sense haver de intervindre físicament en l'obra real.

El primer taulell que s'ha ordenat ha sigut el de Sant Miquel. Sols ha consistit a posar al lloc els taulells que estaven mal ubicats. Aquest plafó sols tenia 5 taulells mal ubicats, que són recol·locats. Els canvis es poden visualitzar a la reproducció següent, aquestos es poden verificar també en la taula on estan representat els canvis de cada taulell segons la posició i nomenclatura que havíem inicialment.

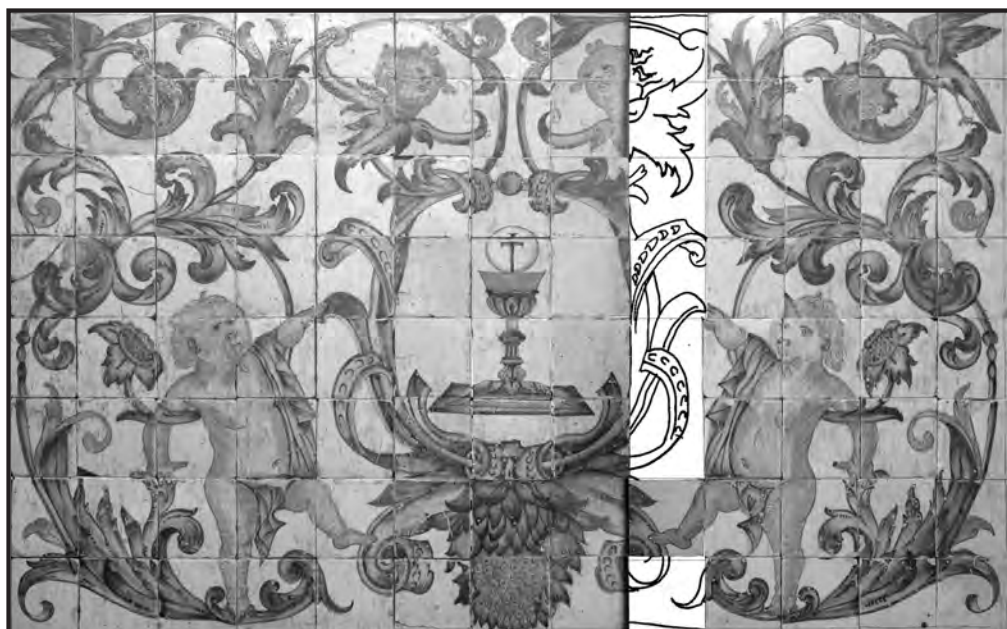

Disposició correcta del plafó de Sant Miquel

N... de Taulell	Defecte	Correcció
0c	Mal ubicat	Despla[at a l'espai del
0g	Mal ubicat	Despla[at a l'espai del
5c	Mal col·locat	Rotaci[90... a esquerr
7h	No pertany al plaf[Despla[at a altre pla:	
9b	Mal ubicat	Despla[at a l'espai del
13b	MAI ubicat	Despla[at a l'espai del

Taula de canvis en el plafó de Sant Miquel

La reorganització del plafó de Santa Maria I ha degut més complicada i lenta, s'ha degut descompondre tota l'organització actual per poder organitzar-los tots conjuntament. A més a més s'han agafat taulells de la resta de plafons de Santa Maria, ja que segons l'estèrgit, corresponen a aquest tipus de composició. De tal manera han anat apareixent diversos taulells repetits que han permés reorganitzar correctament aquest plafó i certificar que hi havia altre conjunt amb el mateix dibuix però que sols es conserva parcialment.

Distribució del plafó de Santa Maria I

N... de Taulell	Defecte	Correcció
9a	No pertany al plafó	No es troba substituït
9b	No pertany al plafó	No es troba substituït
9c	No pertany al plafó	No es troba substituït
9d	No pertany al plafó	No es troba substituït
9e	No pertany al plafó	No es troba substituït
9f	No pertany al plafó	No es troba substituït
9g	No pertany al plafó	Es substituït pel 2c
9h	No pertany al plafó	No es troba substituït
8a	No pertany al plafó	Es substituït pel 3a
8b	No pertany al plafó	Es substituït pel 3b
8c	No pertany al plafó	Es substituït pel 6c
8d	No pertany al plafó	Es substituït pel 6d
8e	No pertany al plafó	Es substituït pel 6e
8f	No pertany al plafó	Es substituït pel 6f
8g	No pertany al plafó	Es substituït pel 3f
8h	No pertany al plafó	Es substituït pel 3g
7h	No pertany al plafó	Es substituït pel 2g
6d	No pertany al plafó	Es substituït pel 4d
6f	No pertany al plafó	Es substituït pel 3f

Taula de canvis en el plafó de Santa Maria I

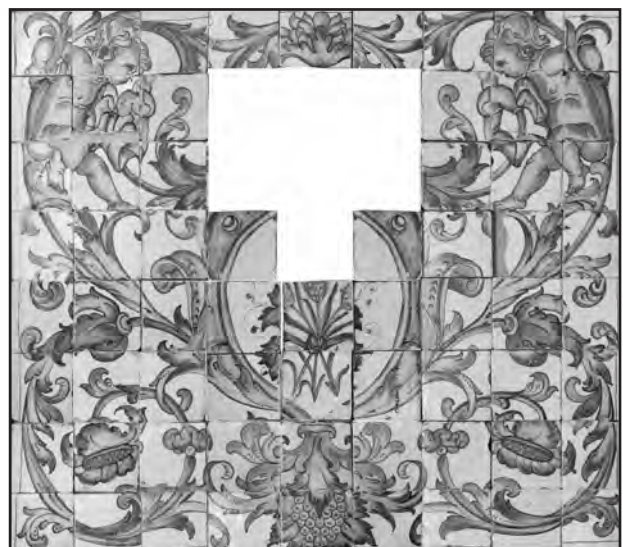
Distribució d'un altre plafó amb el mateix estergit que Sant Miquel i Santa Maria I

Una vagada treballat una part del conjunt, calia reubicar la sèrie més complexa. Com s'ha citat anteriorment, en el cas del segon dibuix que es localitza en esta col·lecció ceràmica, no s'ha pogut trobar completament tot. La composició és simètrica, i sols es poden repetir aquells taulells que falten exclusivament en una de les meitats, Però al centre de les composicions falten taulells en ambdues parts.

D'aquesta manera falten dades per fer una reconstrucció virtual de tot el plafó. No coneixem les parts que falten, per tant entrar en una reinterpretació seria pràcticament una invenció falsa sense cap sentit. Així sols s'ha fet una reubicació aproximada del tipus de taulell que aniria en cada zona segons els que es poden trobar en els altres unitat que quedaven soltes. S'ha preferit no fer un llistat dels canvis perquè no es pot assegurar que aquests que apareixen ací són vàlids. El que si es pot citar són els nombrosos taulells que queden despenjats d'aquest mateix dibuix, o siga taulells que estan repetits i per tant pertanyerien a un altre plafó amb el mateix dibuix.

N... de l'espai	Orige
5g	1c solt
6a	1a StM.III
6b	1b StM.III
6c	4c StM.II
6d	6d StM.I
6e	4e StM.II
6f	6f StM.I
6g	1f StM.III
6h	1g StM.III
7a	2a StM.III
7b	5b StM.II
7c	5c StM.II
7d	5b StM.II
7e	5e StM.II
7f	5f StM.II
7g	2f StM.III
7h	6/7 SM
8a	8a StM.I
8b	8b StM.I
8c	8c StM.I
8d	8d StM.I
8e	8e StM.I
8f	8f StM.I
8g	8g StM.I
8h	8h StM.I
9a	9a StM.I
9b	9b StM.I
9c	9c StM.I
9d	9d StM.I
9e	9e StM.I
9f	9f StM.I
9g	9g StM.I
9h	9h StM.I

Taula de canvis en el nou plafó

Distribució del plafó de Santa Maria II

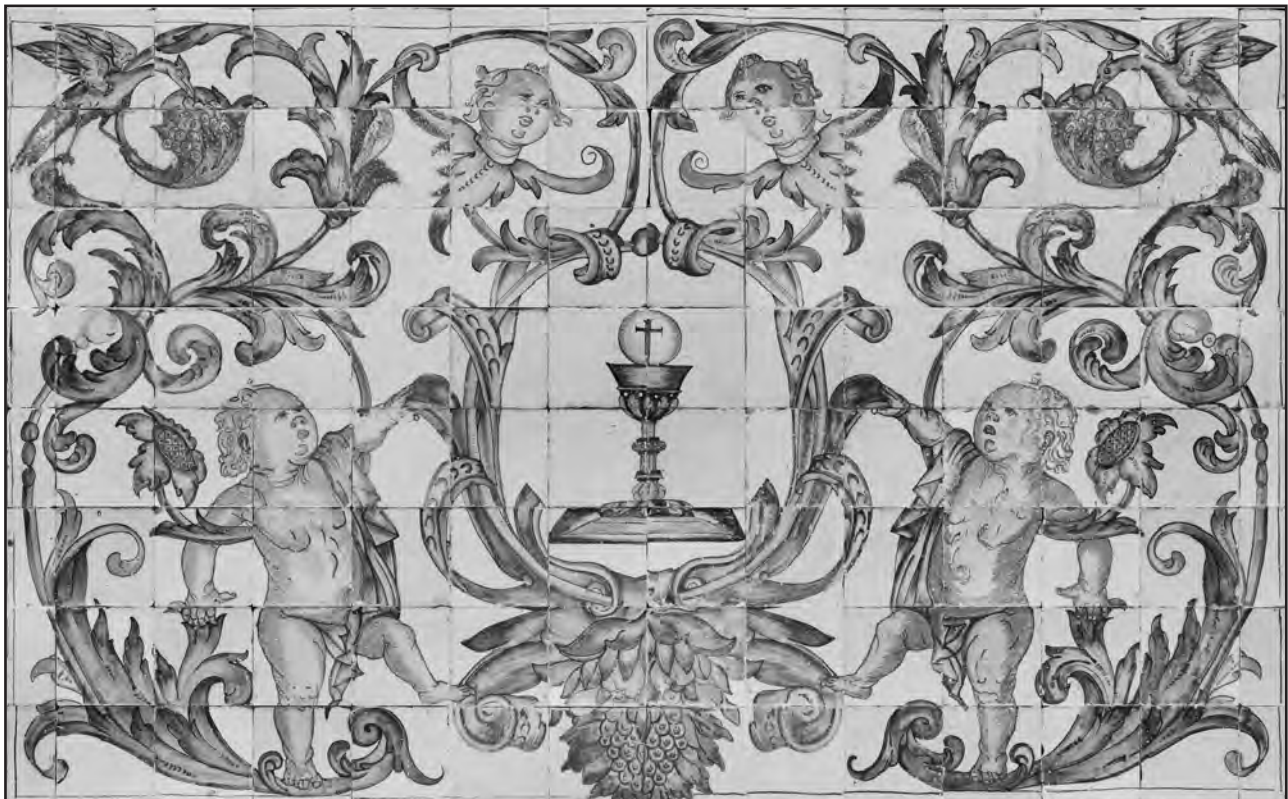
Tauell ben col·locat	Repetits
9a StM.II	1b StM.II
3c StM.II	4b StM.II - 6b StM.II
7f StM.II	3b StM.II
8b StM.II	2g - 2f solt
8a StM.II	1g solt
2b StM.II	1f solt
3d StM.II	1h solt
3e StM.II	2h solt
9h StM.II	2e - 3d - 3b solt
1h StM.II	3a solt
1g StM.II	2a- 2b solt
1f StM.II	1a - 1b solt
7h StM.II	1d solt
8h StM.II	2d solt

Taula de taulells repetits

Després de tot açò, s'extrau com a conclusió que sols tenim la suficient informació per a fer una reconstrucció del primer dels dibuixos. Com s'ha demostrat d'aquest tipus hi ha informació suficient per conèixer el dibuix que correspondria en els taulells que falten en cada plafó. Així que de manera virtual s'ha intentat fer una versió hipotètica de la reconstrucció del taulell de Sant Miquel, amb la intenció de començar a partir d'ací un estudi per veure la possibilitat de realitzar aquesta tasca però de forma real.

NOTES

- ¹ Es considera pintura ceràmica aquella que té un dibuix i una composició determinada, exclusivament composta per a una lloc concret. En canvi la ceràmica seriada és aquella que conta amb un repertori i amb uns motius que es repeteixen continuament; aquestos són utilitzats com a elements secundaris en qualsevol composició ceràmica.
- ² Cal advertir que el comput total de taulells s'ha considerat segons el nombre de taulells quadrats que ocupen en els plafons. Hi ha un gran nombre d'aquestos que estan tallats per la meitat, segurament, per disposicions d'adaptació als murs. Aleshores, cada dues meitats s'ha considerat un taulell, ja que sempre es disposen emparellats. Així que d'aquestos 294 taulells hi ha 279 complets i 15 parts, o siga 30 meitats.
- ³ Dibuix original dels plafons, que està picat en un cartró per tal de traslladar-lo sobre el rajol i distribuir els colors
- ⁴ En general, pel que respecta a la taulelleria sempre s'ha considerat art menor. Aleshores no se sol inclure a l'hora de realitzar els tractats o contractes, excepte en casos concrets com en el Palau de la Generalitat de València o el Col·legi del Patriarca en la mateixa ciutat.
- ⁵ En els casos de la ceràmica seriada són molt evidents els emblemes iconogràfics i representacionals de Sant Miquel, que apareixen als sòculs que encara es troben als paraments de la nau central, com per exemple són les representacions, dins de medallons ovalats, de balances i inscripcions com: QVIS SICU DEUS (Qui com Déu), que fan referència a la representació de dit Arcàngel.

Reconstrucció virtual del plafó de Sant Miquel

La Nostra Terra